

FAKAMATALA PATISETI

Ki he Ta'u Fakapa'anga 'oku ngata
ki he 'aho 30 'o Sune, 2027

FY2027

**"Ke fakaa'u atu 'a e Ngaahi Ngāue Mahu'inga 'a e
Pule'anga 'i he founga vave mo falala'anga pea ke
ma'u ha tupu faka'ekonōmika 'oku tu'uloa 'i Tonga."**

Fakamatala Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2026/27

KANOTOHI

TALAMU'AKI.....	1
FAKAMATALA FAKALŪKUFUA	4
1. TALATEU	7
2. FA'UNGA NGĀUE.....	8
3. OLA 'O E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE PEA MO E SIO KI HE KAHĀ'U'	12
4 FAKAIKIKI 'A E PATISETI 'A E PULE'ANGA.....	22
5 AOFANGATUKU	36
6 FAKAMATALA FAKALAHĪ I. PALANI FAKALAKALAKA FAKAFONUA 'A TONGA	37
7 FAKAMATALA FAKALAHĪ II. TU'UNGA 'O E 'EKONŌMIKA FAKALUKUFUA, OLA FAKAPA'ANGA' MO E VAKAI KI HE KAHĀ'U' 39	
8 FAKAMATALA FAKALAHĪ III: FAKAMATALA FAKASITĒTISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGĀ.....	75
9 FAKAMATALA FAKALAHĪ IV: FAKAMATALA FAKAIKIKI KI HE PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA	81
10 FAKAMATALA FAKALAHĪ V: PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAĀHI HOA NGAUE KI HE FAKALAKALAKA	86
11 FAKAMATALA FAKALAHĪ VI: NGAĀHI FOKOTU'UTU'U NGĀUE FO'OU MO E NGĀUE 'OKU HOKOHOKO ATU PE.....	112
NGAAHI FAKANOUNOU	115

NGAAHI FAKATĀTĀ

Fakatātā 1: Vahevahe Patiseti ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2027 ki he Tefito’i Kaveinga Ngāue ‘a e Pule’anga (SFA)	24
Fakatātā 2: Tupu Fakalukufua ‘o e GDP mo e Tokoni ‘a e Ngaahi Sekitoa’ (%)	42
Fakatātā 3: Hikihiki ‘i he Totongi Koloa Fakata’u	49
Fakatātā 4: Ngaahi Koloa ‘oku’ ne Teke ‘a e Hikihiki ‘i he Totongi Koloa	50
Fakatātā 5: Totongi Koloa Fakalūkufua mo e Lolo (Brent Crude) (Pa’anga ‘Amelika\$/Talamu)	51
Fakatātā 6: BOP - Palanisi ‘o e ‘Akauni Fehu’aki Pa’anga mo muli (Fakakuata)	52
Fakatātā 7: Totongi ‘o e koloa hūmai mei muli’	52
Fakatātā 8: Pa’anga hūmai mei he uta koloa ki muli’	53
Fakatātā 9: Pa’anga hūmai mei he fefolau’aki’	53
Fakatātā 10: Talafi pa’anga taautaha mei muli’	54
Fakatātā 11: Pa’anga Talifaki ‘a e fonua’ ‘i muli’	55
Fakatātā 12: Mahu’inga ‘o e Pa’anga Tonga’ mo e Fakafetongi Pa’anga Muli’	55
Fakatātā 13: Nō Fakakātoa ‘a e ngaahi Pangikee’	56
Fakatātā 14: Hulu ‘i he ‘avalisi ‘o e totongi tupu ‘i he noo’ mo e ‘avalisi ‘o e totongi tupu ‘i he fakahū pa’anga’	56
Fakatātā 15: Pa’anga Fakalūkufua ‘a e Fonua’	57
Fakatātā 16: Tu’unga Ma’uma’uluta Fakakātoa ‘o e Tafa’aki Fakapa’anga	57
Fakatātā 17: Makatu’unga ‘o e NCD (%)	70
Fakatātā 18: Tu’unga ‘o e Ta’u ‘o e Mo’ui ‘i Tonga (Ta’u)	71
Fakatātā 19: Lesisita ‘o e Kau Ako’ ki he Tu’unga Fakaako 2018-2024	72
Fakatātā 20: Lahi ‘o e Kau Ngāue ku kau ki he Ngāue Fakafaha’ita’u’	73
Fakatātā 21: Pa’anga Hūmai (\$m)	76
Fakatātā 22: Ngaahi Tokoni Fakapa’anga (\$m)	76
Fakatātā 23: Fakaikiiki ‘o e Pa’anga Hūmai mei he Tukuhaui’ he Ta’u Fakapa’anga 2027 (%)	77
Fakatātā 24: Fakapa’anga Hūatu ‘a e Pule’anga’ (%)	77
Fakatātā 25: Ngaahi Koloa Lalahi Tu’uma’u (\$m)	78
Fakatātā 26: Pa’anga Hūmai Fakaloto fonua’ ki he GDP (%)	79
Fakatātā 27: Fe’amokaki’ ki he lahi ‘o e koloa fakaloto fonua’ GDP (%)	79
Fakatātā 28: Fakamole ki he Vāhenga (%)	80
Fakatātā 29: Tu’unga ‘o e Nō ki he koloa fakatupu fakaloto fonua’ (%)	80
Fakatātā 30: Tukuhaui Faka’atā, ta’u fakapa’anga 2019-2025	85
Fakatātā 31: Tukuhaui Faka’atā pea mo hono ‘Inasi Fakasekitoa’, ta’u fakapa’anga 2019-2025	85
Fakatātā 32: Fakakalakalasi Fakasekitoa ‘o e Patiseti Fakalakalaka (\$m)	89

TALAMU'AKI

Ko e ngaahi ta'u lahi 'o 'eku to'ofuhe fatongia ko e Sea 'o e Fale Alea', na'a ku ta'imālie 'i hono tataki mo tali 'a e ngaahi 'Esitimeti 'e hongofulu mā taha 'i he pule'anga kehekehe 'e nima. 'I he fatongia ko ia', na'a' ku fakamo'oni ki he faingata'a ke fenāpasi 'a e leva'i e tu'unga fakapa'anga', ngaahi fiema'u 'a e kakai', mo e ngaahi tūkunga totonu 'o hono pule'i ha fonua si'i kei langalanga hake 'i ha māmani feliuekina.

'I he 'aho ni', kuo 'unu 'eku tokanga' mei hono fakahoko 'o e ngafa fakafalealea' ki hono faka'imisi 'a e halafononga fakafonua' 'aki 'a e Patiseti 'a e Pule'anga'. Ko ha fatongia mafatukituki mo ha faingamālie hāhāmolo'fia ke tokonia hono fakataulama e hala 'e fou ai hotau Fonua' pea mo e ngaahi faingamālie te ne fakaola 'a e kaha'u ma'ae fāmili Tonga kotoa pē.

'I he loto fakatōkilalo mo e mātu'aki hounga'ia he mafatukituki 'o e fatongia ni, 'oku ou fakahoko atu heni 'eku fuofua Patiseti' 'i hoku lakanga ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga Le'ole'o.

Ko e kaveinga 'o e Patiseti' ke:

"Ke fakaa'u atu 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga 'i he founa vave mo fala'anga pea ke ma'u ha tupu faka'ekonomika 'oku tu'ulua 'i Tonga."

'Oku ou fie fakahounga'i 'a e fakatoka ngāue mahu'inga 'a e ngaahi pule'anga kimu'a' 'i hono fa'u 'a e Fa'unga Ngāue Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2035 (Tonga Strategic Development Framework 2035 (TSDF 2035)). 'I he Pule'anga ko 'eni', kuo mau 'omai e fa'unga ngāue ni pea toe fokotu'utu'u ke fakahoko leva, loto-to'a ke a'usia, mo fakama'unga he kaveinga'. Ko e ngaahi pole 'oku fehanganagai mo Tonga 'i he 'aho ni' 'e 'ikai malava ke veteki'aki ha ngaahi liliu iiki pē ko ha kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi founa angamaheni 'a ē kuo 'ikai ke lava ai 'o fakalelei' 'a e ngaahi palopalema lahi 'i he ta'u 'e hongofulu kuo maliu atu' pea toe lahi ange.

Ko e ngaahi taumu'a 'oku tau fokotu'u ma'a tautolu ke ngāue'i' kuopau ke toe mā'olunga ange, koe'uhī kuo pau ke nau fakahaa'i 'a e lahi 'o e ngaahi liliu 'oku fiema'u' kapau 'e hoko 'a Tonga ko ha fonua 'oku malu ange, malava ke mo'ui 'iate ia pē mo lava ke fe'au'auhi ange 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Ko e me'afua totonu 'o e TSDF 2035 'e 'ikai ke ma'u pē 'i he ngaahi tohi tu'utu'uni fakangāue', kā 'i he mātu'aki faka'utumauku, faitatau, mo e ola lelei 'o hono fakahoko 'e he Pule'anga ni pea mo e ngaahi pule'anga 'e muimui mai'.

Ko e ngaahi liliu lalahi fakatemokālali hotau fonua ni 'i he 2010, na'e fakahoko mo e 'amanaki ke lahiange tu'umālie', mālohiange e founa pule', pea ma'uma'uluta ange e tu'unga fakapolitikale'. Ka ko e ngaahi pole 'o e 'aho ko ia' 'oku tau kei fe'ao pē mo kinautolu, pea kanoni'aki 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi pole fo'ou'. 'Oku kei fehanganagai pē 'a Tonga mo e ngaahi fakangatangata lahi he fa'unga 'etau 'ekonōmika' ke tau tupu faka'ekonōmika mo langa fakalakalaka, 'o kau ai 'a e ha'isia e 'ātakai fa'u tu'utu'uni', 'ikai kakato e ngaahi lao', mā'olunga e fakamole 'a e Pule'anga' ki hono totongi 'o e vāhenga', hikihihi 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o ha pisinisi, si'isi'i 'o e ngaahi pisinisi taautaha', mamafa 'a e totongi fakapa'anga', fakafalala lahi ki he ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga', mā'olunga 'a e totongi 'o e

ma'u'anga ivi', fe'amokaki he ngaahi ngāue langa lalahi', si'isi'i 'a e pōto'i ngāue', lahi e ta'ema'ungāue 'a e to'utupu', pea mo e 'aukolo hotau kakai pōto'i ngāue' ki muli'.

Ko e ngaahi faingata'a 'oku fakautuutu', ko e fetō'aki e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi', feliliuaki 'a e 'ea', pea lahi ange 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula', 'a ia 'oku nau holoki 'a e ngaahi ola 'o e langa fakalalakaka' pea toe hilifaki atu 'a e pole ki he ngaahi ngāue fakapa'anga' mo e matu'uekina 'a e fonua'.

'I he taimi tatau, 'oku 'i ai mo e ngaahi pole fakasōsiale 'oku mātu'aki fiema'u 'a e ngāue vave mo fakataha'. 'Oku kei mā'ulalo 'a e ma'u ako 'etau fānau tangata', pea ko e ako fakangāue mo e ngaahi founa ako kehe' 'oku si'isi'i e tokoni ki ai', pea ko 'etau tafa'aki ki he tokangaekina e mo'ui' 'oku kei hoko pē 'a e mole ki he kaungāue' koe'uhī ko hotau kakai 'oku pōto'i mo taukei ange' kuo nau kumi faingamālie ki muli. 'I he ngaahi sekitoa lahi, ko e mafatukituki 'o e tokosi'i e kaungāue' 'oku toe lahiange ai 'a e ngaahi fakamole hono fakalele e ngāue', 'o toe fuesiaange e mamafa ko ia' he ni'ihi 'o kinautolu 'oku kei fakahoko fatongia ma'a hotau kakai'.

'I hotau ngaahi vahefonua', 'oku 'ikai potupotu tatau 'a e malava ke a'u 'a e kakai' ki he ngaahi ngāue 'a e pule'anga' mo e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika'. 'Oku kei lahi 'a e ngaahi kongapi 'oku 'ikai ngāue'i', lolotonga ia' 'oku kei fakafalala lahi 'etau 'ekonōmika' he ngaahi sekitoa iiki mo tu'u laveangofua 'e ala uesia 'e he ngaahi ta'au mei tu'apule'anga'.

Ko 'etau takimamata', tautautefito ki he'etau 'iloa 'i māmani he mamata tofua'a', ko ha faingamālie faka'ekonōmika pea 'e toe malava pē ke hoko ko ha me'a ketau tu'u laveangofua ai. Ko e holo 'a hono mamata'i', he lolotonga 'a e fa'ahita'u mamata tofua'a he 2025 'oku ne fakamamafa'i mai 'a e mahu'inga hono malu'i 'o e 'ātakai', ngaahi tu'utu'uni 'o fakatefito he fakamo'oni fakasaienisi' mo fakalahi 'a e sekitoa takimamata' ke fakapapau'i 'e tu'uloa mo mālohi 'i he kaha'u'.

'Oku kei tukupā pē 'a e Pule'anga ni ke tau'i e tupu tāmaki e ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalao'. 'Oku mau ngāue'aki e ngaahi talafatongia ne fokotu'u 'i he Fakataha Tālanga Fakafonua 'a 'Ene 'Afio' ki he Faito'o Ta'efakalao', ke mau fakahoko ha ngāue fakafonua lahiange mo mālohi ke 'ikai ngata pē 'i hono ta'ofi 'a e hūmai', kae tokanga foki ke holoki 'a e fiema'u' mo e ngaahi maumau 'oku hoko ai'. 'Oku fakahoko 'a e ngāue ni 'i he fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kolo', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga', ngaahi ngāue fekau'aki mo e mo'ui', ngaahi tafa'aki fakalao', pea mo e Potungāue Pilisone 'a 'Ene 'Afio'.

'I he taimi tatau, 'oku mau teu 'omai 'a e ngaahi me'angāue fo'ou ke fakaivia e va'a ki hono savea hotau potu tahi' mo e malu'i 'o e kau'āfonua', 'o kau ai 'a e fekumi ki he ngaahi tekinolosia fo'ou mo e ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' ke tau'i 'a e hia fakavaha'apule'anga', fakalalakaka e ivi ki hono savea'i e ngaahi feitu'u', mo fakalelei'i 'a e tafa'aki ngāue fekumi mo fakahaofi 'i hotau potu tahi'.

'Oku mau fakahū atu 'a e Patiseti ni 'i ha taimi mātu'aki mahu'inga ki he halanga 'o e 'ekonōmika fakamāmani lahi' pea mo Tonga foki. 'Oku kei hokohoko pē 'a e vāvākovi fakapolitikale' mo e ngaahi fetau'aki 'i tu'apule'anga' 'o kei tupu ai 'a e fetō'aki 'i he totongi lolo' mo e hikihihi e totongi 'o e ngaahi koloa' 'o uesia hangatonu ai 'a e ngaahi fāmili', ngaahi pisinisi' pea mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga'. Ko e ngaahi ta'au fakatu'apule'anga ni 'oku ne toe fakamahino mai 'a e ngaahi pole 'o 'etau kei fakafalala ki he ma'u'anga ivi mei muli' mo e ngaahi koloa hūmai'.

Ko e 'uhinga ia 'oku hanga ai 'e he Pule'anga' 'o fakavave hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue' ke 'ave 'a Tonga ki ha tu'unga ke toe maluange 'ene ma'u'anga ivi' mo matauhi he kaha'u' 'aki hono fakahoko 'a e polokalama TERM Plus pea mo fekumi ki ha ma'u'anga ivi fo'ou. Neongo na'e tuai hono fakahoko mai 'o e ngaahi ngāue ni mei he kuohili', ka 'oku tulifua e pule'anga ni ki ha ngaahi founa tekinolosia fo'ou, fengāue'aki fakangāue, mo e ngaahi aleapau fakatau ivi ke ma'u ha ma'u'anga ivi 'oku ma'ama'a, falala'anga, mo matu'uekina ki he kaha'u'.

Ko e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027 'oku fakafōtunga'aki 'a e fiema'u vivili pea mo e taumu'a fakafonua taimi lōloa.

'Oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku fiema'u leva mei he Pule'anga', ngaahi ngāue ke fakahoko leva ke matu'uekina 'a e feliliuaki 'o e 'ea', mo e 'inivesi ke a'usia ngaahi ola fakasōsiale mo faka'ekonōmika, lolotonga ia 'oku leva'i ha tu'unga fakapa'anga 'oku fe'amokaki fakafuofua ki he pa'anga 'e \$38.1 miliona. Ko e fe'amokaki ni 'oku mahino 'aupito pē he tūkunga fakalūkufua 'o e fiema'u ke totongi 'o e ngaahi nō mei tu'apule'anga', ke fakakakato e ngaahi tōnounou 'i he ngaahi langa lalahi', fakakakato ma'u'anga ivi', fakaivia mafai fakangāue', mo e langa e fa'unga ngāue mālohi, 'a ia 'e 'ikai ala lava ke toe toloi.

Mole ke mama'o ha vakai 'a e Pule'anga' ni ki hono fakapa'anga 'a e fe'amokaki' ko e ngata'anga pē ia, pē ko hano fetongi 'o ha polokalama fakalalakaka. Ka ko e ngaue'aki fakataimi pē, he 'oku mātu'aki fiema'u ki he malu hotau kakai', fakakakato e ngaahi ngāue fakafonua mahu'inga 'oku te'eki kakato', pea fakatupu ha ngaahi makatu'unga 'oku fiema'u ki he langa fonua tu'uloa' mo e tupulaki faka'ekonōmika'.

'Oku 'ikai ko e teu fakapa'anga 'o ha ngāue 'a e fakatu'utāmaki lahiange ki Tonga', kā ko e kei hoko 'a e 'inivesi si'isi'i pea mo e toloi ngāue'.

'I he taimi tatau, 'oku tau fakatokanga'i 'e 'ikai lava ke a'usia 'e Tonga 'a e tau'atāina kakato mo e malava 'o tu'u 'iate ia pē, 'aki pē 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga'. Kuo pau ke tau fekumi ki ha 'ilo fo'ou, siofaki e faingamālie mei tu'a', pea mohu founa ange 'i he'etau fokotu'utu'u kitautolu ki hotau kaha'u'.

'Oku fiema'u heni ha fokotu'utu'u leleiange 'a e ngaahi taumu'a langa fakalalakaka fakafonua e pule'anga', mālohiange e fengāue'aki e pule'anga' mo e sekitoa taautaha' pea mo kumia ha ngaahi founa fakapa'anga fo'ou 'oku fakatefito he natula mo e fakapa'anga e feliliuaki 'o e 'ea', ngaahi hoa tokoni fakapa'anga', founa fakapa'anga ki he ma'u'anga ivi fakafuofua', ngaahi langa fakakomipiuta', mo e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika fo'ou'.

'Oku toe fiema'u foki ke tau ngāue lelei ange mo malu'i 'etau ngaahi koloa fakaenatula 'a hotau potu tahi', me'a mo'ui', mo e 'ātakai', 'o 'ikai ngata pē ko e kongā hotau ngaahi tofi'a fakafonua', ka ko ha ngaahi koloa 'e malava ke ne tokoni'i ketau matu'uekina faka'ekonōmika 'i he Pasifiki Teunga'ia (Blue Pacific) ma'ae to'utangata 'o e kaha'u'.

Ko e halafononga te tau fononga'ia', 'oku fiema'u ha liukava'i 'a e tūkunga fakakaukau': mei he toki ngāue pē he hoko ha ngaahi faingata'a', ki he fakapapau'i e langa malu'; mei he fakafalala' ki he malava'; pea mei he pule'i fakataimi nounou' ki he langa fonua taimi lōloa'.

Neongo 'a e ngaahi pole 'oku tu'unuku mai', 'oku ou mātu'aki tu'amēlie pē ki he kaha'u 'o Tonga'.

Ko e ivi matu'uekina hotau kakai' 'a e mālohinga taha ma'u pē hotau fonua'. 'I he ngaahi taimi 'o e faingata'a', 'oku tau fakahaa'i ma'u pē 'a e uouongataha', feilaulau', tui', mo e kītaki'. Ko e ngaahi 'ulungaanga pehē 'e mātu'aki mahu'inga 'i he'etau foua e ngaahi pole mo e ngaahi faingamālie 'oku toka mai'.

Ko ia, 'oku ou ui ki he kakai Tonga' kotoa, Pule'anga', ngaahi kolo', ngaahi siasi', ngaahi pisinisi', ngaahi sosaieti sivile' pea mo hotau kāinga he ngaahi fonua muli' ke tau kāfataha 'i ha laumālie taumu'a langa fonua. Ko e fatongia ki hono langa ha Tonga 'oku mālohi mo tu'uloa, 'oku 'o kitautolu kotoa pē ia.

Tauange ke hoko atu 'etau ngāue fakataha' ma'ae lelei 'o hotau kakai', hotau kaimēlie', pea mo e kaha'u 'o e Fonua ko Tonga. Ke kei faitapuekina aipē 'e he 'Otua' 'a Tonga.

“Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a.”

Lord Fakafanua

'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga Le'ole'o

FAKAMATALA FAKALŪKUFUA

Kāpasa Folau 'a e Pule'anga' mo 'ene Vīsone Tu'uloa'

Ko e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027, 'oku ne fakatoka 'a e kamata'anga 'o e vīsone taimi lōloa 'a e Pule'anga ni - ko ha vīsone 'oku fakatoka ke langa ha fonua 'oku mohu fakakaukau fo'ou ange, ma'u'anga ivi 'oku malu pea mālohi faka'ekonōmika ke ne matu'uekina 'a e ngaahi pole' pea ke ne malava 'o fakatupu 'a e 'ekonōmika' ke ma'olunga ange, tohoaki'i mai 'a e 'inivesimeni' pea mo fakautuutu ha ola lelei ma'a hotau kakai'.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga' ko e tu'uloa mo e tupulaki 'o e 'ekonōmika' 'oku 'ikai fakafalala pē ki he ma'uma'uluta 'o 'ene tu'unga fakapa'anga', ka 'oku toe fakafalala foki ki he ivi malava 'e he fonua' ke fakaivia 'a e ngaahi langa fakalakalaka', malu'i 'a e ma'u'anga ivi', fakatupulaki 'a e lahi 'o e koloa 'oku fo'u', pea ke ngāue'aki 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou' mo e tekinolosia' ko e ngaahi me'angāue tefito ia ki he fakalakalaka'. Ko ia ai, ko e Patiseti ko 'eni' 'oku ne toe fokotu'utu'u 'a e halanga fakalakalaka 'o e fonua' ki he founa tupu faka'ekonōmika laka kimu'a 'oku fakatefito 'i he lilii faka'ilekitulōnika', fakafo'ou 'o e ngaahi langa fakalakalaka' mo e fakahoko fatongia fakapule'anga 'oku tali ui mo falala'anga.

Ko e founa ko 'eni' na'e fo'u ia mei he fa'unga 'o e Palani Ngāue 'aho 'e 100 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku hoko 'a e lavame'a ni ke ne toe fakafoki mai ai 'a e falala kotoa 'a e ngaahi kupu 'o e pule'anga'. 'Oku nau toe fakafongia'i foki 'a e konga 'uluaki 'o e 'āsenita langa fakalakalaka fakafonua'. 'E 'unu leva 'a e tokanga' mei he ma'uma'uluta' ki hono fakamālohia 'o e ngaahi ngāue te ne tataki 'a e; *tupu faka'ekonōmika 'oku tu'uloa', 'inivesimeni', matu'uekina 'a e ngaahi faingata'a' pea mo e fe'au'auhi'*.

'Oku tau ngāue'i 'a e vīsone ko 'eni' 'i ha 'ātakai fakavaha'apule'anga 'oku toumoliliu. Ko e ngaahi fepaki fakapolitikale 'i he ngaahi fonua', kau ai 'a e vāvākovi 'i he Hahake Lotoloto', kuo ne fakafe'ātungia 'a e ngaahi laine tufaki koloa 'i māmani', pea hiki hake ai 'a e totongi lolo' mo e koloa', uesia ai 'etau 'ekonōmika fakalotofonua' mo e fakahoko 'o e ngaahi ngāue fiema'u vivili'. Ko e ngaahi uesia ko 'eni mei tu'apule'anga', 'oku toe 'āsili ai e toe koviange 'a e tu'unga tu'u laveangofua 'oku lolotonga 'i ai pē 'a Tonga mei he feliuliaki 'o e 'ea' mo e fakatamaki fakaenatula' ki he ngaahi faingata'a hoko fakatu'upakē 'o hangē ko e vailasi Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga- Hunga Ha'apai' mo e peaukula'.

Mei he vakai fakapotopoto ki he kaha'u', 'oku fiema'u ha founa ngāue 'oku longomo'ui ki he palani fakafonua' mo e pule'i 'o e pa'anga fakapule'anga'. Ko ia ai 'oku 'ikai ke tokoni pē 'a e Patiseti ni ki he ngaahi fiema'u fakataimi 'o e ngaahi ngāue', ka 'oku ne toe poupou foki ki he ngaahi 'inivesi taimi lōloa 'i he matu'uekina 'o e ngaahi pole', malu 'o e ma'u'anga ivi', ngaahi langa fakalakalaka', fakakaukau fo'ou', pea ke fakapapau'i 'oku toe mateuteu leleiange 'a e fonua' ke fehanganhangai mo e ngaahi fakafe'ātungia 'i he kaha'u'.

'I hono fakanounou' ko e kaveinga ki he Patiseti ko 'eni', *"Ke fakaa'u atu 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga' 'i he founa vave mo falala'anga pea ke ma'u ha tupu faka'ekonōmika 'oku tu'uloa 'i Tonga"*

Ko e Patiseti ta'u fakapa'anga 2027, 'oku 'ikai ngata pē ia he tupu faka'ekonōmika' mo e langa fakalakalaka', ka 'oku ne tokanga lahi ki hono fakaivia 'a e tu'unga mateuteu 'o e fonua' pea mo hono langa hake 'o e ivi malava 'o e fonua' ke ne fekuki mo fakaakeake mei he ngaahi palopalema fakatu'upakee' mo langa ha kaha'u mālohi ma'a Tonga. Ko e mālohi fakafonua' 'oku kau ki ai 'a e feliuliaki 'o e 'ea', ngaahi fakatamaki fakaenatula', malu 'o e tupu faka'ekonōmika', faingata'a faka'ekonōmika fakatu'upakē - na'e 'ikai ke 'amanekina' -'oku fakakau kotoa ia 'i he Patiseti', 'i hono 'ilo'i 'oku lahi 'a e ngaahi pole 'oku fekuki mo e fonua'. 'I he taimi tatau, 'oku kei tauhi 'e he Patiseti' ha tokanga lahi ki he ngaahi kolo', 'aki hono fakamu'omu'a 'a e tokoni ki he ngaahi 'api' mo e ngaahi fāmili tu'u laveangofua' pea poupou ki he tupu 'oku kau katoa'.

Ko e taha 'o e ngaahi 'ēlia mahu'inga tefito 'o e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027 ko e ngāue atu 'a e Pule'anga' ke fakamālohia 'a e ngaahi langa fakalakalaka' mo e fehokotaki'. Ko e ngaahi 'inivesi mahu'inga 'o kau ki ai 'a e langa 'o e hala fakakavakava Fanga'uta', hala fakakavakava Nāfanua' mo hono fakatahataha'i 'a e ngaahi polōseki fakakomipiuta 'a e Pule'anga', polōseki fo'ou ki he Mala'e Vakapuna Fakavaha'apule'anga Fua'amotu', tu'unga mateuteu 'a e tokoni Tala kei Kapa', mateuteu' mo e fakaakeake', Polōseki liliu ki ha fonua Pasifiki Mo'uilelei, Polokalama tokoni ki he Kau Toulekeleka' mo e Kau Faingata'a'ia' 'o hiki hake pēseti 'e 50.0, polokalama Fakataki 'a e To'utupu', vakai'i pea mo fakamafai'i 'o e Fale Fa'o'anga Koloa 'i Vava'u'(HACCP), me'angāue ki hono ngaohi 'o e Me'atokoni', 'Ofisi 'o e Hai Komisiona Tonga 'i Kenipela' mo e pēseti 'e 3.0 hono Fakafekāke'i 'o e Vāhenga' ki he Fakamole'.

Kātoa 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' 'oku nau fo'u 'a e kongā 'o e taumu'a ki hono fakamālohia 'a e fehokotaki fakalotofonua', poupu ki he fakalakalaka 'o e sekitoa tautaha', fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia 'o e ngaahi ngāue fakapule'anga', fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole ki he fefononga'aki' mo e ngāue', pea langa 'a e ngaahi fakava'e mo e tupu faka'ekonōmika tu'uloa'. 'I he tu'unga 'o e kei hokohoko atu pē 'a e palopalema 'o e lolo', ko e fakalelei'i 'o e ngaahi langa fakalakalaka' mo e fehokotaki' 'e tokoni foki ki he lelelange 'o e fe'ave'aki 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue' 'i Tonga kotoa.

Ko e Pa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2027 pea mo e Vakai Faka'ekonōmika ki he kaha'u'

Ko e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027, 'oku fakafuofua ki he patiseti fe'amokaki ko e pa'anga 'e \$38.1m, 'o makatu'unga ai 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga' ke tokonia 'a e 'ekonōmika fakalotofonua' lolotonga 'a e taimi ko 'eni' 'oku lahi ai 'a hono ngaahi pole'. Ko e fe'amokaki ko 'eni' 'e fakapa'anga fakalotofonua pē. Neongo ko e halafononga 'oku kei fakalakalaka pē, 'oku hokohoko atu pē hono uesia he ngaahi faingata'a fakamāmani lahi' 'a e vakai faka'ekonōmika ki he kaha'u', pea 'oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2027 'e pēseti 'e 1.9, ko e holo 'aki ia e poini pēseti 'e 0.6 mei he 'uluaki fakafuofua', ko e uesia eni mei he kei tolonga mai 'o e ngaahi faingata'a fakavaha'apule'anga'.

Tānaki atu ki he hiki lahi 'a e mahu'inga 'o e lolo', 'oku 'i ai mo e ngaahi fokotu'utu'u ki hono tokangaekina 'a e motuhia ki he ma'u'anga lolo' 'a ia 'oku fakafuofua ke ne uesia 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e ngaahi sekitoa 'e ni'ihī mo e ngaahi pole tautatefito ki he sekitoa fefononga'aki' mo e ngaahi sekitoa 'oku fakafalala he lolo'. 'I he tu'unga kovi taha 'e a'u ki ai', ka toe lōloaange 'e malava ke ne uesia lahi 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', 'a ia 'e malava ke holo'aki 'a e tupu faka'ekonōmika' 'aki 'a e pēseti 'e 4.0, pē toe kovi ange he tu'unga na'e a'usia he taimi na'e hoko ai 'a e Kōviti-19. Ko e fakafuofua ki he ivi fakapa'anga kuo teuteu fekau'aki mo e palopalema 'o e lolo' 'oku tau fehanganhangai mo ia' 'oku 'i he vaha'a 'o e \$11.0m ki he \$120.0m pē ofi ki ai ka 'e fakatefito pē he mafatukituki mo e lōloa ange 'o e palopalema 'oku hoko', makatu'unga he fakafuofua fakamuimui taha ki he tupu faka'ekonōmika'. Ko e fakafuofua ko 'eni' 'oku mahino ai 'a e tu'u feliuliaki 'a e 'ātakai 'o e fevākovi'aki 'i he Hahake Lotoloto' pea mo 'ene uesia he ma'u'anga lolo' pea pehē ki he totongi 'o e lolo'.

Ke fai hano poupu'i 'a e ngaahi tokoni fakavavevave ki he uesia 'o e ma'u'anga lolo' mo e ngaahi me'a fakatu'upakee', kuo vahe'i ai 'e he Pule'anga' ha pa'anga fe'unga mo e \$31.8m ki he ta'u fakapa'anga 2027. Ko e tānaki atu 'eni ki he ngaahi ngāue 'ikai fakapa'anga 'oku lolotonga fakahoko', pea 'e hokohoko atu hono vakai'i 'e he Pule'anga' 'a e fakalakalaka fakamāmani lahi' pea mo 'enau uesia fakalotofonua'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni' 'oku kau ai 'a e:

- \$18.0m ke tokoni ke fakama'ama'a 'aki 'a e totongi 'uhila' tupu mei he palopalema 'oku hoko ki he lolo', kau kotoa ki ai 'a e ngaahi 'api 'oku nau ngāue'aki 'a e 'uhila', mo kei fua pē mo e polokalama 'oku lolotonga fakahoko ki he fa'ahinga 'oku tu'u laveangofua';
- \$1.0m kuo vahe'i ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakavavevave' 'okapau 'e toe koviangē pē toe toloi 'o fuoloa ange;

- \$5.0m kuo vahe'i ke fakapa'anga 'aki 'a e pēseti 'e 3.0 ki he vāhenga kotoa 'o e kau ngāue fakapule'anga' ko e kongia ia 'o e tokoni ki he fu'u ma'olunga 'o e tu'unga totongi 'o e koloa' tupu mei he palopalema 'o e lolo';
- \$3.2m kuo vahe'i ke tokonia 'aki 'a e kautaha vakapuna fakalotofonua ko e Lulutai';
- \$3.7m kuo vahe'i ke tokonia 'aki 'a e ngaahi vaka tahi fakalotofonua'; mo e
- \$0.9m kuo vahe'i ke fakalahi'aki 'a e polokalama tokoni tu'o taha pē ki he kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia'.

'I he tu'unga 'o e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga', ko e lahi 'o e holo 'i he pa'anga hūmai' ko e 14.0m felāve'i mo e palopalema 'o e lolo' 'oku fakafuofua ke holo fe'unga mo e \$40.0m ki he \$50.0m, ko e nounou ko 'eni' 'e fiema'u ha founa ke fakapa'anga 'aki. Ko e ngaahi founa ko 'eni' 'e kau ai 'a e tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', tu'uaki ha pōnite fakalotofonua, pa'anga talifaki 'a e Pule'anga', pea 'e toki fakamuimui leva, 'oka a'u ki ha tu'unga 'e toe kovi ange – hano kole fakalahi 'a e Patiseti'. Ko e founa 'a e Pule'anga' ke fakahoko'aki 'a e founa fakapa'anga' 'e fakatefito pē ia he fuoloa mo e mafatukituki 'o e palopalema ko eni he lolo'.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai' (ta'u fakapa'anga 2027-2029), ko e tupu faka'ekonōmika' 'oku 'amanaki ke a'u ki he tupu 'avalasi fakata'u ko e pēseti 'e 2.5, 'o tokonia 'aki hono fakavave'i hono fakahoko 'a e ngaahi polōseki', fakatupulekina 'a e ngaahi ngāue langa lalahi', pea fakama'ama'a 'a e hikihihi 'a e totongi koloa mei tu'apule'anga', kae lava ke fakama'uma'uluta'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika'.

Ko e a'usia 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Patiseti', 'e fiema'u 'a e ngāue fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', sekitoa taautaha' pea mo e tūkui kolo' kotoa. 'Oku fiema'u 'a e fakahoko e ngāue' ki he lelei taha' pea fetokoni'aki, kae a'usia 'e Tonga ha tu'unga ke ne matatali 'a e faingata'a lolotonga 'i he lolo', fakamālohia e tu'unga matu'uekina', tokonia e fakaakeake faka'ekonōmika', pea ke tau a'usia ha kaha'u 'oku tu'uloa mo lelei ange.

1. TALATEU

'Oku fokotu'u 'e he Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2027 'a e ngaahi makatu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga', tu'utu'uni ngāue, mo e ngaahi tefito'i fakamole ki he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'. 'Oku ne fakamatala'i foki mo e founa 'a e Pule'anga' ki hono poupou'i 'o e tu'unga ma'uma'uluta faka'ekonōmika', fakamālohia 'a e fakahoko 'o e ngaahi ngāue', tali ki he ngaahi pole fakafonua 'oku 'ohake', pea mo hono fakalakalaka'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakataumu'a ki he fakalakalaka taimi lōloa'.

'Oku toe 'omai foki 'e he Patiseti' 'a e tu'unga faka'ekonōmika mo fakapa'anga fakalūkufua, 'oku ne fakamatala'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga', kau ai 'a e ngaahi hoha'a 'oku tupu mei he feliuliuaki fakamāmani lahi 'i he palopalema 'o e lolo' mo e ngaahi palopalema 'o e tu'unga matu'uaki fakaloto fonua'. 'I hono fakahoko 'eni', 'oku ne fokotu'u 'a e tefito'i tu'utu'uni ngāue', ngaahi 'inivesi tefito', mo e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga ke fakahoko 'a ia te ne tataki 'a e ngāue 'a e Pule'anga' 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'.

Fakatokanga'i:

- (i) Ko e pa'anga kotoa pē 'i he pepa ni, ko e pa'anga Tonga kapau 'oku 'ikai fakahaa' i atu ko e pa'anga muli;
- (ii) Ko e faikehekehe 'i he fika', 'oku makatu'unga ia 'i he liliu ke fika kâtoa';
- (iii) Ta'u fakapa'anga (FY) 'e lau 'o pehē 'o hangē ko 'eni': FY2027 = 2026/27 'a ia 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2027; mo e
- (iv) \$xx m: ko e mata'itohi 'm' 'oku 'uhinga ki he 'miliona' pē miliona 'i he pa'anga Tonga' tukukehe 'o ka fakahā atu..

2. FA'UNGA NGĀUE

2.1 Siate Folau 'o e Fakalalakaka ma'a Tonga 2025-2035

Ko e Siate Folau 'o e Fakalalakaka ma'a Tonga hono tolu' pē ko e TSDF 2035, 'e hokohoko atu pē 'a 'ene tataki 'a e ngaahi palani ngāue taimi lōloa ki he kaha'u 'o Tonga' ki hono fakalelei'i 'etau tu'unga faka'ekonōmika', fakasōsiale' mo e 'ātakai' pea longomo'ui foki pea 'e a'usia ia 'i hono fakafo'ou 'a e ngaahi founa ngāue', pule lelei' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku kau kātōa mei he 2025 - 2035. Ko hono fa'u 'a e TSDF 2035 na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue na'e lava' mo e ngaahi pole na'e fakatokanga'i mei he TSDF I mo e II, pea te ne 'omai ha fa'unga fakalalakaka taimi lōloa ki he kaha'u' ke tokoni ki hono fa'u mo hono ngāue'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'e ola lelei'.

'I he ta'u 'e hongofulu ka hoko mai', 'e tataki 'e he TSDF 2035 'a e ngaahi fa'unga palani ngāue 'a e Pule'anga' aki 'a e ngaahi ola fakafonua 'e fitu (7) ko 'eni':

1. Fakamālohia 'a e Ivi Matu'uekina Fakafonua' pea mo e Mateuteu ki he Feliuliaki 'a e 'Ea';
2. Fakaivia 'o e Kakai' mo e Tūkui Kolo';
3. Tupu Faka'ekonōmika 'oku Kau Kātōa;
4. Ngāue'aki mo Poupou'i 'a e Anga Fakafonua Fakatonga';
5. Lelei ange 'a e Pule Lelei';
6. Malu ange 'a e Fonua' mo e Pule Tau'atāina'; mo e
7. Fakapapau'i 'oku Tu'ulōa 'a e Koloa Fakaenatula' pea mo e Tokangaekina 'a e 'Ātakai'.

2.1.1 Ko hono fakafēlave'i 'o e Ngaahi Ola Fakafonua' ki he Ngaahi 'Ēlia Ngāue Mahu'inga¹

'Oku 'omai he TSDF 2035 'a e fa'unga fakalūkufua ki he Fokotu'utu'u Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2027 - 2029. 'Oku fenāpasi 'a e ngaahi 'ēlia 'oku fokotu'u' ke tokanga taha ki ai ki he Fakafuofua 'o e Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2027 mo e fokotu'utu'u ko 'eni', ke ne 'omai ha fa'unga ngāue mahino 'oku vakavakaua mo e ngaahi taumu'a ngāue taimi lōloa ma'olunga ange' mo ha taumu'a ngāue fiema'u vivili taimi nounou.

Tēpile 1: Fakafēlave'i 'o e TSDF 2035 mo e Ngaahi 'Ēlia Ngāue Mahu'inga	
Ola Fakafonua 'i he TSDF 2035	'Ēlia Ngāue Mahu'inga TSDF2035
Taumu'a 1: Matu'uekina Fakafonua	
Fakamālohia 'a e Ivi Matu'uekina Fakafonua' mo e Mateuteu ki he Ngaahi Feliuliaki 'o e 'Ea' (1)	Ngāue Lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo Mateuteu Tokamu'a ki ha Fakatamaki (1.1)
Malu ange 'a e Fonua' mo e Pule Tau'atāina' (6)	Malu fakafonua, Ngaahi Ngāue hili 'o ha Fakatamaki, Malu 'a e Ngaahi Kolo', Fakamālohia 'a hono ngāue'aki 'a e Lao' mo e Ngaahi Ngāue ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao' (6.1)
Fakapapau'i 'oku tu'ulōa 'a e Koloa Fakaenatula' pea mo e Tokangaekina 'a e 'Ātakai' (7)	Tu'ulōa hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa Fakaenatula', Malu 'o e 'Ātakai' pea mo ha 'Ōseni' 'oku Matu'uekina (7.1)
Taumu'a 2: Lelei ange 'a e Sekitoa Fakasōsiale'	
Fakaivia 'o e Kakai' mo e Tūkui Kolo' (2)	Lelei ange 'a e Ako' pea mo e Ako Kau Kātōa' (2.1)
	Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui Lelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he Kulupu Tu'ulaveangofua' (2.2)
Ngāue'aki mo Poupou'i 'a e Anga Fakafonua Fakatonga' (4)	Tauhi 'a e Ngaahi 'Ulungaanga Fakafonua', Ako' mo e ngaahi Polokalama Fakatakimamata' (4.1)

¹ Ko e fakamatala fakaikiiki 'e ma'u ia 'i he Fakamatala Fakalahi I

Taumu'a 3: Tupulaki Faka'ekonōmika mo Ola Lelei 'a e Sekitoa Fakapule'anga'	
Tupu Faka'ekonōmika 'oku Kau Kātoa (3)	Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue' mo e Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Taaotaha' (3.1)
Lelei ange 'a e Pule Lelei' (5)	Ola Lelei 'o e fakahoko fatongia' mo ha Pule'anga 'oku Taliui (5.1)
Ma'u'anga Fakamatala: 'Ofisi 'o e Palēmia	

Ko hono fakakātoa, 'i he kaveinga ngāue 'a e Fokotu'utu'u Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e Pule'anga' ke lelei ange 'ene fakahoko fatongia', 'aki hono ngāue'i pea ki he ola 'o e ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2026. 'E fiema'u 'a e fengāue'aki vāofi 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', fakataha ia mo e hokohoko atu 'a hono fakalelei'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki', mo e ngaahi kupu fekau'aki hono kotoa pē.

2.2 Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'oku fua 'e he Ngaahi 'Ēlia Ngāue Mahu'inga

Ko e ngaahi 'ēlia ngāue mahu'inga 'oku hā atu 'i lalo', kuo fakahā 'e he ngaahi potungāue felāve'i' kuo nau 'osi ngaahi 'a e 'ēlia makehe kuo fili ke ne 'omai ha halafononga 'o ha ngaahi me'afua ki he ngaahi potungāue fakapule'anga', ke kau 'i he fakakaukau'i hono fa'u 'o 'enau ngaahi palani fakapotungāue'. Ko e ola lelei hono fakahoko 'o e ngaahi me'afua ko 'eni', te ne faka'ai'ai hono tokangaekina e pa'anga 'a e Pule'anga', malu'i e tu'uloa 'o e 'ekonōmika fakalūkufua' pea poupoua e tupulaki faka'ekonōmika' 'i he taimi lōloa.

Taumu'a 1: Matu'uekina Fakafonua

SFA 1.1: Ngāue Langa Lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo Mateuteu Tokamu'a ki ha Fakatamaki.

Fakamālohia e ivi malava 'o Tonga ke mateuteu, matatali, pea fakaakeake mei he ngaahi feliuliaki 'o e 'ea' pea mo e ngaahi fakatamaki fakatu'upakee' 'o fakafou 'i hono fakalelei'i 'o e founga pule'i 'o e tu'unga tu'u laveangofua ki he fakatamaki', ngāue langa lalahi 'oku matu'uekina', fa'unga fakapa'anga 'oku taau mo e founga fetu'utaki 'oku toe lelei ange'. Fakapapau'i 'oku malu'i 'e he ngaahi pisinisi fakapule'anga', tūkui kolo' pea mo e ngaahi ngāue mahu'inga 'oku ne matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea' pea mateuteu fakapa'anga ki he ngaahi faingata'a 'o e 'ātakai', mo'ui lelei' mo e palopalema faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi 'ēlia tefito 'oku fai ki ai 'a e tokanga' ke fakalelei'i 'a e tu'unga mateuteu ki ha fakatamaki, ngaahi ngāue langa lalahi 'oku malu', tu'uloa 'a e 'ātakai' pea mo e ngaahi founga malu'i 'o e tu'unga fakatu'utāmaki'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Hokohoko atu e ngaahi ngāue ke fakamālohia 'a e mateuteu tokamu'a ki he fakatamaki' mo hono tokanga'i 'o e ngaahi me'a fakatu'utāmaki' (MEIDECC);
- Fakapapau'i 'oku muimui 'a e ngaahi langa' mo e ngaahi ngāue lalahi' ki he lao 'o e langa' ke matu'uekina (MOI, MLNSPR);
- Ngaahi founga ngāue 'oku kei hoko atu ke fakalahi 'a e ngaahi ma'u'anga ivi' pea mo fakalelei'i 'a e palopalema lahi tupu mei he lolo' (MEIDECC, Potungāue Pa'anga, MPE); mo e
- Ola 'o e fakalelei ki he sisitemi patiseti' 'oku ne tokoni'i hono fakamālohia 'a e fakapa'anga ki he feliuliaki 'o e 'ea' mo e fakatamaki' (MEIDECC, Potungāue Pa'anga).

SFA 6.1: Malu fakafonua, Ngaahi Ngāue hili 'o ha Fakatamaki, Malu 'a e Ngaahi Kolo', Fakamālohia 'a hono ngāue'aki 'a e Lao' mo e Ngaahi Ngāue ki ho Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'.

Malu'i 'a e pule tau'atāina 'a e fonua' mo e malu 'a e kakai', 'aki hono fakalahi 'a e ngaahi sisitemi malu'i fakalotofonua', malu'i 'o e kau'āfonua', ivi malava 'o e fakamālohia 'o e lao' mo e fehokotaki 'o e taliui ki he ngaahi me'a fakatu'upakee'. Faka'ai'ai ha sōsaieti 'oku tu'uloa, melino mo matu'uekina, 'o fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'i loto fonua' mo tu'apule'anga', lolotonga ia 'oku kei tauhi 'a e feohi fakasōsiale' mo e fefalala'aki 'a e ngaahi kolo'. Ko e ngaahi 'ēlia pau kuo fili 'i he malumalu 'o e SFA ko 'eni', 'oku kau

ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakamālohia 'a e malu'i 'o e kau'āfonua', ivi malava ke fakamālohia 'a e lao', tu'unga fakatipilomētika' mo e ngaahi ngāue langa lalahi ki he malu fakafonua'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Fakamālohia 'a e ngaahi feinga ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao' mo e malu faka'initaneti' (PMO, Potungāue Polisi, Potungāue Pa'anga, MEIDECC, HMDS, MORC, HMAF, Potungāue Pilisone';
- Fakalahi 'a e tokoni ki he ngaahi 'ofisi fakatipilomētika' i tu'apule'anga' mo e ngaahi founa pau ki he ngaahi ngāue fekau'aki mo e hiki fonua mai ki Tonga ni' (HMDS, Potungāue Pa'anga, Potungāue Polisi).

SFA 7.1: Tu'uloa hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa Fakaenatula', Malu 'o e 'Ātakai' pea mo ha 'Oseni 'oku Matu'uekina.

Fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni mateuteu ke fakalelei'i 'a e ngaahi founa pule'i 'o e kelekele' mo e vaotaa', fakamālohia 'a e ngaahi ngāue ki hono malu'i mo tauhi 'a e 'ōseni', fakalelei'i 'a e founa ki hono tokanga'i 'o e veve' pea toe fakakau 'a e ma'u'anga ivi fo'ou' ki he ma'u'anga ivi 'oku lolotonga ngāue'aki 'i Tonga ni'. Tokanga ki hono malu'i 'a e koloa tukufakaholo 'a Tonga', fakatolonga 'a e 'ātakai' pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi tukupā ki he feliuliuaki 'o e 'ea' ke fakapapau'i 'oku tu'uloa 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai kotoa pē 'i Tonga'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Fakalahi 'a e ma'u'anga ivi fo'ou' mo e malu 'o e ma'u'anga ivi' pea mo hono fakamahu'inga'i 'o e pule'i fakapotopoto'i 'o e kelekele' mo e vaotaa' (MEIDECC, MAFF, Potungāue Toutai'); mo e
- Hokohoko atu hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a mo'ui 'oku fakatupu maumau' mo e ngaahi fokotu'u 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e 'Oseni 2025 (MEIDECC, Potungāue Toutai').

Taumu'a 2: Lelei ange 'a e Sekitoa Fakasōsiale'

SFA 2.1: Lelei ange 'a e Ako' mo e Ako Kau Kātoa'

Fakapapau'i 'oku 'inasi tatau 'a e ngaahi 'otu motu kotoa pē 'i he ako 'oku ma'olunga pea mo lelei ange', kau ki ai 'a e ngaahi taukei fakaonopooni', ngaahi 'ilo fo'ou', ngaahi polokalama ako 'oku ne matu'uaki 'i hono fakamatala'i mo fakamahu'inga'i 'a e mahu'inga 'o e Tonga'. Fakaivia 'a e ngaahi ako', toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e fakafaiako' mo e ngaahi ngāue langa lalahi 'i he ngaahi ako', fakaivia 'a e fānau', to'utupu' mo e founa ako 'oku tu'uloa', ke longomo'ui 'enau tokoni ki he 'ekonōmika'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Hokohoko atu hono vakai'i 'o e ngaahi silapa ako', fakalelei'i 'a e founa ma'u'anga fakamatala 'a e ako', fakaloloto 'a e founa fakafaiako 'a e kau faiako', mo fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ako 'i he ngaahi tu'unga mo e mala'e kehekehe 'o e ako'. (Potungāue Ako mo Ako Ngāue'); mo e
- Fakahoko 'a e Polōseki ki he Malu 'o e Matu'uekina 'a e Ngaahi Ako 'a Tonga' TSRSP (MET, MOI, MOF).

SFA 2.2: Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui Lelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he Kulupu Tu'ulaveangofua'

Fakelelei'i 'a e ola 'o e mo'ui lelei 'a e kakai' 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama mo'ui lelei 'oku fakafaingamālie, ma'ama'a pea mo matu'uekina 'a e ngaahi faingata'a 'o e mahaki fakasino'. Fakamālohia 'a e 'uluaki tokanga'i 'o e mo'ui', ngaahi ngāue ki he faka'ehi'ehi' pea mo e ngaahi founa malu'i fakasōsiale ke malu'i 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua' mo fakalelei'i 'a e tu'unga mateuteu ki he ngaahi palopalema fakamo'ui lelei'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Lelei ange 'a e tokoni mo e a'usia 'o e ngaahi ngāue ki he 'uluaki tokangaekina 'a e mo'ui lelei', faito'o mo e faka'ehi'ehi mei ai' lolotonga ia' 'oku fakalelei'i hono tokanga'i 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi'. (MOH, Kautaha Mo'uilelei 'a Tonga', MORC, MAFF, Potungāue Toutai);
- Hokohoko atu hono poupoua 'a e founa ki hono malu'i 'o e mo'ui', ke toe lelei ange ai e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he fakahoko fatongia ki he mo'ui lelei'. (MOH, MOF, MOI); mo e
- Poupoua 'a e ngaahi founa malu'i fakasōsiale ki he ngaahi kulupu 'oku tu'u laveangofua'. (MIA, MOH, MOF, MTED).

SFA 4.1: Tauhi 'a e Ngaahi 'Ulungaanga Fakafonua', Ako' mo e ngaahi Polokalama Fakatakimamata'.

Malu'i, fakalakalaka'i mo fakakau 'a e anga fakafonua 'a e Tonga', lea faka-Tonga' mo e ngaahi 'ilo 'o ono'aho' ki he palani fakalakalaka fakafonua' mo e sisitemi ako'. Fakapapau'i 'oku kei uho 'aki pē 'a e anga fakafonua 'a e Tonga', ki he fatu 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e fakalakalaka fakakolo', lolotonga ia' 'oku tau ako laka ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o onopooni' mo e ngaahi tu'unga fakasōsiale 'o e lolotonga'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Hokohoko atu hono poupoua 'a e ngāue mo e ngaahi founa ki hono fakatolonga 'o e ngaahi feitu'u tukufakaholo', lea fakatonga' mo e anga fakafonua'. (MET, MOT, MAFF, MoF, MTED, 'Ofisi Palasi, MIA).

Taumu'a 3: Tupu Faka'ekonōmika mo Ola Lelei 'a e Sekitoa Fakapule'anga'.

SFA 3.1: Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue' mo e Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Taaautaha'.

Fakatupu ha tupu 'ekonōmika 'oku kau katoa ki ai 'a e ngaahi 'otu motu'; fatu ha ngaahi faingamālie ngāue, fakivia e ngaahi taukei fokotu'u pisinisi taaautaha', fakalahi 'a e faingamālie ki hono tokonia fakapa'anga mo fakaivia 'a e ola 'o e ngāue 'a e ngaahi sekitoa'. Poupou'i 'a e 'ekonōmika fakalotofonua' 'oku ne matu'uekina 'aki hono fakataumu'a ke 'inivesi, 'ilo fo'ou mo e fakalakalaka 'o e ngaahi sekitoa taaautaha'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Poupoua hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue langa lalahi' ki he fakalakalaka faka'ekonōmika 'i he kotoa 'o e ngaahi sekitoa'. (MTED, MAFF, MoF, MOT, MOI, MEIDECC); mo e
- Fakalakalaka'i 'a e founa ki he faingamālie 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga' mo hono tokangaekina 'o e konisiuma' ke tokoni ki he fakalakalaka'i 'a e sekitoa taaautaha'. (MOF, MTED).

SFA 5.1: Ola Lelei 'o e fakahoko fatongia' mo ha Pule'anga 'oku Taliui

Faka'ai'ai 'a e falala'anga', taliui', ke ne tataki 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa 'a e Pule'anga' ke ola lelei 'ene fakahoko fatongia' ki he kotoa 'o e fonua'. Fakamālohia 'a e 'ata ki tu'a 'o e ngāue', paotoloaki 'o e tu'unga fakapa'anga', fakaivia e ngaahi sino ngāue', mo hono fakakau 'a e tangata'i fonua mo e fefine'i fonua Tonga', ke fakapapau'i 'a hono fakahoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo ha fakalakalaka tu'uloa ki he fonua'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Tokonia mo fakaivia 'a e ngaahi founa ngāue mo e me'a ngāue lolotonga kuo 'osi fokotu'u', ke toe lelei ange ai 'a e fengāue'aki 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga'. (PMO, MOF, PSC); mo e
- Poupoua 'a e ngaahi me'afua' ke toe hiki hake ai 'a e 'ata ki tu'a 'o e fakahoko fatongia', taliui', pea toe lelei ange ai hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. (ACC, AGO, TOAG, MOF, OMB).

3. OLA 'O E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE PEA MO E SIO KI HE KAHA'U'

3.1 Māmani Lahi mo e Fakalalakaka 'i hotau Ngaahi Fonua Kaungā'api²

Vakai ki he Tu'unga Faka'ekonōmika Fakamāmani Lahi

Ko e vakai 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi' ki he kaha'u' 'oku kei tu'u ta'epau pē tupu mei he fevākovi'aki 'oku lolotonga hoko 'i he Hahake Lotoloto' pea mo 'ene uesia he māketi 'o e ma'u'anga ivi'. 'Oku fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga' 'a e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi' ke tu'uma'u 'i he pēseti 'e 3.1 'i he ta'u 2026, 'o faipoupoua 'e he ngāue fakalalakaka ki he tekinolosia' pea mo hono faka'atā 'a e ngaahi fakataputapui ki he fefakatau'aki'. Ko e fakafuofua ko 'eni' 'oku 'amanaki ko e fetō'aki ko 'eni he ma'u'anga ivi' 'oku fakataimi pē, 'o fakafuofua 'e holo 'a e tu'unga totongi 'o e lolo' ki he vaeua'anga 'o e ta'u 2026. Ko e vakai ki he ta'u 2027, 'oku fakafuofua ke tupu pēseti 'e 3.2 mo e 'amanaki 'e holo māmalie pē 'a e faingata'a ko 'eni', tautautefito kapau 'e tu'uma'u 'a e māketi 'o e lolo' pea hiki māmalie 'a e tu'unga totongi koloa', neongo 'oku kei tu'u ta'epau 'aupito.

Ka neongo ia', ko e fakatamaki ko 'eni' 'oku hoko ki he halanga vaka 'oku fou mai ai 'etau ma'u'anga lolo' 'oku ne hiki 'a e totongi lolo fakamāmani lahi' pehē ki he totongi 'o e ngaahi koloa'. 'Oku hoko 'eni ke ne teke hake 'a e tu'unga totongi koloa' pea mo toe toloi ke lōloa ange 'a e mā'olunga 'o e totongi koloa'. Ko e tu'unga totongi koloa 'a e ngaahi fonua G20, 'oku fakafuofua ke hiki hake ki he pēseti 'e 4.0 'i he ta'u 2026 kimu'a pea holo ki he pēseti 'e 2.7 'i he ta'u 2027.

Vakai ki he Tu'unga Faka'ekonōmika 'i he Pasifiki'

Ko e fakafuofua 'a e Pangikē 'a Māmani' ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'e faka'avalisi ki he tupu pēseti 'e 2.8 ki he ta'u 2026, kimu'a pea hiki ki he pēseti 'e 3.0 ki he ta'u 2027, pea fakahoa ki he pēseti 'e 3.2 ki he ta'u 2025. Ko e vaivai 'a e fakafuofua ko 'eni' 'oku makatu'unga ia 'i he mā'olunga 'a e totongi fakamāmani lahi 'o e lolo' tupu mei he fevākovi'aki 'oku hoko he Hahake Lotoloto'. Ko e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' te nau tu'u laveangofua koe'uhi' ko 'enau fakafalala ki he hūmai 'o e lolo mei tu'apule'anga', kaka 'o e fakamole ki he fefononga'aki', totongi 'o e koloa me'atokoni', mo e hokohoko 'a e ngaahi ta'emanonga fakamāmani lahi'.

Ko e vakai ki Tonga' 'e kei ma'ulalo pē 'a e tupu faka'ekonōmika' mei he ngaahi fonua kaungā'api', 'o 'asi mei ai 'a e si'isi'i 'a e koloa 'oku tau ngaohi' mo e lahi 'a e hiki fonua hotau kakai' ki tu'apule'anga'. Kaikehe, ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni' 'e malava ke 'ikai ke ne fakahaa'i kakato 'a e 'ata totonu 'o e ngaahi pole fekau'aki mo e hiki hiki 'a e totongi 'o e lolo' pehē ki he ngaahi me'a 'oku hoko mei tu'apule'anga'. Ko hotau ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' 'oku fakafuofua te nau tupu māmalie pē, neongo te nau tu'u laveangofua kotoa pē mei he uesia 'o e hiki hiki 'a e tu'unga totongi koloa' mo e uesia 'oku hoko ki he māketi 'o e lolo'.

3.2 Ola Fakapa'anga ' mo e Sio ki he Kaha'u' ki Tonga

3.2.1 Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka Hoko' (Ta'u Fakapa'anga 2027 – 2029)

'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'e ngāue 'a e Pule'anga' ke fa'u ke fenāpasi mo e TSDF 2035: ngaahi taumu'a he SFA ki he ta'u ka hoko mai'. Ko e fokotu'utu'u ngāue', 'oku to'o kongokonga lalahi 'o anga pehe ni:

² Fakamatala fakakiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II.1

- i. Fakamālohia 'a e tākaki pa'anga hūmai fakalotofonua' ke tauhi 'a e tākaki' 'i he pēseti 'e 22.0 pē lahi ange ai 'o e GDP, 'o fakafou 'i he hokohoko atu 'o hono fakalelei' 'o e ngaahi founa tokanagaekina 'o e tukuhau', tauhi 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue', pea ke fakalalakaka kimu'a 'a e lahi 'o e tākaki' mei he ngaahi tukuhau na'e totonu ke tākaki mai'; pea 'e 'ikai ke toe hiki hake 'a e mahu'inga 'oku hilifaki atu ki he kau totongi tukuhau' pē ko hano toe hilifaki atu ha tukuhau fo'ou;
- ii. Fakapotopoto'i 'a hono leva'i 'o e pa'nga hūmai' mo e fakamole' 'i he taumu'a ke kei tauhi 'a e 'avalisi tupu/fe'amokaki pēseti 'e 1.0 ki he -1.0 'o e GDP, fakatatau ki he fa'unga fakamatala fakasitetisitika' (GFS) 'aki 'a hono fakapatonu 'a e ngaahi fakamole' ki he ngaahi kaveinga ngāue lalahi kuo fokotu'u'.
- iii. Totongi fakafoki 'o e mo'ua noo' pea ke fakapapau'i 'oku tauhi 'i he tu'unga fakapotopoto, fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ngāue kuo tohi'i 'i he Palani Mo'ua Nō Fakata'u Tolu 2026 -2028 pea ke hokohoko atu 'a hono fo'u 'a e māketi pōnite fakalotofonua' ke fakalahi ki ai 'a e ma'u'anga pa'anga' mo tokangaekina hono ngaahi pole';
- iv. Fakalelei'i 'a e founa tokanga'i e pa'anga' pea fakahoko 'a e ngaahi ngāue' 'o fakatatau ki he Palani Fakalelei Ngāue' (2025 – 2029);
- v. Fakalahi 'a e ivi ki hono matu'uekina 'o e ngaahi faingata'a' 'o ka hoko mai, 'o hangē ko e fakatamaki fakaenatula' mo e ngaahi faingata'a faka'ekonōmika' 'aki 'a hono tokoni'i 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko' mo e tu'unga veiveiua 'i hano hūmai tupu mei he toe mamafa ange 'a e lolo' 'i he kaha'u', ngaahi founa nō fakapatonu ki hono fakaivia 'a e tokateu ki he feliuliuaiki 'o e 'ea' pea mo vakai'i ha ngaahi founa fakapa'anga fo'ou;
- vi. Tokangaekina 'a e tu'unga hikihihi 'i he totongi koloa' mo e mamafa e ngaahi fakamole ki he anga e nofo', 'o fakafou 'i he fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'i hono tokanga'i 'o e ngaahi pole', vakai'i e ngaahi fokotu'utu'u ki hono tokonia e kakai' pea mo faka'ai'ai 'a e ngāue'aki 'a e ma'u'anga ivi fakaenatula';
- vii. Fakamu'omu'a 'a e 'inivesi he ngaahi ngāue langa lalahi' mo e fakalalakaka 'o e kau ngāue', kau ki ai 'a e hala fakakavakava', ako', falemahaki', mo hono fakalahi 'o e ngaahi polokalama tokoni ki he malu fakasōsiale', taimi tatau 'oku fakahoko 'a e fekumi mo e fakatalanoa ki ha hoangāue langa fakalalakaka 'e lava ke tokoni mai ki hano fakalahi 'a e tu'unga lolotonga 'o e tuku'anga lolo' pea/pē fo'u ha tuku'anga lolo fo'ou;
- viii. Poupou'i 'a e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga' mo e tūkui kolo', 'o fakaava ha ngaahi faingamālie ki he to'utupu' pea mo fakalahi 'a e 'inivesi' ke tokonia e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga';
- ix. Fakamahu'inga'i 'a hono tokangaekina 'o e 'ātakai' 'i he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he sekitoa tefito', 'o kau ki ai 'a e ngoue', toutai' mo e takimamata', 'a ia 'e lava ke fakalalakaka ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga' 'i ha founa tupulaki 'oku tu'uloa; mo e
- x. Fakamālohia 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga' mo e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ke 'oua 'e fepakipaki 'ena ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga kuo fokotu'u', ke fepoupouaki 'a e Patiseti' pea mo e ngāue fakapangikee' fakataumu'a ke fakamālohia 'a e 'ekonōmika tu'uloa' mo lava ke ta'ota'ofi e hikihihi 'a e totongi koloa'. 'E kau heni 'a e fengāue'aki 'i he ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni':
 - a. Fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ki hono ma'u 'o e pa'anga', 'aki hono fakaivia e ngaahi 'ātakai noo', Lao Fakaangaanga ki he Lesisita 'o e ngaahi Mo'ua Noo', faka'ai'ai e malu'i 'o e noo', fakalelei'i mo e ngaahi founa pule'i 'o e kelekele' pea mo e faingamālie ke malu'i 'a e ngāue 'a e ngaahi sekitoa fakalalakaka';
 - e. Fakaivia 'a e māketi fakapa'anga fakalotofonua', tukuatu 'a e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga' mo e Pangikē 'a 'Ēsia' pea mo hono fa'u ha ngaahi fokotu'utu'u nō 'i ha ngaahi totongi tupu lelei ke faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni'; mo e
 - f. Fakalelei ki he tu'utu'uni fakapa'anga' 'i hono toe siofi e fa'unga ngāue ki he totongi tupu', tuku atu e ngaahi nouti', tauhi 'a e SRD ki he pēseti 'e 15.0 pea mo hono fakalelei'i 'a e fetu'utaki mo e kakai' pehē ki he ngaahi kupu fekau'aki'.

3.2.2 Fokotu'utu'u Ngāue ki he Pa'anga Hūmai' mo e Fakamole 'a e Pule'anga' (Ta'u Fakapa'anga 2027–2029)

Ko e ngaahi me'afua ki he pa'anga hūmai' mo e fakamole' ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai', na'e fo'u ia ke poupu ki hono tokangaekina 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua' ke faingamālie mo tu'uloa, fakaivia e tupu faka'ekonōmika kau katoa', pea ke fakapapau'i 'oku fakapotopoto'i 'a hono ngāue'aki 'a e koloa 'o e fonua', taimi tatau 'oku fakahoko 'a hono muimui'i ofi 'a e uesia 'o e faingata'a fakamāmani lahi 'o e lolo' 'i he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua'. 'Oku kau 'i he ngaahi me'afua pau 'o e pa'anga hūmai' mo e ngaahi fakamole' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'a e:

Ngaahi Me'afua ki he Pa'anga Hūmai'

1. Fakaivia 'a e tu'utu'uni ngāue' mo fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue':
 - Fakalahi 'a hono ngāue'aki 'a e Sisitemi Fakakomipiuta' ki hono lēkooti 'o e ngaahi fakatau' ke ne fakaivia 'a hono tānaki 'o e Tukuhaui Ngāue'aki' 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue'; mo e
 - Mahu'inga ke toe vāofi ange pea fengāue'aki fakataha' mo fetokoni'aki 'i he ngaahi Potungāue felālāve'i', ke toe lelei ange ai 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala' fakataumu'a ki he ngaahi founa ngāue ke fakamālohia'.
2. Lelei ange 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Ngaahi Potungāue'fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o e pa'anga hūmai':
 - Fo'u pea mo hono tokangaekina 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o e pa'anga hūmai'; mo e
 - Vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tukuhaui faka'ataa' pea mo e pa'anga hūmai' 'oku 'ikai tukuhaui'i' ke toe vakai'i 'a e fa'unga fakamahu'inga mo e ngaahi totongi' 'oku 'i he tu'unga fe'unga mo hono taumu'a na'e fokotu'u ai'.
3. Fakalelei'i 'a e Ngaahi Sisitemi Ngāue' ke fakaonopooni:
 - Lelei ange hono fakahoko 'o e ngāue';
 - Lelei ange hono fakahoko 'o e ngāue faka'ātita'; mo e
 - Lelei ange 'a hono muimu'i mo hono sivi'i 'a e ola 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o e pa'anga hūmai'.

Me'afua ki he Ngaahi Fakamole'

1. Founa ki hono Pule'i 'o e Fakamole':
 - Fakamālohia hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole', 'aki hono vakai'i 'o e ngaahi fakamole 'oku 'ikai fu'u vivili' taimi tatau 'e kei tauhi pē 'a e ma'uma'uluta hono tukuatu 'o e ngaahi fatongia 'a e Pule'anga';
 - Hokohoko atu 'o e Malu'i ki ha fakatu'utāmaki e ala hoko ki he Kau Ngāue Fakapule'anga', pea 'e fokotu'u ai 'a e pa'anga talāsiti ke ma'ama'a ange mo ma'u ha founa lelei ki he malu'i 'o e kau ngāue' pea fakasi'isi'i 'a e ngaahi faingata'a fakapa'anga'; mo e
 - Tauhi 'a e pa'anga mavahe 'o fakataumu'a ki he ngaahi tokateu ki hono tokangaekina 'o e hiki fakamāmani lahi 'o e lolo'.
2. Fokotu'utu'u fo'ou 'a e Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga' ke fakapatonu pē ki he'ene Tefito'i Kaveinga Ngāue Lalahi':
 - 'Inivesi 'i he ngaahi ngāue fekau'aki mo e ngaahi uesia 'o e lolo', ma'u'anga fakamatala' mo e sisitemi fakakomipiuta', pehē ki hono fakalelei'i 'a e founa fokotu'utu'u 'o e ngāue' ke tokoni ki he kau ngāue' ke toe lelei ange 'enau fakahoko fatongia';
 - Fakahoko 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue langa lalahi mahu'inga ki he fonua', 'o kau ai 'a e hala fakakavakava Fanga'uta', ngaahi ako', falemahaki' pea mo e ngaahi koloa mahu'inga kehe 'a e fonua';
 - Fakalahi e 'inivesi ki he matu'uekina 'o e feliuliaki e 'ea', ma'u'anga ivi fakaenatula', tokateu ki he ngaahi fakatamaki'pehē ki he fekumi ki ha founa ke fakalahi 'a e lahi 'o e tangikē tuku'anga lolo' pea mo e tu'unga malu 'o e lolo' 'o fengāue'aki fakataha pea mo e ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka'; mo e

- Hoko atu pē 'a e ngaahi polokalama tokoni ki he maluange fakasōsiale', kau ki heni 'a e tokoni ki he Kau Toulekeleka' mo e Kau Faingata'a'ia'.
- 3. Tokanga'i 'o e vāhenga fakalūkufua 'o e Kau Ngāue':
 - Tokanga'i 'a e kau ngāue fo'ou', fakalahi mo ha faingamālie ke 'oatu ha ngaahi aleapau fakangāue 'o ka fiema'u;
 - Fakakau mo ha faingamālie ke tuku atu 'a e ngaahi ngāue' ki tu'a ki he sekitoa 'ikai fakapule'anga' ke ma'ama'a ange; mo e
 - To'o mo e ngaahi fakamole ki he ngaahi lakanga 'atā kuo fuoloa 'ikai ke ngaue'aki'.
- 4. Tauhi 'a hono fakapotopoto'i 'a hono Pule'i 'o e Noo':
 - Faka'ehi'ehi mei hono fakahoko ha nō fo'ou mei muli, tukukehe e ngaahi nō 'oku 'i he totongi tupu ma'ama'a';
 - Fakangatangata 'a e noo' ki he ngaahi fiema'u vivili' pē;
 - Hokohoko atu 'a hono tā fakafoki 'o e noo' 'o 'oua 'e tōmui; mo e
 - Hokohoko atu hono fokotu'u 'o e māketi ki he pōnite fakalotofonua'.
- 5. Fakasi'isi'i 'a e hiki hake 'a e totongi koloa' pea mo e mamafa ange 'a e fakamole ki he tu'unga 'o e nofo':
 - Muimui ofi 'a e halafononga 'o e palopalema fakamāmani lahi 'o e lolo', tokateu ki ha ngaahi tokoni fakapa'anga fakataimi pē kae fakapatonu ki he ngaahi koloa mo e sēvesi fiema'u vivili' 'o ka fiema'u; mo e
 - Fakapapau'i ko e ngaahi tokoni 'e fakahoko' 'e fakapatonu pē, ke faka'ehi'ehi mei he hulutu'a 'a e fakamole' pea ke ne uesia ke toe kovi ange 'a e hiki hake 'a e tu'unga totongi 'o e koloa'.

3.2.3 Ngaahi Ola Faka'ekonōmika' mo e Vakai ki he Kaha'u³

'Oku kei fika fakafuofua pē 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e ta'u fakapa'anga 2025, neongo ia', ko e fakafuofua fakamuimui taha 'oku fakafuofua ke hiki hake 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.7 mei he pēseti 'e 1.7 'i he ta'u fakapa'anga 2024, 'o tataki 'eni 'e he toe ake hake 'a e sekitoa ngoue' mei he'ene uesia tamaki mei he faha'ita'u la'ala'aa' 'a ia na'e hoko 'i he ta'u fakapa'anga 2024, fakataha eni mo e kei lele 'i matangi ai pē 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue'. Na'e kakato foki 'a e kongā 'o e ngaahi polōseki⁴ langa fakalakalaka', pea 'oku hoko 'eni ke ne pukepuke hifo 'a e mālohi 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e fonua'.

'Oku fakafuofua ke holo hifo 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.3 'i he ta'u fakapa'anga 2026⁵, 'oku ho'ata mei heni 'a e tautoloi 'i hono kamata'i 'o e ngaahi ngāue langa fakalakalaka tefito na'e fokotu'utu'u', kau ki heni 'a e toloi 'i he ngaahi polōseki langa lalahi', 'a ia 'oku tō 'a e fakamamafa' 'i he ngaahi ngāue langa'. Tānaki atu ki heni mo e toe 'alu ke kovi ange 'a e vāvākovi 'i he Hahake Lotoloto', fakataha mo e palopalema fakamāmani lahi 'o e feliuliaki mo e hiki 'i he totongi 'o e lolo', 'a ia 'oku amanaki ke ne uesia tamaki 'a e tūkunga 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'.

'I he vakai ki he kaha'u', 'oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika', 'e a'u ki he 'avalisi fakata'u ko e pēseti 'e 2.5 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. Neongo ia', 'oku kei tauhi pē 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he tu'unga angamaheni' (lēvolo 1) 'i he lolotonga ni, ka ko e vakai ki he kaha'u' 'oku lahi hono ngaahi pole' ke kovi ange. Ko e tu'unga ta'epau lahi 'oku 'i ai 'a e vāvākovi 'i he Hahake Lotoloto', te ne kei pukepuke ai pē 'a e palopalema fakamāmani lahi 'o e feliuliaki mo e hiki 'i he totongi 'a e lolo', mo 'ene ngaahi uesia tamaki

³ Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he fakamatala fakalahi

⁴ Fale Sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga', Ma'u'anga 'Uhila mei he Havili' (Lapaha), TREP, Poloseki SET, E-Gov, PSOP

⁵ Ngaahi polōseki lalahi na'e toloi mei he ta'u fakapa'anga 2026 'o kau ki ai: Pōnite Fakalotofonua 'a e ADB, Polōseki ke Tu'uloa 'a e ma'u Pisinisi 'a e Kakai Fefine' mo Fakalakalaka'i hono Fakapa'anga 'a e ngaahi 'ilo fo'ou ma'a Tonga (WE-LIFT), Vaka Toutai loloto pea mo e polōseki ki hono ngāue'aki 'a e ma'u'anga ivi fakaenatula mei he monumanu'.

te ne kãpui ai 'a e tu'unga totongi 'o e koloa', pehẽ ki he ngaahi ngãue faka'ekonõmika fakalotofonua 'a Tonga'.

Sekitoa Ngoue', Vao'akau' mo e Toutai⁶

'Oku lēkooti 'e he **sekitoa ngoue', vao'akau' mo e toutai** 'a e tupu ko e pēseti 'e 2.2 'i he ta'u fakapa'anga 2026, ko e holo lahi ia mei he lēkooti 'i he ta'u fakapa'anga 2025 (pēseti 'e 4.7). 'Oku hā mei he holo ko 'eni' 'a e foki ki he tu'unga angamaheni' hili ia 'a e fakaakeake mei he faha'ita'u la'ala'ā na'e hoko', 'a ia 'oku tu'uma'u 'a e ngoue' pea kake 'a e toutai'. Neongo kuo fakaakeake 'a e tu'unga 'o e ngaohi koloa fakalotofonua', ka kuo holo 'ene tupu' makatu'unga 'i he liliu 'a e sekitoa' mei he fakaakeake na'e hoko' ki he tu'unga 'oku tu'uma'u ange.

'Oku fakafuofua 'a e tupu ki he ngaahi ngãue 'a e sekitoa ngoue' mo e toutai' ki he pēseti 'e 15.3 'o e GDP fakalūkufua 'a Tonga' 'i he ta'u fakapa'anga 2026. Kuo holo māmālie 'a e tokoni 'a e sekitoa' ki he GDP fakakātoa' 'i he ngaahi ta'u kimui ni', ko e uesia ia 'e he ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e feliuliaki 'o e 'ea'. 'Ikai ngata ai', ko e ngaahi liliu 'i he tu'unga faka'ekonõmika', tautautefito ki he ma'u'anga ngãue' mo hono tokanga'i 'o e kelekele', 'oku fakangatangata ai 'a e ola 'o e ngoue' pea lahiange 'a e kelekele ngoue' 'oku 'ikai ke ngoue'i'.

'I he vakai atu ki he kaha'u', 'oku 'amanaki ke tupu 'a e sekitoa' 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.1 'i he ta'u fakapa'anga 2027 ki he 2029, makatu'unga eni 'i he tu'uma'u pē 'a e ngoue' mo e fakaakeake māmālie 'i he toutai'. Neongo ia', 'oku tu'u fakatu'utāmaki pē 'a e vakai ki he kaha'u', kau ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e feliuliaki 'a e 'ea', 'a ia 'e lava ke ne uesia 'a hono ngaohi 'o e koloa' mo maumau'i 'a e ngaahi ngãue langa lalahi'. 'E malava ke hoko 'a e hiki fakamāmani lahi 'a e totongi 'o e lolo', koloa hūmai' pea mo e fakamole ki he fefononga'aki, ke toe hiki 'a e pa'anga ngãue' pea holo 'a hono ngaohi 'o e ngaahi koloa'. 'E hoko 'a e uesia ko 'eni 'o e ma'u'anga ivi' ke ne toloi 'a e tū'uta mai 'o e ngaahi koloa hūmai' pea mo hono fakafolau atu 'o e ngaahi koloa hūatu', 'o uesia ai 'a e ngaohi 'o e ngaahi koloa' mo e hūatu ki he māketi', pea iku 'o tuai ai 'a e tupu faka'ekonõmika fakalūkufua'.

Ko hono fakakātoa', neongo 'oku fakafuofua ke tu'uma'u pē 'a e sekitoa', ka 'e kei si'isi'i pē 'a 'ene tokoni ki he tupu fakalūkufua 'o e GDP, koe'uhi' ko e ngaahi fakangatangata 'o e fa'unga' pea mo 'ene uesia 'e he ngaahi palopalema mei tu'apule'anga' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula'.

Sekitoa Ngaahi Ngãue'anga⁷

'Oku hā mai 'a e kake 'i he ngaahi ngãue 'i he **sekitoa ngaahi ngãue'anga** 'i he ta'u fakapa'anga 2026, kaekehe ko e hoko 'eni hili 'a e holo 'o e ngaahi ngãue' 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'o tupu ai ha tupu si'isi'i fakalūkufua 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e ua (2). 'I he ta'u fakapa'anga 2025, na'e holo 'a e sekitoa ki he ngaahi ngãue'anga' ki he pēseti 'e 0.3. Na'e makatu'unga 'eni 'i he holo 'a e ngaahi ngãue langa' (pēseti 'e -1.3) mo e keli maka koloa' (pēseti 'e -2.0) hili 'a e kakato 'o e ngaahi polōseki langa lalahi hangē ko e Fale Mamata'anga Sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'a Tonga' pea mo e tuai hono fakahoko 'o e ngaahi polōseki fo'ou'. 'I he ngaahi sekitoa iiki kehe 'oku kau ki he sekitoa ngaahi ngãue'anga', na'e tupu 'a e ma'u'anga 'uhila' mo e vai' 'aki 'a e pēseti 'e 2.9, lolotonga ia' na'e kei tu'uma'u pē 'a e ngãue ki he ngaohi'anga koloa' 'i he tupu ko e pēseti 'e 0.2.

'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku ma'u 'e he Sekitoa ki he Ngaahi Ngãue'anga' 'a e 'inasi ko e pēseti 'e 19.6 'o e GDP pea 'oku 'amanaki ke fakaakeake si'isi'i pē 'aki ha tupu pēseti 'e 0.5 'i he tupulaki 'o e ngaahi ngãue'. Ka neongo ia', 'oku kei si'isi'i pē 'a e tupu' koe'uhi ko e hokohoko atu 'a e toloi 'i he ngaahi polōseki

⁶ Fakamatala Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II .3.1

⁷ Fakamatala Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II .3.2

ngāue tefito' hangē ko e langa hala fakakavakava⁸ Fanga'uta'(SECURE), langa fo'ou 'o e falemahaki 'o Vava'u', misiume fakafonua 'a Tonga' pea mo e uesia 'o e palopalema 'a e lolo', 'a ia kuo fakalahi ai 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue' mo uesia 'a e ngaohi'anga koloa' 'i he ngaahi sekitoa iiki kotoa pē. Ko e sekitoa ngāue langa' (pēseti 'e 1.0) mo e keli maka koloa' (pēseti 'e 1.5) 'oku 'asi ai ha fakalakalaka si'isi'i pē, lolotonga ia' 'oku kei fakangatangata pē 'a e tupu 'o e sekitoa ngaohi'anga koloa' 'i he pēseti 'e 0.4, pea 'oku 'amanaki 'e holo si'isi'i pē 'a e sekitoa ki he ma'u'anga 'uhila' mo e vai' (pēseti 'e -1.0).

'I he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'(ta'u fakapa'anga 2027 – 2029), 'oku 'amanaki ke mālohi ange 'a e sekitoa 'o e ngaahi ngāue'anga', 'i he 'avalisi 'o e tupu pēseti 'e 2.3. 'Oku poupou ki he tupu lelei ko 'eni' hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue langa lalahi fo'ou' mo e toe lahi ange e tokoni 'a e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', fakataha ki ai mo e fakaakeake 'o e ngaahi ngāue 'a e sekitoa 'ikai fakapule'anga'. 'Oku 'amanaki 'e kei takimu'a pē 'a e sekitoa langa', lolotonga ia' 'e 'aonga ki he keli maka koloa' mo e keli maka tanu' 'a e fiema'u fo'ou 'o e ngaahi naunau'. 'Oku 'amanaki ke kake māmālie 'a e ngaahi kautaha ngaohi'anga koloa', 'o poupou'i 'e he fakalakalaka 'a e tu'unga faka'ekonōmika' mo e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi pisinisi'. 'Oku fakafuofua ke tupu māmālie ke toe lahi ange 'a e sekitoa 'o e 'uhila' mo e vai', tautautefito ki he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'o poupou'i 'e he hokohoko atu 'o e 'inivesi 'i he fakafo'ou 'o e ngaahi ma'u'anga ivi', kau ai 'a e ma'u'anga ivi mei he la'aa' mo e ngaahi ma'u'anga vai'.

Ko e me'a mahu'inga', ko e vakai ki he tu'unga lelei 'i he kaha'u' 'oku makatu'unga ia 'i he fakakaukau 'e foki 'a e tūkunga 'oku 'i ai hono hūmai 'o e lolo' ki he angamaheni', 'o 'ikai toe uesia 'i he palopalema tatau 'i he kaha'u'. 'Oku hoko 'eni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole' mo fakalelei'i 'a e tu'unga lelei 'o e ngaohi'anga koloa' 'i he kotoa 'o e ngaahi sekitoa iiki', neongo 'oku kei ta'epau pē 'a e kaha'u'.

Sekitoa Ngaahi Ngāue⁹

'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku ma'u 'e he sekitoa ngaahi ngāue' 'a e 'inasi ko e pēseti 'e 51.3 'o e fakakātoa 'o e koloa 'oku fakatupu fakalotofonua' pea 'oku fakafuofua 'a e tupu' ko e pēseti 'e 3.3 'i he ta'u fakapa'anga 2026, ko e holo hifo 'eni mei he tupu pēseti 'e 3.8 'i he ta'u fakapa'anga 2025. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni' mei he vaivai ange 'a e ngāue 'i he sekitoa 'o e fefakatau'aki fakalūkufua' mo e fakamovetevete', 'a ia 'oku hā mai ai 'ene fakafalala ki he tu'unga 'o e pa'anga hūmai 'a e ngaahi fāmili', pa'anga tokoni mei he ngaahi fāmili mei tu'apule'anga', mo e ivi fakatau 'a e kakai'. Ko e ma'olunga 'o e totongi koloa', tautautefito ki he lolo', 'alu fakataha mo e fakautuutu 'o e fakamole ki he mo'ui', 'oku 'amanaki te ne fakangatangata 'a e fakamole 'a e ngaahi fāmili' mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi ngāue fakamovetevete' mo e ngaahi ngāue ki hono tufaki'.

'Oku 'amanaki foki ke kei 'i he tu'unga lelei pē 'a e ngāue fakatakimamata' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, 'o makatu'unga 'i he ngaahi kātanga fakafonua lalahi, kau ai 'a e ta'u 150 'a e Konisitūtone 'o Tonga', ta'u 100 'o e Senituli 'a e Kolisi Kuini Sālote' pea mo e ta'u 'e 200 'o e tui fakakalisitiane'. 'I kai ngata ai', 'oku 'amanaki 'e kei fetō'aki pē 'a e sekitoa fefononga'aki' koe'uhi' ko e fetō'aki 'a e totongi lolo' mo e liliu 'i he fefolau'aki' mo e kei hokohoko atu 'a e ngaahi fepuna'aki', lolotonga ia' 'e lava ke ta'ota'ofi pē 'a e tupu 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'e he nounou 'a e kau ngāue' mo e fakafalala ki he pa'anga tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka'. 'Oku tokoni 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ko 'eni' ki he hōloa 'a e tupulaki 'o e Sekitoa Ngaahi Ngāue'.

'I he sio ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', 'oku fakafuofua 'e tupu 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue' 'i he 'avalisi 'o e pēseti 'e 3.4, 'o poupoua 'e he fakaakeake māmālie 'i he takimamata', 'o fakafenāpasi mo e Palani Halafononga 'a e Takimamata' 2023-2028, fakalakalaka 'a e fefolau'aki vakapuna', pea mo e foki mai 'a e

⁸ Ko e ngaahi toloi ko eni ki hono ngaahi 'o e Hala Fakakavakava Fanga'uta' (SECURE) kuo 'osi solova ia 'i he'ene a'u mai ki Sune 2026, 'o fakafaingamālie 'i e polōseki' ke hoko atu 'a e ngāue'.

⁹ Fakamatala Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II.3.3

kau folau 'eve'eva' 'i he ngaahi vaka meili' 'a e tupulaki 'o e sekitoa'. 'Ikai ngata ai', 'oku hoko 'a e lelei ange 'o e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fāmili mei tu'apule'anga' ke poupou'i 'a e ivi fakatau 'o e ngaahi fāmili', poupou'i 'a e fefakatau'aki fakamovetevete' pea faka'ai'ai 'a e langa 'o e ngaahi 'api nofo'anga', 'o pukepuke ai 'a e fiema'u fakalotofonua' neongo 'a e ngaahi nunu'a mei tu'apule'anga'.

3.3 Ola Fakasōsiale' mo e Sio ki he Kaha'u¹⁰

'I he *sekitoa ki he mo'ui*', 'oku kei hoko atu pē hono fakamu'omu'a 'e he Pule'anga' 'a e sekitoa ni he ko e makatuliki ia ki he fakalakalaka 'o e mo'ui 'a e tangata', 'o fakatokanga'i 'oku mahu'inga 'a e mo'ui lelei ange' ki he ola 'o e ngāue fakafo'ituitui', tu'unga faka'ekonōmika 'oku maluanage' mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui'. 'E nofo taha 'a e ngāue ni ke fakamamafa'i hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei', tokanga mavahe ki he fakautuutu 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi' (NCDs), pea mo e fakalakalaka hono tokangaekina e mo'ui' ki he kakai' kotoa (UHC). 'I he ngaahi polokalama ni 'oku kau ai 'a e Polōseki ki hono langa 'o e Ako'anga Neesi Kuini Sālote'(\$7.0m), Kiliniki ki he Mo'ui'(\$5.0m) pea mo e hokohoko 'o e fakalelei ki hono monomono 'o e Ngaahi Senitā Mo'ui'. 'Oku kau ki heni mo e Senitā Taialasisi fo'ou 'a ia kuo kakato hono langa fo'ou' pea mo hono fakataukei mo fakahū mai 'a e ngaahi fatongia mahu'inga ki he Potungāue' pea mo e langa 'o e falemahaki fo'ou 'o Vava'u' 'a ia kuo fakakakato 'a e fakamo'oni 'o e aleapau ki ai'.

Ki he *sekitoa ako*', 'oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga' 'a e tefito'i fatongia 'o e ako' ki he fakalakalaka faka'ekonōmika', pea 'oku fakahoko ai 'a e ngāue mahu'inga ke toe lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ke ako', fakalelei'i 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga' pea mo fakalakalaka 'a e tu'unga matu'uaki 'oku 'i ai 'a e ngaahi fale ako' 'i he taimi 'o e faingata'a'. 'Oku fakahoko 'a e ngāue ni 'i he ngaahi polokalama fakalakalaka kehekehe 'o fakatefito 'i hono fakalelei'i 'o e silapa ako' mo hono tānaki mai 'o e ngaahi naunau' 'o taumu'a ke hiki hake 'a e ako' ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange. 'Oku kau ki heni 'a e hokohoko atu 'o e ngaahi tokoni ki he ngaahi 'apiako 'ikai fakapule'anga', fakalahi 'aki 'a e \$1.0m 'a e tokoni ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga', tokoni ko e \$1.5m ki he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi 'a e ngaahi ako lautohi' pea mo e hiki ko e \$0.2m ke feau 'a e tokoni fakata'u 'a e mēmipa ki he 'Univēsi 'o e Pasifiki Tonga'. 'Oku tokoni 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi faingata'a fakapa'anga 'oku fehangahangai mo e ngaahi fāmili' 'a ia kuo lave'i 'e he Va'a ki hono 'analaiso 'o e Sekitoa Ako' (ESA) 'a e Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue' ko e makatu'unga eni 'o e lahi 'a e nofo mei he ako'.

Fekau'aki mo e *lahi 'o e kau ma'u ngāue*', na'e hā 'i he fakamatala fakamuimui taha fekau'aki mo e kau ngāue fakalotofonua' na'e tu'uma'u pē 'a e māketi ki hono tokangaekina 'o e kau ngāue 'a Tonga', 'a ia ko e pēseti 'e 2.2 'o e lahi 'o e ta'ema'u ngāue' 'oku ne fakafofonga'i 'a e holo pēseti 'e 0.9 mei he 2018 (Savea ki he Fakahoko Ngāue 2023). Na'e fakafuofua 'a e Tu'unga ki he Kau Ma'u Ngāue' (LFPR) ki he pēseti 'e 45.0, pea lahi ange 'a e kau mai 'i he ngaahi 'ēlia 'o lotokolo' 'i hono fakahoa ki he ngaahi 'ēlia ki 'uta'. 'Oku ma'ulalo 'eni' 'i hono fakafehoanaki ki he 'avalisi fakamāmani lahi ko e pēseti 'e 60.0, ka 'oku fenāpasi ia mo e ngaahi fonua kehe 'o e 'otu motu Pasifiki'. 'Ikai ngata ai', 'oku kei hokohoko lelei atu pē 'a e polokalama ngāue ki tu'apule'anga' pea 'oku ho'ata mei ai 'a e ola 'o e māketi ki he kau ngāue 'a Tonga' 'i he fakamatala ki he ta'u 2025 mo e kuata 'uluaki 'o e 2026, 'a e hokohoko lelei 'o e kau atu ki he ngaahi polokalama toli fo'i'akau' hangē ko e Polokalama Ngāue 'i 'Aositelēlia' mo e Polokalama Toli Fua'i'akau 'i Nu'usila'. 'I he kaha'u', 'e nofotaha pē 'a e tu'utu'uni ngāue ki he toli fo'i'akau' ki hono fakataukei 'o e kau ngāue' ke poupou'i 'a e ma'u 'o e ngaahi faingāmālie ngāue 'oku totongi lelei ange', fakalelei'i 'a e ngaahi founa tokoni kiate kinautolu 'oku nau foki mai mei muli' ke malava ke nau mo'ui pē hotau fonua' ni pea mo hono fakalahi 'o e kau mai ki he māketi 'o e kau ngāue', tautautefito ki he to'utupu'.

¹⁰ Fakamatala Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II.4

Ki he **malu fakasōsiale** mo e polokalama tokoni ki he kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia', 'oku kei tukupā pē 'a e Pule'anga' ke kei hoko atu 'a e polokalama tokoni ki he kau toulekeleka' kae pehē ki he kau faingata'a'ia'. 'I he taimi ni', 'oku fe'unga mo e toko 6,057 'a e kau toulekeleka' kae toko 2,669 'a e kau faingata'a'ia'. 'I he ngaahi ta'u ki muini mai', na'e fehanganhangai ai 'a Tonga ni mo e ngaahi ta'au faka'ekonōmika', 'o kau ai 'a e hiki 'o e totongi koloa' pea pehē ki he toe ma'olunga ange totongi 'o e anga 'a e nofo 'o e ngaahi famili'. 'Ikai ngata ai', ko e palopalema 'o e hiki 'a e totongi lolo' 'oku tokoni ia ki he toe mamafa ange 'a e totongi ki he fefononga'aki' pea pehē ki he ngaahi koloa mo e ngāue 'oku mahu'inga 'aupito ki he mo'ui'. Ko e ngaahi fakalalakaka ko 'eni' 'oku fokotu'u mai ke kei tokangaekina 'a kinautolu 'oku tu'u laveangofua' kae tautautefito kiate kinautolu 'oku fakafalala pē ki he tokoni mei he Pule'anga'.

3.4 Ngaahi Nō 'a e Pule'anga¹¹

'I he 'aho 30 Sune 2026, 'oku fakafuofua 'e a'u 'a e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ki he \$396.8m, 'a ia 'oku tatau mo e pēseti 'e 22.9 'o e ngaahi ngāue mo e koloa fakatupu fakalotofonua'. 'Oku fakafuofua ke holo 'a e mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'aki 'a e \$34.6m mei he Sune 2025 ki he faka'osinga 'o Sune 2026, makatu'unga 'i he totongi 'o e ngaahi mo'ua nō ki tu'apule'anga', hokohoko atu 'o e totongi mei he ngaahi polōseki' mo e feliuliaki 'a e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli'. 'Oku femate'aki pē 'a e ngaahi totongi nō fakalotofonua' 'i hono toe fakatau atu 'a e ngaahi pōnite kuo'osi totongi fakafoki' pea 'oku 'amanaki ke tuku kakato atu 'a e pōnite fo'ou 'e \$20.8m 'i he faka'osinga 'o Sune 2026.

Ko e holo 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga' mei he ngaahi ta'u kimu'a' 'oku fakatefito ia mei he ngaahi totongi kuo fakahoko ki he nō mei he Pangikē EXIM 'a Siaina', 'oku kau heni mo e taumu'a 'a e Pule'anga' ke fakangatangata 'a e nō fo'ou' ki he ngaahi fiema'u mahu'inga ange'. 'Oku tokoni 'a e founa ngāue fakapotopoto ni ki he taumu'a 'a e Pule'anga' ke tauhi 'a e tu'ulua 'o e mo'ua noo', 'i he taimi tatau 'oku fakafaingamālie' 'i 'a hono fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u langa fakalalakaka 'oku fiema'u vivli ange'.

3.5 Pule'i 'a e Pa'anga mo e Koloa 'a e Pule'anga'

Ko hono fakaa'u 'o e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'anga', 'oku fiema'u ke tokangaekina 'a e felālāve' 'i 'a e ngaahi fakafe'ātungia', tautautefito kapau 'oku felāve' 'i mo e founa ki hono fakahoko 'o e ngāue'. 'Oku 'ikai ke taha mātē pē 'a e 'uhinga ki he toloi ko 'eni'; kaikehe, ko e taumu'a tefito 'a e Pule'anga' ko hono fakalelei' 'i 'a e ngaahi fiema'u ki he founa ngāue', 'o kapau 'oku felāve' 'i mo e founa ki hono fakatau mai 'o ha koloa pē ngāue, 'a ia 'oku tau vakai ki ai ko e kī eni ke fakavetevete'aki 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa 'a e Pule'anga'. Tānaki atu ki ai, ko hono vakai' 'i 'a e founa fa'u Patiseti', kau ai e nga'unu ki he fa'unga fakata'u tolu (3), ko ha founa ia ke fakalelei' 'i 'aki 'a e fakahoko fatongia'.

Tānaki atu ki ai mo e ngaahi polokalama fakalelei 'a e Pule'anga' 'oku lolotonga fakahoko' kau ai 'a e pa'anga hūmai' mo e ngāue ki hono tauhi 'o e tukuhau' 'o fakatefito hono fakama'uma'uluta' 'i 'a e liliu faka'ekonōmika' mo e ngaahi me'a fakapa'anga', founa tauhi 'o e patiseti' mo mapule' 'i 'o e noo'; fakalelei ki he founa fakapangikee' 'o liliu 'a e founa tu'utu'uni' ki ha founa 'oku fakafalala he māketi'; mo fakahoko ha fakalelei 'o fakataumu'a ki he sekitoa taautaha' mo e 'ātakai fakapisinisi', ke fakafaingofua hono lesisita 'a e ngaahi pisinisi', fakafo'ou 'a e lao ki he 'inivesi 'a e kau muli' mo fakalelei' 'i 'a e sisitemi fakakomipiuta hono lesisita 'o e ngaahi pisinisi'.

¹¹ Fakamatala Fakakiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II

3.6 Fakalakalaka 'o e Sekitoa Fengāue'aki mo Tu'apule'anga¹²

3.6.1 Palanisi 'o e Totongi ki Tu'apule'anga'

Ko e 'akauni 'o e totongi pa'anga ki Tu'apule'anga' na'e fetō'aki, 'o liliu mei he hulu' ki he fe'amokaki kimui ni mai (Kuata 2 mo e 3 'o e 2025). 'Oku hā heni 'a e:

- Lahi ange fakamole he koloa hūmai';
- Lahi ange 'a e totongi 'o e ngāue ki tu'apule'anga'; mo e
- Kei ha'u pē 'a e pa'anga mei he talafi pa'anga mei tu'apule'anga' mo e ngaahi tokoni'.

Ko e hū koloa mei tu'apule'anga', ko e kongā lahi taha ia 'o e pa'anga 'oku hūatu ki tu'apule'anga', 'ova he vaeua 'o e pa'anga kotoa kuo totongi atu ki tu'apule'anga', pea hoko leva 'a hono hūmai 'o e lolo' ko ha pole tefito ia ki he hū koloa mei tu'apule'anga'. Ko e hū koloa atu ki tu'apule'anga' 'oku kei fakangatangata pē pea si'isi'i neongo ko e hū koloa atu ki tu'apule'anga' 'oku 'i ai 'ene fakalakalaka. Ko e pa'anga 'oku ma'u mei he takimamata' 'oku kake mai mei he'ene tō lalo ko ia he taimi 'o e mahaki faka'auha 'o e Kōviti-19, 'o kaunga lahi ki he ngaahi ngāue 'oku hūatu ki tu'apule'anga'.

Ko hono faka'ai'ai ko ia ke fetongi 'a e koloa 'oku hūmai mei tu'apule'anga' he ngaahi 'ēlia tefito', tautautefito ki he koloa me'atokoni' mo e koloa ki he ma'u'anga ivi', pea 'oku kei fiema'u ke holoki 'etau tu'u laveangofua'. Taimi tatau, ke tokoni'i 'a e sekitoa 'oku nau fetuku atu 'etau koloa' ki tu'apule'anga' pea mo fakaivia 'a e tafa'aki fetuku koloa' 'a ia 'e mātu'aki mahu'inga ki hono fakalelei'i 'a e palanisi fefakatau'aki mo tu'apule'anga' mo pukepuke 'a e tupu faka'ekonōmika'.

3.6.2 Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga'

'Oku kei 'i he tu'unga faingamālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli', hiki hake ki he \$924.5m 'i Ma'asi 2026, fakafuofua ki he māhina 'e 10.8 'a e lahi 'o e koloa 'e ala hūmai mei tu'apule'anga', 'o mā'olunga ange ia he fakangatangata kuo fokotu'u'. Ko e tu'unga lelei ko 'eni 'o e pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga' 'oku hā mei ai 'a e hokohoko lelei 'a e tafe mai 'a e pa'anga he talafi pa'anga mei hotau ngaahi fāmili 'i tu'apule'anga', pa'anga tokoni', pa'anga tokoni ki he patiseti', 'a ia 'oku hoko ko e tetu'a'anga 'o e fonua' 'o ka hoko ha ngaahi faingata'a mei tu'apule'anga'.

Ko hono mapule'i lelei 'a e ngaahi me'a fakapa'anga' 'oku mahu'inga ia ke ne ma-tauhi 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki'. Ko e pa'anga hūmai mei tu'apule'anga' 'e lava ke ngāue'aki fakapotopoto ke ne tokonia 'a e tupu faka'ekonōmika' 'i ha taimi lōloa pea mo fakaivia 'a e tu'unga matu'uekina faka'ekonōmika'.

3.6.3 Talafi Pa'anga mei Tu'apule'anga'

'Oku hoko 'a e talafi pa'anga mei tu'apule'anga' ko e kongā mahu'inga ia 'o 'etau tafa'aki ki tu'apule'anga' mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua', tupu 'aki 'a e pēseti 'e 9.7 fakafuofua ki he \$582.3m. 'Oku fe'unga mo e pēseti 'e 38.8 'o e lahi 'o e koloa ngaohi fakalotofonua' 'i Fepueli 2026, 'o tokoni ki hono tokonia 'a e ivi fakatau 'a e ngaahi 'api' fakataha mo e lahi 'o e pa'anga 'i he pangikee'. Ko e talafi pa'anga' ko e lahi taha ai' ko e talafi pa'anga taautaha', tautautefito ki he pa'anga 'Aositelēlia', pa'anga 'Amelika', mo e pa'anga Nu'usila'. Lolotonga 'oku kei tu'unga lelei 'a e lahi 'o e talafi pa'anga', 'oku kei tu'u laveangofua pē ia ki he tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi', tautautefito ki he'ene uesia 'a e ngaahi fonua 'oku tau fengāue'aki'.

'Oku faka'ai'ai foki 'a e founa hono talafi mai 'o e pa'anga' ki he ngaahi 'akauni fakahū pa'anga' mo e founa fakatupu koloa 'oku mahu'inga mo tokoni ki he fakalakalaka'. Ko hono fakaivia 'a e founa

¹² Fakamatala Fakaikiiki 'oku 'oatu ia 'i he Fakamatala Fakalahi II

fakapangikee 'oku kau kotoa mo hono faka'atā 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'e tokoni ia ki hono fakalelei' 'a hono ngāue lelei 'aki 'a e talafi pa'anga' he ngaahi tafa'aki kotoa 'o e fonua'.

3.6.4 Fakalakalaka 'o e Fakafetongi Pa'anga

Ko e fakafetongi pa'anga' na'e vaivai ange, 'o holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.5. 'Oku hoko 'eni ke ne tokoni' 'a e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga' ka 'oku toe tokoni ke lahi ange 'a e hiki 'a e tu'unga totongi koloa mei tu'apule'anga'. Taimi tatau, ko e fetongi pa'anga tu'upau' na'e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 1.4, 'o hoko ai 'a e mole 'a e tu'unga fe'au'auhi 'etau koloa'.

Ko hono muimui' i ofi 'a e fakalakalaka 'o e fetongi pa'anga' 'oku mahu'inga ke fakapalanisi 'a e anga 'ene uestia 'i he tu'unga totongi koloa' pea ke pukepuke 'a e tu'unga 'o 'etau koloa'. 'I he taimi tatau, ko hono fakalakalaka' i 'a e fakalelei ki he founa fo'u koloa' 'e mātu'aki mahu'inga ke pukepuke 'a e tu'unga 'o 'etau koloa' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

3.7 Ola Fakapangikē & Vakai ki he Kaha'u

3.7.1 Tu'unga 'o e Hikihiki 'i he Totongi Koloa' mo e Vakai ki he Kaha'u

Na'e vave 'aupito 'a e hikihiki 'i he totongi koloa', 'a ia na'e pēseti 'e 4.6 'i Ma'asi 2026, 'a ia ko e totongi 'o e ngaahi koloa tefito' na'e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 9.5. Ko e hiki ko 'eni' na'e makatu'unga ia mei he totongi 'o e koloa mei tu'apule'anga', tautautefito ki he lolo', koloa ki he fefononga'aki' mo e totongi 'o e koloa me'atokoni'. Ko e hikihiki ko ia 'i he totongi 'o e lolo' mo e uestia hono fetuku mai 'o e lolo' 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e tokoni ia ke ne hiki 'a e totongi koloa' pea mo e 'amanaki 'e toe ma'olunga ange 'a e hiki 'a e tu'unga totongi koloa' 'o a'u ki he mata'ifika 'e ua 'i he kuata hono ua 'o e ta'u 2026.

Ko e ngaahi founa fakapa'anga' 'e malava ke fokotu'u fakataumu'a mo fakataimi ke ne fakama'ama'a 'a e mafasia 'a e ngaahi 'api' mei he hikihiki 'o e totongi koloa'. 'Oku fekumi 'a e Pule'anga' ke fakapapau' i 'a e tu'unga malu fakapa'anga' 'aki hono tokonia 'a e ngaahi sekitoa', 'o fakatefito ha founa 'oku lelei ange ke fakahoko 'aki 'a e tokoni'.

3.7.2 Tu'unga Totongi Tupu' mo e Tu'unga Fakapa'anga

'Oku kei pukepuke 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' 'a e founa ngāue ke pukepuke 'aki 'a e tu'unga totongi tupu' 'i he pēseti 'e 2.0 kae lava ke fakapalanisi 'a e uestia 'o e hikihiki 'a e tu'unga totongi koloa' mo e fakaakeake faka'ekonōmika'. Ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu' 'oku 'i he pōini pēseti 'e 2.2 ki he 6.1 'i he'ene a'u mai ki Fepueli 2026, pea 'oku tataki 'eni' 'e he ma'olunga 'i he totongi tupu ki he fakahū pa'anga'. Ko e tupu 'i he nō pa'anga ki tu'a' na'e hiki hake 'aki 'a e pōini pēseti 'e 4.7, 'o 'asi ai 'a e mamafa ange 'o e totongi tupu ki he noo' 'o tatau pē ngaahi pisinisi' mo e taautaha' 'i he ngaahi noo' kotoa.

Ko hono fakaivia 'a e ngāue fakapangikee' mo e fakatahataha' i 'a e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'oku mātu'aki mahu'inga ke fakalelei' i 'a e tu'unga fakalūkufua 'o e ngaahi tu'utu'uni'. Ke hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi fakalelei' ke hakeaki' i hono leva' i 'a e pa'anga 'oku 'i he pangikee' mo e fengāue'aki 'a e māketi fakapa'anga' 'oku fiema'u ke ne tokonia ha fa'unga fakapangikē lelei mo ma'uma'uluta fakapa'anga.

3.7.3 Nō atu ki tu'a' mo e Ngaahi Fiema'u Nō

Ko e tupu 'a e nō ki tu'a' na'e kei tupu pē ka 'oku fe'unga 'eni mo e pēseti 2.4 (\$14.5m) ki he ta'u 'o ngata mei Fepueli 2026, 'o a'u ai 'a e tu'unga fakakātoa' ki he pa'anga 'e \$607.9m, mo e tumutumu na'e 'au ki ai 'i Sanuali ko e \$611.9m. Ko e tupu ko 'eni' tupu mei he nō ki he ngaahi pisinisi' (\$8.5m pē pēseti 'e 2.7) mo e nō taautaha' (\$5.9m pē pēseti 'e 2.1). Lolotonga 'oku kei fakafuofua ke tupu 'a e tu'unga 'o e noo' he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'e kei tu'u pē ngaahi pole' mei he palopolema 'o e lolo' pea 'e toe vaivai ange 'a e noo'. Ko e ngaahi nō palopalema' 'oku holo hifo ki he pēseti 'e 13.9 ka 'oku kei 'ova pē he fakangatangata ko e pēseti 'e 10.0, 'a ia 'oku fu'u fiema'u hono muimui' i ofi'.

Ko hono fakalahi 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga', kau ai 'a e nō fakalakalaka' mo e polokalama malu'i noo', 'oku mahu'inga ke fakalakalaka'i 'a e malava ke nō ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloa'. 'I he taimi tatau, ko hono tokangaekina 'a e ngaahi fakafe'ātungia' 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'a e kau ki he ngaahi ngāue fakapa'anga' mo tokonia 'a e fakatupu koloa', tupu faka'ekonōmika' mo e fakalakalaka he fo'u koloa'.

3.7.4 Lahi 'o e Pa'anga 'i he Pangikē

Na'e tupu 'aki 'a e pa'anga 'i he pangikee' 'a e \$79.1m (pēseti 'e 8.6) ki he \$994.0m 'i Fepueli 2026, tupu mei he lahi ange 'a e pa'anga mei tu'apule'anga', kae taimi tatau ko e pa'anga fakalotofonua' na'e holo tupu mei he fēnga'unu'aki 'a e ngaahi 'akauni tefito' mo e nō ki he Pule'anga'. Ko e pa'anga talifaki' na'e tupu 'aki 'a e \$24.9m (pēseti 'e 4.1) ki he \$639.1m, poupoua mei he tupu 'i he pa'anga 'oku vilo he fonua' mo e pa'anga 'oku tu'utu'uni'i ke tauhi', lahi ange mo e pa'anga Nouti 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga', kae holo 'a e 'akauni fakafetongi'. Ko e lahi 'o e pa'anga 'oku nofo he pangikee' na'e holo ki he \$211.0m 'i Sanuali 2026 hili hono tuku atu 'e he NRBT 'a e tu'uaki', ka na'e kei 'alu pē ki 'olunga, 'o 'asi mei ai 'a e vaivai ange 'a e fakatupu koloa' mo e toloi hono ngāue'aki 'a e pa'anga 'oku 'i he pangikee'.

Ko hono fakalelei'i 'a e founa 'inivesi fakalūkufua' 'oku mahu'inga ke ngaue'aki 'a e lahi 'o e pa'anga 'i he pangikee'. Ko hono fakaivia 'o e ngaahi pangikee' 'oku mahu'inga mo ia ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga 'oku 'ave ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloa'.

4 FAKAIKIKI 'A E PATISETI 'A E PULE'ANGA

4.1 Patiseti Fakalūkufua

'Oku fakataumu'a 'a e Patiseti ta'u Fakapa'anga 2027 ke ne lava 'o matatali 'a e palopalema 'i he nounou 'a e ngaahi ma'u'anga ivi' pea mo kei lava pē 'o tokangaekina e tu'unga ma'uma'uluta fakalūkufua 'o e fonua'. Ke malu'i 'a e ngaahi fāmili' mo e ngaahi pisinisi' mei he uesia 'i he hikihi 'a e totongi koloa', kuo vahe'i ai 'e he pule'anga' ha pa'anga mavahe ki hono holoki 'o e totongi 'uhila', tokoni ki he fefononga'aki' mo e tokoni fakasōsiale ke fakataumu'a kiate kinautolu 'oku nau fiema'u vivili'. 'I hono fakamahu'inga' 'a e ngaahi tokoni fakavavevave ko 'eni', 'oku fakataumu'a ai 'a e patiseti' ke malu'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika' mei he ngaahi pole 'ikai fakalotofonua', pea fakapapau'i 'oku kei lele lelei pē 'a e ngaahi ngāue mahu'inga' lolotonga e vaha'a taimi 'o e faingata'a fakaepa'anga', tautautefito ki hono malu'i 'o kinautolu 'oku tu'u laveangofua'.

Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'oku hā 'i he tēpile 'i lalo' 'a e fe'amokaki fakalūkufua 'o e patiseti' fe'unga mo e \$38.1m.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'oku fakafuofua 'e he pule'anga' ke holoki 'a e fe'amokaki 'i he patiseti' ki he \$1.2m 'i he ta'u fakapa'anga 2029, 'a ia 'oku fakahaa'i mai ai ha palani taimi lōloa ki hono fakamālohia mo fakamā'opo'opo 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga'. 'Oku fakataumu'a eni ke fakafoki 'a Tonga ki ha tu'unga fakapa'anga 'oku lelei mo tu'uloa 'aki hono fakasi'isi'i 'a e fakafalala ki he ngaahi tokoni fakapatiseti mei tu'apule'anga', fakalelei'i 'a e tānaki pa'anga fakalotofonua' pea mo e fakaakeake mei he ngaahi uesia felāve'i mo e ma'u'anga ivi'.

'Oku 'amanaki ke holo 'a e pa'anga hūmai fakakātoa' 'aki 'a e \$58.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2027 mei he patiseti lolotonga' ki he \$891.4m pea mo e holo 'i he fakakātoa 'o e pa'anga hūatu' 'aki 'a e \$49.8m ki he \$929.5m. Makatu'unga eni 'i he kakato 'a e ngaahi polōseki langa fakalakalaka 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' hangē ko e polōseki Laine fetu'utaki Faka'initaneti mo e kautaha Hawaiki' mo e fakamole ki hono fakalahi e pa'anga ki he nō Fakalakalaka 'a e Pule'anga' (GDL).

Ko e patiseti fe'amokaki \$38.1m 'i he ta'u fakapa'anga 2027 'e fakapa'anga ia mei he:

- \$35.0m pōnite fakalotofonua'; mo e
- \$3.1m mei he pa'anga mohe 'a e pule'anga'.

Ka 'i ai leva ha tokoni makehe mai mei he ngaahi hoangāue ki he langa fakalakalaka' ki he patiseti', 'e toe tokoni ia ki hono fakapa'anga mo fakasi'isi'i e uesia ki he patiseti fakalotofonua 'a e pule'anga'.

Tēpile 2: Patiseti Fakalūkufua

FAKAKĀTOA	Ola Fakaangaanga Ta'u 2024/25	Esitimeti Kamata Ta'u 2025/26	Esitimeti Liliu Ta'u 2025/26	Esitimeti Ta'u 2026/27	Esitimeti Ta'u 2027/28	Esitimeti Ta'u 2028/29
PA'ANGA HŪMAI	822.5	950.2	791.8	891.4	886.7	754.7
Fakapa'anga mei he Pule'anga	465.9	560.4	514.6	544.2	547.0	531.3
Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngaue kihe langa fakalakalaka	356.7	389.8	277.3	347.2	339.7	223.4
PA'ANGA FAKAMOLE	847.5	979.3	810.7	929.5	897.6	755.9
Fakapa'anga mei he Pule'anga	441.8	589.5	533.5	582.3	557.9	532.6
Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoa Ngaue kihe langa fakalakalaka	405.7	389.8	277.3	347.2	339.7	223.4
<i>Pa'anga</i>	<i>144.1</i>	<i>145.9</i>	<i>89.0</i>	<i>133.1</i>	<i>105.8</i>	<i>79.5</i>
<i>Tokoni Koloa</i>	<i>261.6</i>	<i>243.9</i>	<i>188.2</i>	<i>214.2</i>	<i>233.8</i>	<i>143.8</i>
PALANISI	-25.0	-29.1	-18.9	-38.1	-10.9	-1.2
FAKAPA'ANGA	25.0	29.1	18.9	38.1	10.9	1.2
Pa'anga hūmai mei he nō pōnite	15.0	43.6	33.9	54.9	21.1	5.5
Pa'anga hū atu mei he nō pōnite	16.8	13.6	13.6	19.9	15.1	5.5
Pa'anga mohe 'ae Pule'anga	26.8	-0.9	-1.4	3.1	4.9	1.2

Fakatokanga'i: Ko e pa'anga hūmai mei he nō pōnite fe'unga mo e \$33.9m 'i he 'esitimeti liliu ki he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku fakakau ai e \$20.8m ko e pōnite fo'ou mo e \$13.1m ko e pōnite 'e 'osi hono taimi, ka 'e toe fakatau atu pē. 'A ia ko e nounou 'i he pa'anga hūmai mo e pa'anga hūatu mei he nō pōnite, 'oku fakafuofua 'e fe'unga mo e \$0.5m, pea 'e fakapa'anga ia mei he pa'anga mohe 'a e Pule'anga'.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

4.2 Vahevahe Fakapa'anga ki he Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga

'Oku ho'ata mai 'i he patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027, 'a e hiki hake 'o e pa'anga kuo vahe'i ki he ngaahi ngāue ke fakaiivia 'a e tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ki he kaha'u', pea pehē foki ki he ngaahi ngāue ki hono fakalakalaka' 'i he taukei 'oku ma'u 'e he kakai' mo kau katoa ki ai'. 'Oku faka'ilonga'i eni, 'i hono fakalahi 'o e pa'anga kuo vahe'i ki he SFA 1.1 ke fakaiivia ai 'a e tu'ulua fakafonua ke matatali e ngaahi fakatamaki', kau ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e ngaahi uesia mei he palopalema 'o e ma'u'anga ivi'. 'Oku muimui atu ki ai, 'a e hiki hake mo e pa'anga kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2027, ki he ngaahi ngāue ki he malu fakafonua' (SFA 6.1) mo e ngaahi sekitoa fakasōsiale' kau ai 'a e ako' (SFA 2.1), mo'ui lelei' mo e langa fakalakalaka fakakomiunitii' (SFA 2.2), 'a ia 'oku tokoni ki ha tupu faka'ekonōmika 'oku tu'ulua pea kau kotoa ki ai.

Tēpile 3: Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027 'i hono vahevahe ki he Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga

Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga	Patiseti Kamata Ta'u 2025/26			Patiseti Kamata 2026/27			Faikhekehe (Ta'u Fakapa'anga 2026/27 & 2025/26) 'o e Patiseti Kamata		
	Pule'anga	Hoa Ngāue ki he Langa Fakalakalaka	Fakakātoa	Pule'anga	Hoa Ngāue ki he Langa Fakalakalaka	Fakakātoa	Pule'anga	Hoa Ngāue ki he Langa Fakalakalaka	Fakakātoa
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
1.1 Ngaahi Ngāue Lalahi mo Mateuteu ki hono matatu'uekina e Ngaahi Fakatamaki' mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	77.4	111.5	189.0	95.9	149.3	245.2	18.5	37.7	56.2
2.1 Ako lelei pea kau ki ai e taha kotoa	69.3	14.1	83.4	72.5	46.7	119.3	3.3	32.6	35.9
2.2 Mo'ui lelei, Tukunga lelei 'o e mo'ui, pea Kau Kotoa ki he Ngaahi Sēvesi Fakasosiale	105.9	28.9	134.8	108.0	35.0	143.1	2.1	6.2	8.3
3.1 Sekitoa Fakatupu Koloa, Ma'ungāue mo e Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Taautaha	67.2	91.8	159.0	23.4	15.3	38.7	-43.8	-76.5	-120.3
4.1 Anga Fakafonua mo e Takimamata	2.6	0.1	2.7	2.2	1.0	3.3	-0.3	0.9	0.6
5.1 Fakaa'u 'o e ngaahi sevesi 'a e Pule'anga ki he kakai	219.5	83.7	303.2	232.2	59.2	291.4	12.7	-24.4	-11.8
6.1 Malu mo e Fakamalohia 'o e lao	51.0	15.2	66.2	58.2	24.8	83.1	7.3	9.7	16.9
7.1 Atakai mo e Ngaahi Ma'u'anga Koloa	10.2	44.5	54.7	9.6	15.8	25.4	-0.6	-28.7	-29.3
Fakakātoa	603.0	389.8	992.8	602.2	347.2	949.4	-0.9	-42.6	-43.4

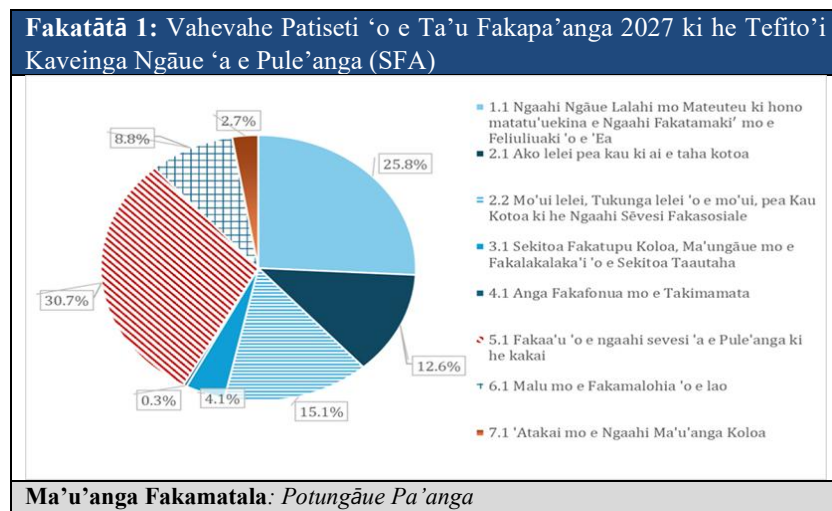
Fakatokanga'i: Tokoni fakavavevave ki he Sekitoa Taautaha he SDFA 1.1 'oku ofi he \$6.9m.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

'I he taimi tatau, 'oku fakafuofua 'e holo 'a e fakamole ki he kaveinga ngāue SFA 3.1 (Sekitoa fakatupu koloa', ma'u ngāue', mo hono fakalakalaka'i 'o e sekitoa taautaha'), 'i he Ta'u Fakapa'anga 2027, makatu'unga pē mei he ngaahi fakamole na'e fakafuofua ke fakakakato 'i he ta'u ni', kau ki ai e;

- \$56.0m ki he Polokalama Nō Fakalakalaka 'a e Pule'anga' 'i he Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga', ka 'e malava ke toki vahe'i ki ai ha pa'anga 'i he kaha'u' makatu'unga mei he anga hono ngaue'aki 'i he Ta'u Fakapa'anga lolotonga';
- \$20.0m ki he polōseki 'o e ma'u'anga ivi mei he kasa fakaenatula' ('a ia na'e fakapa'anga 'e he hoangāue ki he langa fakalakalaka', kae kei hokohoko atu pē e konga 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga');
- \$20.0m pōnite 'i he pa'anga fakalotofonua 'a e ADB (kei fakatatali ki ha ngaahi polōseki);
- \$21.7m mei he ADB ki he polokalama WE-LIFT (ke tokoni ki hono malu'i e nō polokalama pisinisi 'a e kakai fefine' – 'a ia 'oku lolotonga fakahoko hono kumi 'o e kau ngāue ki he 'Iuniti ki hono Tokangaekina 'o e Polōseki ni).

'Oku 'i ai foki mo e holo 'i he pa'anga kuo vahe'i ki he SFA 7.1 ('Ātakai' & Ma'u'anga koloa'), koe'uhi' ko e fakamole na'e fakafuofua ke fakakakato 'i he ta'u ni ki he polōseki fakalakalaka 'o e ngaahi vaka toutai fakakomēsiale' fe'unga mo e \$30.0m.

'I he anga hono vahevahe 'o e patiseti' ki he Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2027, ko e lahi taha' fe'unga mo e pēseti 'e 30.7, 'oku vahe'i ia ki hono fakahoko 'o e ngaahi sēvesi fakapule'anga'. 'A ia 'oku fakakau heni 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina mo tataki 'a e ngaahi Potungāue' mo e ngaahi ngāue tefito 'a e pule'anga'. Ko e pēseti leva 'e 25.8 kuo vahe'i ki hono fakaivia 'a e tu'unga mateuteu fakafonua ke matatali e ngaahi

fakatamaki', kau ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e ngaahi uesia mei he palopalema 'o e ma'u'anga ivi'. 'Oku hokohoko atu ai pē hono vahe'i 'e he Pule'anga' 'a e pēseti 'e 27.7 ki he fakalakalaka 'o e ngaahi komiunitii' mo e tu'unga fakasōsiale' 'o fakafou 'i he ako' (pēseti 'e 12.6) mo e mo'ui lelei' (pēseti 'e 15.1).

4.3 Patiseti Fakakātoa' 'i hono Vahevahe Fakapotungāue

'I hono vahevahe 'o e fakakātoa 'o e patiseti' ki he ngaahi Potungāue' 'i he ta'u fakapa'anga 2027, ko e ngaahi Potungāue na'e lahi taha 'a e hiki 'a 'enau patiseti' ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi', tupu mei he polōseki ki hono langa 'o e hala fakakavakava', pehē ki he patiseti 'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea', koe'uhi' ko e langa fo'ou 'o e feitu'u fakataha'anga mo e 'ofisi 'o e Fale Alea'. Pehē foki mo e Potungāue Fefakatau'aki' mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika' koe'uhi' ko hono langa fo'ou 'o e fale ngāue 'i Vava'u ki hono teuteu'i 'o e ngaahi fua kehekehe 'o e ngoue' 'o kau ai hono kamata'i 'a e hūatu 'o e fainaa' ki Nu'usila. 'I he taimi tatau, ko e ngaahi Potungāue na'e lahi taha 'a e holo 'a 'enau patiseti' ko e Potungāue Pa'anga', koe'uhī pē ko e ngaahi fakamole makehe na'e vahe'i ki he polōseki 'a e Polokalama Tokoni Fakapa'anga Fo'ou ki he Kakai Fefine Pisinisi 'i Tonga ni' (WE-LIFT) pea mo e polokalama Pōnite fakalotofonua 'a e Pangikē Langa Fakalakalaka 'a 'Ēsia'. Pehē foki ki he Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga', koe'uhī kuo kakato 'a e polōseki keipolo Hawaiiki' pea mo e Potungāue Ngoue', Me'atokoni' mo e Vao'akau' koe'uhi' ko e pa'anga na'e vahe'i ki he polōseki ma'u'anga ivi mei he kasa fakaenatula', 'a ia 'oku te'eki ke fakapapau'i

'i he ta'u fakapa'anga hoko' hano fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka'.

Tēpile 4: Patiseti Fakakātoa 'i hono Vahevahe Fakapotungāue'					
Potungāue	Esitimeti Kamata Ta'u 2025/26	Esitimeti Liliu Ta'u 2025/26	Esitimeti Ta'u 2026/27	Esitimeti Ta'u 2027/28	Esitimeti Ta'u 2028/29
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
'Ofisi Palasi	5.3	5.0	5.2	5.4	5.4
'Ofisi 'o e Falealea	26.7	28.4	34.2	29.6	18.1
'Ofisi 'Atita Seniale	2.6	2.4	2.8	2.8	2.8
'Ofisi 'o e 'Omipatimeni	1.6	1.5	1.7	1.7	1.7
Ngaahi Ngāue Fakatipilometika 'a 'Ene 'Afio	19.5	16.0	20.9	19.4	18.4
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	17.1	17.1	17.1	16.3	15.8
'Ofisi 'o e Palemia	18.2	16.7	18.1	19.3	19.2
Potungāue Pa'anga	241.6	149.6	188.0	168.0	155.0
Potungāue ki he Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute	23.1	15.8	22.5	28.8	22.7
Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	38.1	37.3	5.8	5.2	5.2
Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika	8.7	7.0	14.1	7.9	7.9
Potungāue Fakamaau'anga	17.7	16.5	8.4	8.4	8.4
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	3.7	3.4	4.0	4.0	3.8
Potungāue Polisi 'a Tonga	20.8	20.1	20.8	21.4	21.2
Potungāue ki he Mo'ui	97.1	86.9	99.0	106.0	86.6
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	116.3	106.1	128.4	125.2	111.9
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	36.6	26.8	36.9	30.8	30.8
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	36.2	14.5	18.5	25.7	24.3
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	130.4	168.8	181.4	162.3	88.4
Potungāue Fonua, Savea, mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	17.6	14.9	21.3	8.2	7.8
'Ofisi 'o e Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga	3.3	3.1	3.3	3.0	3.0
Potungāue Sitetisitika	4.2	3.7	6.1	5.0	5.0
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'a e 'Ea	51.8	40.5	55.2	54.7	44.4
Potungāue Toutai	37.5	5.5	6.7	24.9	24.8
Potungāue Takimamata	7.5	8.1	9.0	10.0	10.0
Potungāue Ki he Ngāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga	8.1	7.4	7.9	7.9	7.9
'Ofisi 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'l 'o e Ta'efaitotonu	1.7	1.4	1.9	1.9	1.9
Komisoni fili	0.0	0.0	1.2	1.2	1.2
Potungāue Pilisone	0.0	0.0	9.0	7.5	7.5
Fakakātoa	992.8	824.3	949.4	912.7	761.4
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga					

I he fekau'aki mo e ngaahi Potungāue 'oku nau ma'u 'a e lahi taha 'o e patiseti' i he ta'u fakapa'anga 2027, 'oku kau ai 'a e:

Tēpile 5: Patiseti 'i hono vahevahe Fakapotungāue'		
Potungāue	Vahevahe 'oe Patiseti (%)	Ngaahi 'Uinga Lalahi
Potungāue Pa'anga	20.0	Totongi nō fakapule'anga, ngaahi vouti fakatahataha ki he ngaahi fakamole fakalukufua 'a e pule'anga, pea mo e pa'anga talifaki.
Potungāue Ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	19.0	Tauhi mo monomono 'a e hala pule'anga pea mo hono langa 'o e hala fakakavakava Fanga'uta.
Potungāue Ako mo e Ako Ngaue	14.0	Vāhenga 'o e kau faiako, ngaahi faleako ke matu'uekina 'a e ngaahi feliuliaki 'o e 'ea, fakalakalaka' i 'a e 'Univesiti Fakafonua 'o Tonga kae'uma' a 'a e Poate Pule fakafonua ki hono fakamo'oni' i 'o e tu'unga Ako, ngaahi sikolasipi, polokalama kai pongipongi 'a e ngaahi ako, pea mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga.
Potungāue Mo'ui	10.0	Vāhenga mo e totongi 'o e kau neesi mo e kau toketā, ngaahi ngāue fakafalemahaki, 'apiako neesi, falemahaki Vava'u, pea mo e ngaahi senita mo'ui.
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'a e 'Ea	6.0	Ngaahi poloseki fekau 'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea, fakasi'isi' i 'o e uesia e ngaahi fakatamaki, pea mo e ngaahi ngaue ki hono langa 'o e tu'unga matu'uekina 'a e fonua ki ha fakatamaki.
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga		

I he tafa'aki ki he tātaki pa'anga hūmai 'a e ngaahi Potungāue', ko e tāketi 'i he ta'u fakapa'anga 2027 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e ngaahi hiki mei he 'esitimeti kamata lolotonga' 'i he ngaahi Potungāue ni:

- **Potungāue Pa'anga:** hiki 'aki 'a e \$14.0m koe'uhi' ko e pa'anga tokoni ki he patiseti' mei he ngaahi hoangāue ki he langa fakalakalaka';
- **Potungāue ki he Tānaki Pa'anga Hūmai' mo e Tute':** ko e lahi taha ia 'o e tātaki pa'anga hūmai 'a e pule'anga', 'a ia 'oku laka hake 'i he vaeua' 'a e tātaki fakalūkufua 'a e pule'anga'. 'Oku fakafuofua ke hiki 'aki e tātaki' 'aki e \$6.9m 'o tautautefito mei he tukuhau ngāue'aki'; ka 'i he taimi tatau 'oku fakafuofua ke 'i ai pē mo e uesia 'i he tātaki' koe'uhi ko e uesia 'i he ma'u'anga ivi';mo e
- **Potungāue Fonua', Savea' mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula':** Neongo 'oku si'isi'i 'a e mahu'inga fakakātoa 'a e tātaki 'a e potungaue ni fakatatau ki he tātaki fakalūkufua 'a e pule'anga', ka ko e hiki 'i he'ene tātaki' 'oku meimei liunga ua ia mei he \$1.3m ki he \$2.5m; 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai 'a e ngaahi ngāue fakalelei ki hono tokangaekina mo pule'i lelei 'o e kelekele'.

Ngaahi Potungāue 'oku holo lahi taha 'a e tātaki pa'anga hūmai' ki he Ta'u Fakapa'anga 2027:

- **Potungāue ki he Mo'ui':** 'Oku kau heni 'a e Pa'anga Tokoni mei he pule'anga 'Aositelēlia' 'a ia 'oku kakato e fakamole' ki Sune 2026, na'e fakapa'anga 'aki e ngaahi ngāue kehekehe kau ai hono langa 'o e falemahaki 'i Vava'u' (ka 'oku fakapa'anga eni 'e he Pangikē 'a Māmani' 'i he ta'u fakapa'anga 2027) pea mo e pa'anga Nu'usila ki he ngaahi langa senitā mo'ui 'i he ta'u lolotonga'.
- **Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi':** Holoki 'enau tāketi ki he tātaki pa'anga hūmai' ke fakatatau ki he tātaki mei he ngaahi ta'u kimu'a'.

Tēpile 6: Pa'anga Hūmai 'i hono Vahevahe Fakapotungāue'

Potungāue	Esitimeti Kamata Ta'u 2025/26	Esitimeti Liliu Ta'u 2025/26	Esitimeti Ta'u 2026/27	Esitimeti Ta'u 2027/28	Esitimeti Ta'u 2028/29
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
'Ofisi Palasi	0.3	0.3	0.0	0.0	0.0
'Ofisi 'o e Falealea	10.6	12.0	17.2	12.5	1.0
'Ofisi 'Atita Seniale	0.5	0.3	0.5	0.5	0.5
'Ofisi 'o e 'Omipatimeni	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Ngāue Fakatipilometika 'a 'Ene 'Afio	5.5	4.4	4.7	5.9	5.3
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	3.0	3.4	3.0	2.4	1.9
'Ofisi 'o e Palemia	5.3	2.8	4.9	6.5	6.5
Potungāue Pa'anga	257.6	149.6	230.8	162.8	111.1
Potungāue ki he Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute	339.9	337.5	349.4	390.3	403.5
Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	41.2	40.7	7.2	7.0	7.4
Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika	3.3	1.8	5.2	3.0	3.1
Potungāue Fakamaau'anga	4.5	4.8	1.9	2.0	2.1
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.4	0.3	0.2	0.2	0.0
Potungāue Polisi 'a Tonga	2.8	2.5	2.4	3.3	3.4
Potungāue ki he Mo'ui	40.8	39.7	38.2	40.1	29.1
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	43.6	34.1	51.9	48.8	35.7
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	13.7	5.7	10.4	5.2	5.2
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	26.3	5.3	8.4	15.9	14.8
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	95.9	127.6	137.1	124.4	62.9
Potungāue Fonua, Savea, mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	12.4	10.2	16.5	3.6	3.3
'Ofisi 'o e Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga	0.2	0.2	0.6	0.3	0.3
Potungāue Sitetisitika	1.5	1.4	1.0	0.0	0.0
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'a e 'Ea	43.0	32.5	44.3	43.9	33.7
Potungāue Toutai	35.6	6.0	5.1	23.5	23.7
Potungāue Takimamata	3.3	0.9	1.3	2.3	2.3
Potungāue Ki he Ngāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga	2.8	2.0	2.2	2.2	2.2
'Ofisi 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Komisoni fili	0.0	0.0	0.2	0.2	0.2
Potungāue Pilisone	0.0	0.0	1.7	0.9	1.0
Fakakātoa	993.8	825.7	946.3	907.8	760.2
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga					

4.4 Patiseti fakapa'anga 'e he Pule'anga

4.4.1 Vakai Fakalūkufua ki he Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga

Na'e lēkooti 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'a e hulu 'i he patiseti ngāue fakalotofonua 'a e pule'anga' 'aki e \$24.0m. Na'e makatu'unga 'eni mei he si'isi'i ange 'a e fakamole 'i he patiseti' kau ki ai 'a e ngaahi lakanga 'ataa' pea mo e toloi 'i hono fakalahi fakapa'anga 'e he pule'anga' 'a e Polokalama Nō Fakalakalaka' 'o toki fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga 2026. 'I hono fakahoa ki he ta'u fakapa'anga lolotonga' 2026, 'oku fakafuofua 'i he 'esitimeti liliu' ki ha patiseti fe'amokaki \$18.9m 'o fakafehoanaki 'eni ki he patiseti fe'amokaki na'e 'uluaki tali 'aki 'a e 'esitimeti kamata' fe'unga mo e \$29.1m. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni' mei hono toloi 'o e ngaahi ngāue langa 'a e pule'anga' 'o hangē ko hono langa fō'ou 'a e falemahaki 'i Vava'u' pea mo e ngaahi senitā mo'ui 'e ni'ihi ke toki fakakakato 'i he ta'u ka hoko mai'.

'I he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai', 'oku fakahaa'i mai 'e he tu'unga 'o e patiseti ngāue fakapa'anga 'e he pule'anga' ha 'alunga 'oku fakalakalaka māmālie hili 'a e ngaahi uesia mei he nounou fakamāmani lahi 'a e lolo', 'aki 'a e holo hifo 'a e fe'amokaki 'o e patiseti' mei he \$38.1m 'i he ta'u fakapa'anga 2027 ki he mei a'u pē 'o palanisi 'i he ta'u fakapa'anga 2029. 'Oku fakahaa'i heni 'a e 'amanaki 'a e pule'anga' 'e hōloa

māmālie 'a e ngaahi ngāue fakataimi 'oku lolotonga fakahoko ki he nounou ko 'eni 'a e lolo' fakataha mo hono fakamālohia 'a e ngaahi founa fakapa'anga ke fakalelei' i 'aki 'a e pa'anga hūmai', leva' i lelei e ngaahi fakamole' mo faitokonia 'a e fakaakeake faka'ekonōmika 'o e fonua'.

Tēpile 7: Vakai Fakalūkufua ki he Patiseti fakapa'anga 'e he Pule'anga

Vaavehahe Lalahi 'o e Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga	Ola Fakaangaanga Ta'u 2024/25	Esitimeti Kamata Ta'u 2025/26	Esitimeti Liliu Ta'u 2025/26	Esitimeti Ta'u 2026/27	Esitimeti Ta'u 2027/28	Esitimeti Ta'u 2028/29
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Pa'anga Hūmai	465.9	560.4	514.6	544.2	547.0	531.3
Pa'anga Hūmai Fakalotofonua	374.3	440.2	405.0	426.1	460.0	483.8
Tukuhau	308.5	334.5	334.4	341.2	383.5	402.8
Tukuhau Vāhenga	76.9	78.7	78.7	81.8	89.8	94.2
Tukuhau Fefakatau'aki	27.3	33.2	27.9	26.6	31.8	33.1
Tukuhau ki he Koloa mo e Ngāue	142.8	145.0	152.0	160.9	175.3	184.7
Tukuhau 'Ekisia	61.5	77.6	75.9	72.1	86.6	90.8
'Ikai Tukuhau	65.8	105.6	70.6	84.9	76.6	81.0
Totongi ki he Ngaahi Ngāue mo e Laiseni	20.6	44.9	32.3	36.5	38.9	41.5
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	32.6	39.5	37.0	33.5	36.3	38.0
Ngaahi Pa'anga Hūmai Kehe	1.2	0.9	0.9	1.0	1.0	1.1
Inasi mo e Ngaahi Tokoni Kehe	11.5	20.4	0.4	13.9	0.4	0.4
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti mei Tu'apule'anga	91.6	120.2	109.5	118.0	87.0	47.5
Fakamole	441.8	589.5	533.5	582.3	557.9	532.6
Totongi Kau Ngāue	183.5	196.3	193.5	213.2	209.4	206.6
Ngaahi Ngāue	188.2	217.1	214.7	258.9	252.4	248.9
Tokoni ki he Fakalakalaka Ngaahi Sekitōa Taautaha	7.3	56.4	26.6	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Koloa	9.7	64.8	43.4	51.9	37.8	18.8
Ngaahi Nō Fakapule'anga	53.2	54.8	55.2	57.8	57.8	57.9
Palanisi	24.0	-29.1	-18.9	-38.1	-10.9	-1.2
Fakapa'anga	-24.0	29.1	18.9	38.1	10.9	1.2
Pa'anga hū mai mei he nō pōnite	15.0	43.6	33.9	54.9	21.1	5.5
Totongi atu nō pōnite	16.8	13.6	13.6	19.9	15.1	5.5
Pa'anga Mohe 'a e Pule'anga	-22.2	-0.9	-1.4	3.1	4.9	1.2
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga						

4.4.2 Tu'unga 'o e Pa'anga Hūmai Fakalotofonua

Ko e pa'anga hūmai 'a e pule'anga' 'oku fakafuofua ki he \$544.2m, 'a ia ko e holo 'aki 'eni 'a e \$16.2m mei he tāketi 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga'. Ko e konga lahi 'o e holo ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi pa'anga hūmai fakalotofonua 'oku fakafuofua he 'ikai ma'u mai' koe'uhi' ko e uesia mei he nounou fakamāmani lahi 'a e lolo', 'o tatau pē 'i he hiki 'a e totongi' mo ha holo 'a e lahi 'o e lolo hūmai mei tu'apule'anga'. Ka 'i he tafa'aki 'e taha', 'oku fakafuofua ke kei ma'u pē 'a e tākaki mei he tukuhau ngāue'aki' 'i he koloa hūmai' makatu'unga 'i he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa', neongo 'a e hiki hono totongi' 'e kei fakatau pē ia 'e he kakai'.

'Oku fakafuofua 'e 'i ai ha holo 'i he pa'anga hūmai 'ikai tukuhau'i', 'o makatu'unga 'eni mei he ngaahi ngāue 'oku kei fakahoko ki hono vakai' 'o e ngaahi totongi sēvesi 'a e pule'anga' mo e ngaahi fakapa'anga kuo kakato e ngāue ki ai' 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga', 'o kau ki ai 'a e pa'anga hūmai mei he:

- Totongi ki he Ngaahi Ngāue' mo e Laiseni' – 'a ia 'oku kei vakai' 'i 'a e ngaahi totongi lolotonga ki he ngaahi sēvesi 'a e pule'anga';
- Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga' – na'e fakafuofua ke tākaki 'a e \$10.0m 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' felāve'i mo e fakalelei ki he lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga';
- 'Inasi' mo e Ngaahi Tokoni Kehe – hangē ko e totongi nō mai ki he pule'anga', 'a ia 'oku lolotonga alea' i ke tā fakakongokonga 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

4.4.3 Ngaahi Fakamole Fakapa'anga Fakalotofonua 'e he Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga 'e he Pule'anga' ¹³ 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e \$7.2m ki he \$582.3m mei he patiseti lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2026. 'Oku tupu eni mei hono toe fakapotopoto ange 'o e ngaahi fakamole' pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he uesia mei he ma'u'anga ivi'. 'I he vahevahe 'o e ngaahi fakamole', ko e ngaahi liliu mahu'inga 'i he patiseti ta'u fakapa'anga 2027 mei he ta'u lolotonga' 'oku kau ki ai 'a e:

- Hiki 'a e fakamole ki he vāhenga' – koe'uhi ko e pēseti 'e 3.0 ki hono fakalelei e vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' tupu mei he hikihihi 'i he totongi koloa' (COLA), fe'unga mo e \$5.0m, kau ki ai mo e ngaahi lakanga 'atā fe'unga mo e \$8.0m pea mo e fakamole ki he ngāue 'ovataimi' ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi lakanga 'oku te'eki fakahū mai ki ai ha kau ngāue'. Pehē foki mo e \$3.0m ki he ngaahi monū'ia fakata'u 'a e kau ngāue fakapule'anga' fakatatau ki he tu'unga fakahoko fatongia';
- Hiki 'a e fakamole ki hono fakahoko e ngaahi ngāue faka'aho 'a e pule'anga', kau ai 'a e ngaahi ngāue ki he uesia 'o e lolo';
- Holo 'a e fakamole ki he polokalama GDL koe'uhi' kuo fakakakato e ngaahi ngāue ki ai' 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga';
- Holo 'a e fakamole ki he ngaahi koloa' 'aki e \$12.9m koe'uhi' ko e ngaahi ngāue langa lalahi 'a e pule'anga', kau ai e \$7.0m ki hono fakapa'anga e falemahaki 'o Vava'u' ka 'oku fakahoko ia he Pangikē 'a Māmani', pehē ki hono fakakakato 'o e ngaahi senitā mo'ui e ni'ihī kuo kakato ia 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga'; mo e
- Hiki 'a e fakamole ki he totongi nō ki tu'apule'anga'.

'I hono fakakātoa', 'oku tokanga mavahe e Patiseti ta'u fakapa'anga 2027 ke fakahoko 'a hono vahe'i e pa'anga ki he ngaahi ngāue felāve'i mo e uesia 'a e lolo' mo hono tokangaekina e fefononga'aki fakalotofonua'. 'Oku vahe'i ai 'e he pule'anga' 'a e \$18.0m ke tokoni ki hono holoki e ngaahi mo'ua 'uhila 'a e ngaahi fāmilī' koe'uhi' ko e hiki 'a e totongi lolo'. 'Oku tānaki atu ki ai mo hono tokoni'i 'o e fefononga'aki' 'o tatau pē 'i he vakapuna' mo e vaka tahi' ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu 'enau ngaahi fakahoko fatongia ki he kakai' neongo 'a e ngaahi uesia faka'ekonōmika fakamāmani lahi mei he lolo'. 'Oku kei hokohoko atu pē mo hono fakamahu'inga'i 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ngāue langa lalahi', kau ai 'a e hoko atu hono vahe'i e \$20.0m ki he langa hala fakakavakava 'i Fanga'uta' (SECURE) pea mo e kotoa 'o e fakamole ki he monomono hala', 'oku fakafuofua ke laka hake he \$22.0m.

'Oku hiki hake mo e ngaahi pa'anga 'oku vahe'i ki he ngaahi ngāue ki hono fakatupulekina 'o e taukei ngāue' mo e 'ilo 'a e kakai' pea mo e malu fakasōsiale' tautautefito kiate kinautolu 'oku tu'u lavengofua'. 'Oku kau heni 'a e tokoni ki he ako' hangē ko e fakalahi \$2.0m ki he 'Univēsi Fakafonua 'o Tonga', ko hono toe fakahoko 'a e polokalama kai pongipongi 'a e ngaahi ako' ke tokoni ki he toe lelei ange 'a e ola 'o e ako', fakalahi 'a e pa'anga sikolasipi' pea mo e hokohoko atu 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga'. 'I he tafa'aki 'o e mo'ui lelei' mo e ngaahi ngāue fakasōsiale', 'oku hokohoko atu 'a e tokoni ki he langa 'o e ngaahi senitā mo'ui' 'aki 'a e \$5.0m pea mo hono fakapa'anga e \$1.2m ki he senitā tokangaekina e taialasisi'. Pehē foki mo e kei hokohoko atu 'a e tokoni fakapa'anga ki he kau toulekeleka' mo e kakai 'oku nau faingata'a'ia' (kau ai 'a e tokoni makehe \$100 (tu'o taha pē) koe'uhī ko e uesia 'i he ma'u'anga ivi'). 'Oku toe fakaihia foki 'a e ngaahi ngāue langa fakalakalaka 'i he ngaahi komiunitii' 'aki hono fakalahi 'o e pa'anga tokoni ki he ngaahi vāhenga fili' pea mo e hiki 'o e vāhenga 'o e kau pule fakavahe' mo e kau 'ōfisa kolo' ke tokoni ki he fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua'.

'Oku poupou' 'i 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ngāue langa fakalakalaka faka'ekonōmika' mo hono ngaue'aki e ngaahi founa ngāue fakaonopooni', 'aki e ngaahi pa'anga kuo vahe'i ke tokonia e ngaahi sekitoa fakatupu

¹³ 'Ikai kau 'a e totongi ponite

koloa' mo e ngaahi ngāue liliu faka'ilekitulōnika'. 'Oku kau heni 'a e fale ngāue ki hono teuteu'i mo hūatu ki tu'apule'anga e ngaahi koloa kehekehe 'i Vava'u, fakamāketi' mo e takimamata' pea mo e pa'anga makehe ke tokoni ki he ngaahi pisinisi' mo e ngaahi langa 'api nofo'anga fo'ou' ke nau lava 'o fehokotaki ki he netiueka 'uhila'. 'Oku 'i ai foki mo e \$5.7m kuo vahe'i ke fakalelei' 'a e ngāue 'a e pule'anga' 'aki e ngaahi polokalama faka'ilekitulōnika', kae pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono tokangaekina e kelekele' pea mo hono malu'i 'o e ngaahi kau'āfonua'. Neongo kuo hiki 'a e fakamole ki he totongi nō 'a e pule'anga' ki he \$77.7m, pē ko e hiki 'aki eni 'a e \$9.3m, 'e kei hokohoko atu pē hono fakahoko 'e he pule'anga' 'a e taumu'a 'o e patiseti' ke fakapalanisi 'aki e ngaahi ngāue ki hono fakamālohia 'o e ngaahi founa tānaki pa'anga hūmai fakalotofonua' pea mo hono poupou'i 'o e ngaahi polokalama ngāue 'i muli' ke tokoni ki he faingamālie ma'u ngāue 'a e kakai' mo e lahi 'o e pa'anga hūmai mei he talafi pa'anga mei tu'apule'anga'.

4.4.4 Ngaahi Tukuhaui Fakamole

Ko e ngaahi tukuhaui fakamole' 'oku hā ia 'i he ngaahi Lao 'o e Tānaki Pa'anga Hūmai' (ngaahi lao kuo fakapaasi mei falealea, ngaahi tu'utu'uni fakaikikiki ki hono fakahoko 'o e lao', tu'utu'uni pea mo e ngaahi fekau ki he tauhi 'o e maau') pea 'oku toe fakangofua pē 'eni 'i he ngaahi tu'utu'uni fakalao kehe'. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono 'oange ha faingamālie mavahe ki ha kulupu pē taautaha ke fakasi'isi'i 'a hono to'o 'enau mo'ua tukuhaui', 'i he'ene hā atu 'i he Tēpile 25 (Fakamatala Fakalahi IV.2).

Neongo na'e fakataumu'a 'eni ke ne paotoloaki 'a e ngaahi taumu'a faka'ekonōmika' mo fakasōsiale', 'o kau ki ai 'a e taumu'a ke toe ma'ama'a ange 'a e fakamole ki hono fakahoko 'o ha pisinisi, poupou'i 'o ha 'inivesi, tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga', pehē ki hono tukuhiho ke ma'ama'a ange 'a e fakamole ki he ngaahi koloa' mo e ngāue 'oku fiema'u vivili ki he ngaahi fāmili', ka 'i he taimi tatau ko e fakamole lahi 'eni ki he tu'unga fakapa'anga 'o e fonua', 'o fakafou 'i he ngaahi tukuhaui fakamole', 'o hangē ko ia 'oku to'o konga lalahi atu 'i he Tēpile 25 (Fakamatala Fakalahi IV.2). Ko e pēseti 'e 98.1 'o e fakalūkufua 'o e tukuhaui fakamole' pea ko e toenga pēseti 'e 1.9 leva ko e tukuhaui na'e faka'atā fakataimi pē. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tukuhaui faka'ataa', 'oku felāve'i tonu ia pea mo e ngaahi tukuhaui kehekehe, 'o kau ki heni 'a e tukuhaui ngāue'aki', tute fakakasitomu', pehē ki he tute 'ekisia'.

4.5 Patiseti Fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoangāue ki he Fakalalakala'

Ko e Patiseti Fakafuofua mei he Ngaahi Hoangāue ki he Fakalalakala' ki he ta'u fakapa'anga 2027 'oku hā 'i he Tēpile 8 'oku fe'unga mo e \$347.3m, 'a ia ko e \$133.1m (pēseti 'e 38.3) ko e Tokoni Pa'anga pea ko e \$214.2m (pēseti 'e 61.7) ko e Tokoni Koloa. 'I hono fakatauhia ki he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku holo hifo 'aki 'a e \$42.5m, 'a ia ko e holo 'aki ia 'a e pēseti 'e 10.9.

Tēpile 8: Fakakātoa 'o e Patiseti fakapa'anga 'a e Hoa Ngāue ki he Fakalalakala (\$m) Ta'u Fakapa'anga 2027						
Ma'u'anga Pa'anga	Ola Fakaangaanga Ta'u 2024/25	Esitimet Kamata Ta'u 2025/26	Esitimet Liliu Ta'u 2025/26	Esitimet Ta'u 2026/27	Esitimet Ta'u 2027/28	Esitimet Ta'u 2028/29
	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)
Tokoni Pa'anga	144.1	145.9	89.0	133.1	105.8	79.5
Tokoni Koloa	261.6	243.9	188.2	214.2	233.8	143.8
Fakakātoa	405.7	389.8	277.3	347.3	339.6	223.3
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga						

Ko e lahi 'o e ngaahi Tokoni Pa'anga mei he Ngaahi Hoangāue ki he Fakalalakala', na'e holo 'aki 'a e pēseti e 8.8 mei he ta'u fakapa'anga 2026 ki he 2027. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi Polōseki lalahi kuo kakato hono taimi ngāue' 'o hangē ko e Polōseki ki hono Fakaivia 'a e Ngaahi Ngāue ki hono Matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki 'i he Pasifiki' (PREP), Tokoni ki he Hunga Tonga Hunga Ha'apai', Langa Hala fakakavakava 'i 'Eua' pea mo e Polōseki ki ha Ngaahi Founa Ngāue Fo'ou mo hono Langa Hake 'a e Taukei Ngāue Fakasitētisitika' 'i Tonga. 'Oku kau atu foki 'a e tuai hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o e Polōseki' ke tupu mei ai 'a e holo 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'o kau ai 'a e Polōseki ki hono fakalalakala' 'a e tu'ulua 'o e mo'ui lelei' 'i Tonga – Langa 'a e Falemahaki 'o Vava'u', Langa 'o e Misiume Fakafonua',

Polōseki Halafononga ki ha Tonga 'oku Tu'uloa Faka'ekonōmika, mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo ki he ngaahi fakatamaki', Polōseki Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Ivi Fo'ou (TRESP), pea mo e Polōseki tokangaekina 'o e hao mo e tu'uloa 'o e Ngaahi Ako' (TSRSP). Ka neongo ia', ko e holo ko 'eni' na'e fetāmate'aki pē ia mo e ngaahi Polōseki fo'ou ki he ta'u fakapa'anga 2027 'o hangē ko e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Tu'unga Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' (PHIT), Polōseki ki hono Langa hake 'a e Tu'unga 'o e Fefakatau'aki' (ATFP), Ngaahi Ngāue ki he ngaahi Kolo ki 'Uta' mo e 'Otumotu 'o Tonga' (TRIP III), pea mo e Polōseki ki hono Teuteu'i 'a e Fua 'o e Fonua' ki he Fefakatau'aki' 'i Vava'u.

Na'e holo 'a e ngaahi tokoni koloa' 'aki 'a e pēseti 'e 12.2 mei he 2026 ki he 2027, 'o makatu'unga 'eni koe'uhī ko e kakato 'a e ngāue ki he ngaahi Polōseki' 'o kau ai 'a e Polōseki Hawaiki', Fakalelei 'o e Mala'ekula', Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa' pea mo e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga 'Uhila ki he Vāhenga Nuku'alofa'. Tānaki atu ki heni, ko ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue na'e palani ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2026 kuo toloi ia ke kau ki he palani ngāue ki he kaha'u'. 'Oku kau heni 'a hono tuku atu 'o e ngaahi pa'anga tokoni pōnite fakalotofonua 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia', Polōseki ke Tu'uloa 'a e Ma'u Pisinisi 'a e Kakai Fefine' mo Fakalalakaka'i hono Fakapa'anga 'a e ngaahi 'ilo fo'ou ma'a Tonga' (WE-LIFT), ngaahi vaka toutai loloto', pea mo e Polōseki ki hono fo'u 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula 'i he malumalu 'o e Potungāue Ngoue', Me'atokoni' mo e Vao'akau'.

4.5.1 Patiseti Fakalalakaka fakapa'anga 'e he Ngaahi Hoangāue ki he Fakalalakaka'

'Oku kei hoko atu pē 'a e tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' ko ha konga mahu'inga 'i hono poupou'i 'o e ngaahi fiema'u tefito ki he fakalalakaka fakafonua 'a Tonga'. 'Oku fakafou 'eni 'i hono fakakakato 'o e ngaahi ma'u'anga pa'anga fakalotofonua' pea mo tokoni ki hono fakahoko 'o e vīšione fakalūkufua 'a e Pule'anga'. 'Oku faka'atā 'e he tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' 'a hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga 'oku tokoni ki he tupulaki tu'uloa', ivi matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki', pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi sēvesi fakapule'anga'.

'Oku lolotonga fakapa'anga pē 'e he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' 'a e ngaahi polokalama ngāue lalahi 'o fakafou 'i he ngaahi fokotu'utu'u tokoni pa'anga ke ne tokonia 'a e tu'unga ivi fakapa'anga 'a e fonua'. Ko e ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' 'oku kau ki ai 'a e Pangikē 'a Māmani' (WB), Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia' (ADB), Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'a e 'Ea' (GCF), mo e ngaahi kautaha kehekehe 'a e Pule'anga Fakatahataha', 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi tokoni' 'o fakafou 'i he tokoni fakapa'anga', fengāue'aki fakatekinikale', pea mo hono poupou'i 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue lalahi 'a e pule'anga'.

'Oku kau atu ki heni foki¹⁴ mo e ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka fakapule'anga' hangē ko e Pule'anga 'o 'Aositelēlia', Pule'anga 'o Nu'usila', Pule'anga Lepapulika e kakai 'o Siaina', Pule'anga Siapani', Pule'anga Saute 'Alepea', kae pehē foki ki he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka makehe' hangē ko e Kautaha Malu'i ki ha Fakatamaki 'i he Pasifiki' (PCRIC) pea mo e Hoangāue ki he Fakalalakaka 'i he Ngaahi Fonua Pasifiki'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'enau tokoni'i 'a e fakalalakaka 'a e Pule'anga 'o Tonga'. 'Oku mahu'inga mālie 'a e vā fengāue'aki ko 'eni' ma'ae Pule'anga 'o Tonga' ke ne fakamālohia 'a e ngāue kau kātoa', ivi matu'uaki e fakatamaki', mo e fakalalakaka 'oku tu'uloa'.

14 Ko e ngaahi fakamatala tanaki atu ki he tokoni 'oku fakapa'anga 'e he hoa ngaue ki he fakalalakaka' i he Fakamatala Fakalahi V.

Tēpile 9: Patiseti Fakalakalaka 'i hono vahevahe ki he Ngaahi Hoangāue ki he Fakalakalaka (\$m)¹⁵

Hoa Ngaue Fakalakalaka	Ola Fakaangaanga Ta'u 2024/25	Esitimeti Kamata Ta'u 2025/26	Esitimeti Liliu Ta'u 2025/26	Esitimeti Ta'u 2026/27	Esitimeti Ta'u 2027/28	Esitimeti Ta'u 2028/29
	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)
Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB)	76.0	90.6	75.4	104.9	96.6	40.9
Pule'anga 'Aositelelia	33.0	32.7	15.3	38.3	18.2	17.4
Tokoni Makehe mei he Pule'anga 'Aositelelia	3.1	3.5	4.1	3.3	3.2	3.3
Tau Malu'I Fonua 'Aositelelia	1.3	2.4	2.8	2.5	1.9	1.4
Kanata	0.1	0.8	0.0	0.2	0.2	0.2
Tokoni Makehe mei he Pule'anga Lepapulika Siaina	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0
Pa'anga Tokoni ki he Ma'a e Ma'u'anga Ivi mei he La'a	0.0	0.6	0.4	0.7	0.6	0.0
Tokoni Fakatahataha ki he Koviti-19	0.1	2.2	0.0	0.0	0.0	0.0
Va'a Tokoni ki he Fakatamaki Fakaenatula	8.4	1.4	3.7	0.0	0.0	0.0
Pule'anga Fakatahataha 'Iulope	0.0	0.3	0.0	0.3	0.3	0.3
Va'a Tokoni ki he Me'a Tokoni mo e Ngoue (FAO)	0.5	1.4	1.2	1.3	1.3	1.3
Va'a Tokoni ki he Toutai (FFA)	0.0	0.4	0.0	0.4	0.3	0.3
Va'a Tokoni ki he Toutai(GGGI)	0.0	4.5	4.1	1.4	1.4	1.4
Ngaahi Tokoni ki hono Matu'uaki e Feliuluaki 'a e 'Ea	15.4	2.0	3.2	1.5	1.5	1.5
Va'a Tokoni Fakalakalaka Fakamamanilahi ki he Ngoue(IFAD)	2.9	2.0	0.0	2.0	4.0	4.0
Kautaha Tokoni Fakamamanilahi ki he Kau'afonua (IOM)	0.5	1.2	0.9	0.6	1.5	0.6
Iunioni Fakamamanilahi ki he Malu'i (IUCN)	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0
Pule'anga Siapani	20.3	10.3	7.5	28.3	41.8	30.2
Tokoni Makehe mei he Pule'anga Siapani	0.1	0.3	0.0	0.3	0.2	0.2
Pule'anga Kolea	0.6	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0
Tokoni Fakalotofonua	0.2	0.8	0.0	1.5	1.5	1.5
Pule'anga Nu'usila	23.1	27.0	20.8	22.4	17.4	17.5
Kautaha Tokoni 'ikai Fakapule'anga mei Nu'usila	2.9	7.3	4.8	3.6	2.0	3.0
Tokoni Makehe mei he Pule'anga Nu'usila	0.1	0.0	0.1	0.4	0.6	0.6
Tokoni Fakalakalaka Makehe	2.5	4.4	1.7	4.5	4.5	4.5
Sekelitali Pule Ki he Pasifiki (PIFS)	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tokoni Fakatahataha Pule'anga Nu'usila mo 'Aositelelia	41.7	46.0	46.7	17.1	12.5	1.0
Tokoni Fakalakalaka Fakafonua	25.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Pule'anga Sauti 'Alepea	8.2	6.1	0.0	5.3	0.0	0.0
Sekelitali ki he Komuniti Pasifiki (SPC)	0.6	1.6	0.8	2.2	2.1	2.1
Polokalama Tokangaekina e 'Atakai 'I he Pasifiki (SPREP)	0.5	1.4	0.1	0.9	0.7	0.2
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	71.8	58.5	7.9	2.6	11.6	11.6
Kautaha Kumi Makakoloo 'I Tonga	0.0	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3
Tokoni ki he Palani'I e Famili mei he Pule'anga Fakatahataha (UNFPA)	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1
Tokoni ki he Longa'I Fanau mei he Pule'anga Fakatahataha (UNICEF)	1.0	0.5	1.0	0.1	0.1	0.1
Tokoni ma'a Fafine mei he Pule'anga Fakatahataha	0.0	0.2	0.4	0.4	0.2	0.2
Polokalama Tokoni ki he Me'atokoni mei he Pule'anga Fakatahataha	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0
Hoa Ngaue Fakalakalaka	0.0	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3
Ngaahi Fonua Fakatahataha 'Alepea (UAE)	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Konivesio Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he malu mo e Hao e Potu Ta	0.0	0.5	0.0	0.0	0.0	0.0
Polokalama Tokoni Fakalakalaka mei he Pule'anga Fakatahataha (UNDP)	2.3	2.3	1.9	12.7	16.8	11.2
Polokalama Tokoni ki he 'Atakai mei he Pule'anga Fakatahataha	0.4	1.0	0.5	1.1	0.6	0.6
Sevesi Ngaue mei he Pule'anga Fakatahataha (UNOPS)	1.0	1.9	2.5	1.9	1.9	1.9
Pule'anga 'Amelika	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Tokoni Makehe mei he Pule'anga 'Amelika	0.0	0.3	0.1	1.4	2.3	2.3
Tokoni Malu'I ki he Tahī Pasifiki	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1
Pangike 'a Mamani	61.0	71.3	66.2	80.9	90.0	60.3
Kautaha Mo'ui 'a Mamani (WHO)	0.5	0.3	0.9	0.3	0.3	0.3
Fakakātoa	405.7	389.8	277.3	347.3	339.6	223.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

¹⁵ Ko e ngaahi Hoa Ngaue Makehe 'oku kau ai 'a e tokoni ako fakatekinikale 'i he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, tokoni 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimenti 'o 'Ositulia, Kautaha Malu'i ki he Fakatamaki 'o e Pasifiki, kae'umaa 'a e ngaahi hoa ngaue fakalakalaka iiki.

4.5.2 Ngaahi Fakamole ki he Patiseti Fakalakalaka 'i hono Vahevahe Fakavahefonua

'Oku 'oatu 'e he Tēpile 10 'a e vahevahe 'o e patiseti fakalakalaka' 'o fakatatau ki he feitu'u fakasiokalafi', kau ai 'a Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua, mo e ongo Niua.

Tēpile 10: Ngaahi Fakamole ki he Patiseti Fakalakalaka 'i hono vahevahe Fakavahefonua' (\$m)						
Fakafeitu'u	Ola Fakaangaanga Ta'u 2024/25	Esitimetu Kamata Ta'u 2025/26	Esitimetu Liliu Ta'u 2025/26	Esitimetu Ta'u 2026/27	Esitimetu Ta'u 2027/28	Esitimetu Ta'u 2028/29
	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)	(\$m)
Eua	1.7	6.7	1.1	15.6	1.2	1.2
Ha'apai	10.5	7.0	1.4	4.6	4.5	4.5
Nationwide	149.5	205.9	135.7	83.4	87.0	82.3
Niuafo'ou	6.9	0.0	0.0	7.1	1.4	1.4
Niuaotupatu	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Overseas	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tongatapu	227.1	163.3	135.5	221.0	206.6	112.2
Vava'u	9.4	6.9	3.6	15.6	39.1	21.8
Fakakatoa	405.7	389.8	277.3	347.3	339.6	223.3
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga						

Ko e ngaahi Polōseki na'e tokonia fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' na'e kau ki ai 'a e Polōseki ki hono Tokangaekina 'a e kau Toulekeleka', Polōseki ki hono Fakalakalaka'i 'o e Founa Tauhi'anga Fakamatala', Polōseki ki hono fakaivia 'o e Ngaahi Huhu Malu'i', Polōseki 'a e Pangikē 'a Māmani' fekau'aki mo hono Tokangaekina 'o e Fefononga'aki' ke ne matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' II (TCRTP II), Polōseki Fakatahataha Ngaahi Sekitoa 'o e Vahekolo' ki hono Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki', Polōseki ki ha Ngaahi Founa Ngāue Fo'ou mo hono Langa Hake 'a e Taukei Ngāue Fakasitētisitika 'i Tonga', Polōseki ki he Ngaahi 'Apiako Tu'u laveangofua', ngaahi tokoni fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuli'aki 'o e 'Ea', 'a ia na'e tokonia 'e he Pule'anga 'o Nu'usila', Ngaahi Ngāue ki he ngaahi Kolo ki 'Uta' mo e 'Otumotu 'o Tonga' (TRIP III), pa'anga ki hono Totongi Malu'i 'a e fonua' mei he fakatamaki 'a ia 'oku fakafou mai mei he Kautaha Malu'i ki ha Fakatamaki 'o e Pasifiki' (PCRIC), fakataha mo e ngaahi faingamālie sikolasipi mei he Pule'anga 'o Nu'usila', Pule'anga 'o 'Aositelēlia', mo e Pule'anga 'o Siapani'.

Neongo hono vahevahe ki he ngaahi vāhenga pau, 'i he ta'u fakapa'anga 2027, ko Tongatapu 'oku vahe'i ki ai 'a e konga lahi taha 'o e patiseti tokoni ki he fakalakalaka', 'a ia 'oku fe'unga mo e \$221.0m (pēseti 'e 63.6). 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi polōseki langa lalahi ki he vahefonua ni 'o hangē ko e Langa 'o e Fale Alea', Polōseki Fakafehokotaki 'a e Ma'u'anga 'Uhila' (GREST), Polōseki Fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna fakavaha'a Pule'anga 'i Fua'amotu'. Ko e toki kamata 'eni 'a e ngaahi ngāue langa 'a e Polōseki Langa Hala fakakavakava Fanga'uta' 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Polōseki Halafononga ki ha Tonga 'oku Tu'uloa Faka'ekonōmika, mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo' ki he ngaahi fakatamaki' mo e Polōseki ki hono Malu'i mo Matu'uaki e Matāfanga 'o Tonga' 'i he vahe Hahake'.

Ko e ngaahi Polōseki Lalahi 'eni 'oku 'i ai hono ngaahi kupu felāve'i ki he ngaahi 'otumotu':

- **Vava'u:** Ko e patiseti kuo vahe'i ki he vahefonua Vava'u 'oku fe'unga ia mo e \$15.6m, 'a ia ko e hiki hake'aki 'a e \$8.7m. 'Oku kau ki heni 'a e Polōseki ki hono Fakalakalaka'i 'a e Tu'uloa 'o e Mo'uilelei' 'i Tonga (HEART) ki hono toe langa 'a e Falemahaki 'o Vava'u'. 'Oku 'amanaki ke kamata 'a e ngāue ni 'i he konga kimu'a 'o e ta'u 2027, kae'uma'ā foki mo e langa 'o e fale ki hono Teuteu'i 'a e Fua 'o e Fonua' ki he Fefakatau'aki 'i Vava'u' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'o Tonga' mo e Pule'anga 'o 'Aositelēlia'.
- **Ha'apai:** 'Oku vahe'i 'a e \$4.6m ki he vahefonua Ha'apai', 'oku kau ki ai 'a e fakalelei'i 'o e ngaahi hala pule'anga' (HP-A34, Hala pule'anga fika 2) 'i he malumalu 'o e Polōseki Tokangaekina 'o e Fefononga'aki' ke ne matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' II (TCRTP II) pea 'e kakato 'a e ngāue ko eni' ki Sune 2026. Tānaki atu ki ai, 'oku hokohoko atu 'a e langa 'o e Fale Tuku'anga koloa Tokoni 'a e Va'a Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki' (NDRMO).

- **'Eua:** Ko e Patiseti Fakalakalaka na'e vahe'i ki he vahefonua 'Eua' 'oku hiki hake ia ki he \$15.6m 'o fakafehoanaki ia ki he \$6.7m 'i he ta'u fakapa'anga 2026. Ko e konga lahi 'o e pa'anga ko 'eni' ko e tokoni mei he Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' mo e Feliuliaki 'a e 'Ea II (TCRTP II), 'a ia 'oku fakataumu'a 'a e ngāue ni ki he Uafu Nāfanua', pea mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi hala lalahi 'i 'Eua'.
- **Niuafou'ou & Niuatoputapu:** Na'e kakato 'a e palani ngāue ki he ngaahi 'apiako tu'u laveangofua 'e tolu 'i Niuafou'ou' 'i he konga ki mui 'o e 2025 pea 'e hoko atu leva ke teuteu hono langa'. 'Oku kau ki heni 'a e 'Apiako Lautohi Pule'anga 'o 'Alele'uta', Tongamama'o pea mo e Ako Ma'olunga 'o Niuafou'ou'.

4.6 Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS) – Fakahā 'o e Patiseti'

'Oku taumu'a 'a e Pule'anga' ke tauhi 'a e tu'unga 'o e pa'anga fakapule'anga' ke lava 'o fehanganagai mo e ngaahi uestia mei tu'apule'anga' 'i he malumalu 'o e Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga'. 'Oku fakahoko 'eni' 'aki hono tauhi ke si'isi'i pē 'a e fe'amokaki fakapa'anga' 'i he \$0.3m ki he ta'u fakapa'anga 2027 ke pule'i lelei 'a e 'ekonōmika' 'i ha tu'unga 'e lava ke fakaivia ai 'a e 'ekonōmika fakalūkufua' ke tu'uma'u. 'Oku fakafuofua 'e uestia 'a e pa'anga hūmai' koe'uhi kuo toe mālohi ange 'a e fakatu'utāmaki 'o e feliliuaki 'i he ngaahi pa'anga hūmai mei tu'apule'anga'.

Tēpile 11: Fakakātoa 'a e Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga

	2024/25 Ola Fakaangaanga	2025/26 Patiseti	25/26 Esitimetit Liliu	2026/27 Patiseti Fakaangaanga	2027/28 Patiseti Fakaangaanga	2028/29 Patiseti Fakaangaanga
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Pa'anga Humai	810.9	929.7	791.3	877.5	886.1	754.1
Pa'anga Humai Mei he Tukuhau	328.5	347.1	342.8	351.9	394.7	414.8
Ngaahi tokoni fakapa'anga	426.6	509.2	386.8	463.8	425.1	269.3
Pa'anga Humai Makehe	55.9	73.4	61.7	61.7	66.3	70
Ngaahi Fakamole	541.1	617.4	519.7	609.8	584.4	576.6
Palanisi	269.9	312.3	271.6	267.6	301.7	177.5
Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Lalahi	250.3	256.9	215.5	267.9	261.3	127.4
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga	19.6	55.5	56.2	-0.3	40.4	50.1
Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga	-19.6	-55.5	-56.2	0.3	-40.4	-50.1
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga						

'Oku 'amanaki 'e fakangatangata 'a e tupu fakakātoa 'o e pa'anga hūmai' 'i he ta'u fakapa'anga 2027 'i hono 'ilo'i 'a e ola 'o e palopalema 'a e lolo', kimu'a pea toe foki mai mo e tupu mālohi mei he ta'u fakapa'anga 2028 'o hokohoko atu ai. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e ngaahi fakamole fakalūkufua' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'I he ngaahi vaha'a taimi 'oku si'isi'i ange ai 'a e fakamole', 'e lava ke malu'i ai 'e he me'a ni 'a e ngaahi fatongia totongi mo'ua' kae kei lava pē ke tauhi 'a e ngaahi tu'unga fe'unga 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'.

4.6.1 Tu'unga Fakapa'anga ' – 'I he'ene hā 'i he Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS)

'Oku 'amanaki ke 'i ai ha fe'amokaki fakapa'anga \$0.3m ki he ta'u fakapa'anga 2027 'i he malumalu 'o e Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS), 'a ia 'oku 'uhinga' 'e lahi ange 'a e fakamole 'a e Pule'anga' he pa'anga 'oku tāmaki'. Ko e fe'amokaki 'oku makatu'unga ia 'i he holo 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga' makatu'unga he ngaahi nunu'a kovi he palopalema 'a e lolo', neongo kuo 'i ai 'a e ngaahi fakalakalaka ke fakasi'isi'i ai 'a e uestia he palopalema 'a e lolo', kau ai 'a e hokohoko atu 'a e fakalakalaka 'i hono pule'i mo tāmaki 'o e pa'anga hūmai'. 'I he tafa'aki 'o e fakamole', 'e tokanga'i e fakamole 'a e Pule'anga' kae lava ke fakahoko 'a e tali totonu ki he palopalema ni, 'o fakatefito 'i hono tauhi 'o e ngaahi ngāue mahu'inga' mo poupu'i 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga' hangē ko e ma'u'anga ivi'.

Fakatokanga'i ange, ko e fe'amokaki fakapa'anga \$0.3m na'e lēkooti 'i he Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS) 'oku ma'ulalo ange ia 'i he fe'amokaki 'o e Patiseti ta'u fakapa'anga 2027, 'a ia ko e \$38.1m. 'Oku hoko 'a e faikehekehe' he 'oku kau 'i he fe'amokaki 'a e Patiseti' 'a e ngaahi fakamole fakapa'anga lalahi 'oku fekau'aki pē mo e ngaahi talitotongi mo e totongi 'oku 'ikai ko e mo'ua, ka 'oku fiema'u ke totongi fakafoki 'a e \$51.2m ki he ngaahi nō mei tu'a'. Ko hono ola', 'oku 'omai 'e he palanisi fakapa'anga 'a e Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS) ha 'ata mahino ange 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga' mei he ta'u ki he ta'u. Ko ia ai 'oku fakahaa'i 'e he fe'amokaki 'oku fakafuofua ki ai' kuo faka'au ke si'isi'i ange 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga' koe'uhi ko e palopalema 'o e lolo'. Ka neongo ia', 'e kei hokohoko atu pē hono fakamu'omu'a 'e he Pule'anga' 'a hono totongi hono mo'ua ki tu'a', pea 'i he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga lolotonga', 'oku 'amanaki ke 'osi hono totongi 'a e nō ki he Pangikē EXIM 'a Siaina' 'i he ta'u 'e fā ka hoko'.

Ko e tu'unga veiveiua 'i he palopalema 'o e lolo' te ne uesia 'a e pa'anga hūmai' mo e fakamole'. 'Oku fakahaa'i 'e he tu'unga lolotonga' 'a e fiema'u ke toe fakalahi mo fakaivia 'a e tñaki pa'anga hūmai 'a e Pule'anga', pea pehē foki ki hono ngāue'aki ha founa fakapotopoto ki hono pule'i 'o e pa'anga' mo e ngaahi fakamole' ke lava ai ke ma'u ha ola lelei fakapa'anga lolotonga hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'o e palopalema ni. Ko e ngaahi founa kuo alea'i kimu'a' 'e tokoni ki hono tauhi 'o e ma'uma'uluta faka'ekonōmika', pea toe fakatupu foki ha 'ēlia fakapa'anga ke lava ai 'o fakahoko ha ngaahi 'inivesimeni ki he ngaahi sekitoa mahu'inga'.

Ko e tēpile ko 'eni 'i lalo', 'oku fakamā'opo'opo ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025 ki he 2029.

Tēpile 12: Me'afua Fakapa'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2025 ki he 2029						
Me'afua Fakapa'anga	2024/25 Ola Fakaangaanga	2025/26 Patiseti	25/26 Esitimetu Liliu	2026/27 Patiseti Fakaangaanga	2027/28 Patiseti Fakaangaanga	2028/29 Patiseti Fakaangaanga
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Pa'anga Humai	810.9	929.7	791.3	877.5	886.1	754.1
Pa'anga Humai Mei he Tukuha	328.5	347.1	342.8	351.9	394.7	414.8
Pa'anga Humai Fakalotofonua	384.3	420.5	404.5	413.7	461.0	484.8
Pa'anga Humai Mei he Fonua Kaunga'api	426.6	509.2	386.8	463.8	425.1	269.3
Ngaahi Fakamole	541.1	617.4	519.7	609.8	584.4	576.6
Fakamole ki he kau Ngaue	184.2	193.8	191.9	210.7	207.0	204.2
Katoa 'o e Fakamole	680.2	842.3	758.6	870.2	806.9	801.6
Palanisi pa'anga ngaue	269.9	312.3	271.6	267.6	301.7	177.5
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga	19.6	55.5	56.2	(0.3)	40.4	50.1
GDP (\$m) te'eki kau ki ai 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'o e totongi koloa'	1,623.8	1,735.0	1,735.0	1,843.4	1,968.4	2,109.4
% of GDP or otherwise specified						
Pa'anga Humai ki he GDP %	49.9	53.6	45.6	47.6	45.0	35.7
Pa'anga Humai Mei he Tukuha ki he GDP %	20.2	20.0	19.8	19.1	20.1	19.7
Fakahoa Pa'anga Humai Fakalotofonua ki he GDP %	23.7	24.2	23.3	22.4	23.4	23.0
Pa'anga Humai Mei he Fonua Kaunga'api ki he GDP %	26.3	29.3	22.3	25.2	21.6	12.8
Ngaahi Fakamole ki he GDP %	33.3	35.6	30.0	33.1	29.7	27.3
Fakamole ki he kau Ngaue (% 'o e pa'anga humai Fakalotofonua)	47.9	46.1	47.4	50.9	44.9	42.1
Palanisi pa'anga ngaue ki he GDP %	11.3	11.2	11.1	11.4	10.5	9.7
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga ki he GDP %	1.2	3.2	3.2	(0.02)	2.1	2.4
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga						

Ko hono vakai'i 'o e uesia faka'ekonōmika 'a e palopalema 'o e lolo' 'o ngāue'aki 'a e me'afua fakapa'anga'. Kuo hiki lahi 'a e mahu'inga 'o e totongi lolo' talu mei he 'aho 1 'o 'Epeleli', 'o hoko ai 'a e fu'u faingata'a lahi ki he ngaahi me'a fakapa'anga 'a e ngaahi fāmili' mo e Pule'anga'. Ko e tu'unga veiveiua 'o e mau'anga lolo' 'oku kei ma'olunga pē, tupu mei he ngaahi fetūkuaki 'oku ne uesia 'a e hū'anga ko 'eni he tahi ko Hormuz. 'I he levolo fakalotofonua', ko e lahi 'o e tñaki'anga lolo' 'oku fakafuofua ke ne fakalato 'a e fiema'u lolo fe'unga mo e uike 'e ua, pea ko e tñaki'anga lolo 'i Fisi' te ne toe 'omai ha tu'unga talifaki 'oku fakafuofua ki he māhina 'e ua.

5 AOFANGATUKU

'Oku fakahoko 'a e Patiseti 'esitimetu ki he ta'u 2027, 'i he taimi mahu'inga ki he Pule'anga'. 'I he fehanga hangai 'a e fonua' mo e ngaahi faingata'a he palopalema 'a e lolo', 'oku fakamu'omu'a ai 'e he Patiseti ni ha fokotu'utu'u ke tokangaekina 'a e ngaahi faingata'a ko 'eni', fakataumu'a e ngaahi ngāue' ke tokonia 'a e malu mo e tupu faka'ekonōmika', pea mo e anga e mo'ui 'a e kakai Tonga' he taimi ta'epau ko 'eni' 'o e ma'u'anga lolo'. 'Oku fokotu'u 'e he Patiseti ta'u fakapa'anga 2027 ha fe'amokaki fakalūkufua ko e \$38.1m, 'a ia 'oku hā ai 'a e fili 'a e Pule'anga' ke poupu'u 'a e 'ekonōmika fakalotofonua' 'i he taimi ko 'eni' 'oku lahi ai 'a e ngaahi mafatukituki faka'ekonōmika', pea ko e fe'amokaki fakapa'anga ko ia' 'e fakapa'anga ia 'aki 'a e ngaahi founa fakapa'anga fakalotofonua'.

'Oku toe fakapapau' i mai 'e he Patiseti ko 'eni' 'a e tu'ukāivi 'a e Pule'anga' ke tokanga' i fakapotopoto 'a e ngaahi me'a fakapa'anga', fakapapau' i ko e koloa 'a e fonua' 'oku vahevahe lelei mo 'ata ki tu'a ki he ngaahi 'ēlia 'oku mātu'aki fiema'u' mo e ngaahi ngāue fiema'u vivili ke fakahoko'. Ko e tu'utu'uni ngāue' 'oku mavahe ia mei he fakalahi 'o e ngaahi ngāue fakatupu koloa' kae fakapotopoto' i ange 'a e fakamole' mo fakamā'opo'opo' koe'uhī ko e tu'u veiveiua 'a e tu'unga 'o e pa'anga hūmai' mo e fakautuutu 'a e ngaahi pole mei tu'apule'anga'. 'I he taimi tatau, 'oku fakatokanga' i heni 'a e mahu'inga 'o e feliuliuaki 'a e 'ea' mo e malu mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula', pea mo fakatoka 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ko 'eni' 'i he tapa kotoa 'o e palani fakalakalaka fakafonua TSDF 2035 mo e ngaahi fakamole'.

Ko e me'a mahu'inga taha', 'oku fakafōtunga mai 'e he Patiseti' ha founa 'oku fakatefito he kakai'. 'Oku fekumi:

“Ke fakaa'u atu 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga' 'i he founa vave mo falala'anga pea ke ma'u ha tupu faka'ekonōmika 'oku tu'ulua 'i Tonga'”

ke malu' i 'a e fa'ahinga 'oku tu'u laveangofua', tokonia 'a e anga 'o e mo'ui', pea fokotu'u ha faingamālie ki ha tupu faka'ekonōmika 'oku kau katoa'.

'Oku fiema'u ke tau ngāue fakataha ko e Tonga kitautolu ke fakahoko lelei 'a e patiseti ko 'eni' mo e tokoni 'a e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', sekitoa taautaha' mo e kupu fekau'aki kotoa pē 'oku tau vīsone taha ke ikuna' i 'a e palopalema 'oku tau fehanga hangai mo ia mo e lolo' pea langa ha 'ekonōmika 'oku ma'uma'uluta, longomo'ui, mo matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula'.

6 FAKAMATALA FAKALAHĪ I. PALANI FAKALAKALAKA FAKAFONU'A TONGA

Taumu'a 1: Matu'uekina Fakafonua

SFA 1.1: Ngāue Lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo Mateuteu Tokamu'a ki ha Fakatamaki

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Hokohoko atu hono ngāue'i 'o e Lao 2021, ki hono Tokanga'i ke Fakasi'isi'i 'a e Faingata'a Fakaenatula', ke toe lelei ange 'a e ngaahi founa ngāue lolotonga', hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he me'a ngāue fakatokanga tokamu'a ki he ngaahi fakatamaki' pea mo hono fa'u 'o e ngaahi palani felāve'i ke fakaivia e mateuteu ki he ngaahi fakatamaki' pea toe lelei ange 'a e mateuteu tokamu'a ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula';
- Fakakau e mahu'inga 'o e matu'uekina' 'i he ngaahi langa' mo e ngaahi ngāue langa lalahi', 'i he ngaahi sekitoa' kotoa, ke malava 'o matu'uekina 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'oku lahi ange';
- Hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngaahi fakalelei ki he sekitoa ma'u'anga ivi' ke ma'u ha ngaahi ma'u'anga ivi kehekehe, 'a ia 'oku hā 'i he Hala Fononga ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga', kau heni 'a e hokohoko atu hono ngāue'i 'o e polōseki fakalelei ki he laine 'uhila 'i Nuku'alofa' (NNUP), pea ke toe lelei ange hono tokanga'i 'a e fe'amokaki 'i he lolo'; mo e
- Lelei ange 'a e ngaahi ola 'oku ne tokoni'i hono fakamālohia 'a e fakapa'anga ki he feliuliaki 'o e 'ea' mo e fakatamaki' kau ki ai 'a e fakalelei' 'o e Fa'unga Ngāue Fakapa'anga' ke si'isi'i e Nunu'a 'o e ngaahi Fakatamaki'. Fakahoko hono fakafelāve'i 'o e patiseti' ki he feliuliaki 'o e 'ea' pea mo e ngaahi ola ke tokoni'i e ngaahi faitu'utu'uni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea'.

SFA 6.1: Malu fakafonua, Ngaahi Ngāue hili 'o ha Fakatamaki, Malu 'a e Ngaahi Kolo', Fakamālohia 'a hono ngāue'aki 'a e Lao' mo e Ngaahi Ngāue ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Vakai'i mo fakafou 'o e Palani Ngāue Fakafonua ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao' (NAPID), fakataumu'a ke holoki hono tufaki 'o e faito'o ta'efakalao', ngāue'aki pea mo e ngaahi ngāue fakalelei ki he mo'ui 'a e tokotaha 'oku mo'ua hono ngāue'aki 'o e faito'o ta'efakalao' kau ai e fakalelei ki he ngaahi ngāue langa lalahi mahu'inga 'o hangē ko e ngaahi pilisone'. Ke toe vave ange hono ngāue'aki 'o e Pa'anga Ngāue ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao' (IDRF) pea mo hono ngāue'i 'o e Lao 2025 ki he Malu'i Faka'initaneti'; mo e
- Fakaivia e tokoni ki he ngaahi 'ofisi fakatipilomētika 'i tu'apule'anga' kau ai hono fakapa'anga e ngaahi ngāue faka'ofisi' pea mo hono ngāue'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue felāve'i mo hono tokoni'i e kakai 'oku fakafoki mai mei tu'apule'anga' pea mo e fe'ave'aki 'ikai fakalao 'o e tangata' mo e fefine'.

SFA 7.1: Tu'uloa hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa Fakaenatula', Malu 'o e Ātakai' pea mo ha 'Oseni 'oku Matu'uekina.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Lelei ange 'a e ola 'o e malu mo e lelei 'o e ma'u'anga ivi fo'ou' 'o fenāpasi mo e Fa'unga Palani Fakalakalaka 'a Tonga' ke holoki e Kasa-Kona', 2021-2050;
- Fakakau atu hono tokangaekina ke tu'uloa e kekelele' mo e ngaahi polokalama ke tokanga'i e vaotaa' 'a ia 'oku hā 'i he Palani ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Vaotaa' mo e 'Ulu'akau' (2017);
- Hokohoko atu hono fakahoko 'o e Palani Ngāue Fakafonua 2021-27 ki he Ngaahi me'a mo'ui fakatupu maumau'; mo e

- Fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'o e Lao ki hono Tokangaekina 'a e 'Ōseni 2025, kau ai e Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua mo e Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i 'Ōseni'.

Taumu'a 2: Lelei ange 'a e Sekitoa Fakasōsiale'

SFA 2.1: Lelei ange 'a e Ako' pea mo e Ako Kau Kātoa'.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Lelei ange hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama 'a e ako' mo e hū ki he ngaahi lautohi', ako'anga kolisi' pea mo e ngaahi faingamālie 'o e ako ma'olunga ange';
- Hokohoko atu hono vakai'i 'o e ngaahi silapa ako' mo e ngaahi sivi', 'i hono tokonia 'aki hono fakalalakaka'i 'o e sisitemi ma'u'anga fakamatala 'a e ako' pea langa'i hake 'a e tu'unga 'o e 'ilo' mo e taukei', fakafou 'i he ngaahi polokalama ako 'a e kau ako faiako'; mo e
- Hokohoko atu hono ngāue'i 'o e Polōseki ki he Malu mo e Matu'uekina 'a e Ngaahi Ako 'a Tonga' ke fakapapau'i 'e matu'uekina 'e he ngaahi loki ako' mo e me'a ngāue' 'a e ngaahi fakatamaki' pea hokohoko atu mo e ngaahi fakalelei angamaheni 'oku fiema'u ki ai'.

SFA 2.2: Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui Lelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he Kulupu Tu'ulaveangofua'

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Poupoua hono fakalalakaka'i 'o e ngaahi ngāue langa lalahi ki he mo'ui';
- Fakaivia 'o e palani ki he kau ngāue' felāve'i mo e mo'ui' ke fakasi'isi'i 'a e hikihihi 'o e fakamole ki he ngāue 'ovataimi';
- Tokoni hono fokotu'u 'o e pa'anga malu'i ki ha fakatamaki fakalotofonua 'e hoko ki ha taha ngāue fakapule'anga, ke hiki'i hake 'a e a'usia 'o e ngaahi faingamālie malu'i mei he fakatamaki': mo e
- Tokoni ki he ngaahi me'afua mo e ngaahi fakakaukau fo'ou ke holoki e masivesiva' mo malu'i e fa'ahinga 'oku tu'u laveangofua'. (kau toulekeleka', kulupu 'oku faingata'a'ia', kakai fefine', longa'i fānau' mo e ngaahi famili 'oku masiva').

SFA 4.1: Tauhi 'a e Ngaahi 'Ulungaanga Fakafonua', Ako'mo e ngaahi Polokalama Fakatakimamata'

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Langa 'o e Misiume Fakafonua 'a Tonga' ke tu'uaki e ngāue fakatakimamata 'a e fonua' mo fakatolonga e ngaahi feitu'u tukufakaholo'; mo e
- Hokohoko atu hono poupoua e ngaahi palani 'a e kōmiti lolotonga 'oku tokanga'i e 'ulungaanga fakafonua' ki hono tataki e ngaahi ngāue fo'ou kuo fa'u ke tauhi 'aki e 'ulungaanga fakafonua 'a Tonga'.

Taumu'a 3: Tupulaki Faka'ekonōmika mo Ola Lelei 'a e Sekitoa Fakapule'anga'

SFA 3.1: Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue' mo e Fakalalakaka'i 'o e Sekitoa Taautaha'

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Tokoni ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue langa lalahi faka'ekonōmika' fakafou 'i he 'inivesi 'i he ngaahi sekitoa tefito' kau ai e ngoue', toutai', ngaahi pisinisi iiki'(SMEs) mo e takimamata';
- Tokoni ki he fakalalakaka 'o e ngāue lalahi ki he fefononga'aki' (funga 'o e fonua', tahi mo e 'ea');
- Tokoni ki he fakalelei fakakomipiuta', fakafou 'i hono fakahū atu 'o e ngaahi ngāue lalahi fakatekinolosia', 'Initaneti' mo e Fetu'utaki' (ICT);

- Fakalakalaka'i 'a e founa ki he faingamālie 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga' ke poupou'i 'aki 'a e fakalakalaka 'o e sekitoa' 'o fakafou 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'o kau ai 'a e Nō Fakalakalaka 'a e Pule'anga' (GDL); mo e
- Fakalakalaka 'a e lao ki hono malu'i 'o e kau konisiuma' mo e ngaahi fokotu'utu'u 'inivesi fakahangatonu mei muli' ke poupoua ha 'ātakai ke fakalakalaka 'a e sekitoa taautaha'.

SFA 5.1: Ola Lelei 'o e fakahoko fatongia' mo ha Pule'anga 'oku Taliui.

Ko e Ngaahi 'Ēlia 'oku malumalu 'i he SFA ko 'eni', 'oku kau ki ai 'a e:

- Fakamālohia 'a e ngaahi ngāue'anga tefito 'oku nau fakahoko hono tokanga'i tau'atāina 'o e ngaahi fatongia 'a e Pule'anga';
- Fakamālohia 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga' pea ke toe lelei ange 'a e ola', fakafou 'i hono langa hake 'a e tu'unga 'ilo' mo e taukei'palani'i 'o e kau ngāue' mo hono fakakomipiuta 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga';
- Tokoni ki he tākaki 'o e pa'anga hūmai' 'aki hono fakalelei'i 'o e me'a ngāue ki hono pule'i 'o e pa'anga hūmai';
- Muimui'i 'o e ngaahi me'afua fakapa'anga' 'o kau ki ai 'a hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi fakamole' mo fakavave'i 'a e fakalelei'i 'o e pa'anga hūmai'.
- Lelei ange 'a e ngāue fakalelei ki he ngaahi ngāue' 'o fakafou 'i hono fakamālohia 'o e muimu'i ofi pea mo hono sivi'i 'o e ngāue' pea mo hono lipooti 'a e tu'unga 'o e ngāue'; mo e
- Hokohoko atu hono fakahoko 'o e Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga' (PFM) ke toe lelei ange 'a e 'ata ki tu'a 'o e ngāue' mo e lipooti fakapa'anga', kau ai 'a e polokalama fakapatiseti' mo e ngaahi ola'.

7 FAKAMATALA FAKALAHII. TU'UNGA 'O E 'ECONŌMIKA FAKALUKUFUA, OLAKA FAKAPA'ANGA' MO E VAKAI KI HE KAHU'U'

AII.1 Vakai ki Māmani Lahi 'i he Fakaikiiki'

Ko e vakai fakamāmani lahi' 'oku lolotonga mātu'aki ta'epau, tupu mei he feliuliaki 'a e fetā'aki 'oku hoko 'i he Hahake Lotoloto' pea ke vakai'i ai 'a e tu'unga malu 'o e 'ekonōmika fakamāmani lahi'. Ko e vakai fakamuimui taha 'a e IMF ('Epeleli 2026¹⁶) 'oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika' ke tu'uma'u he pēseti

Tēpile 13: IMF Fakafuofua 'o e Tupu Faka'ekonōmika, ta'u fakapa'anga 2026

Fonua	Tupu Faka'ekonōmika 2026 (%)
Māmani	3.1
'Amelika	2.3
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	4.4
'Iulope	1.1
Ma'u'anga Fakamatala: IMF	

'e 3.1 ki he 2026 kimu'a pea hiki hake ki he pēseti 'e 3.2 ki he 2027, 'o tataki 'e he ngaahi 'inivesi fakatekinolosia' pea pehē ki he holo 'a e totongi tute'. Kaihehe, ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni' 'oku makatu'unga ia 'i he tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e māketi ki he ma'u'anga ivi' 'a ia 'e fakataimi pē, 'o 'amanaki ke holo 'a e totongi 'o e lolo' ki he konga loto 'o e 2026 'o pehē ai pē.

Tatau ai pē 'o ka hoko hano solova 'o e fevākovi'aki ko 'eni', ka ko hono ta'ofi ko ia 'o e ngaahi vaka' he hu'anga ko "Hormuz" pea mo hono tāpuni mo hono maumau'i 'a e ngaahi tuku'anga lolo lalahi' kuo ne fakatupunga ai ha hiki 'a e totongi 'o e lolo', uesia ai mo hono tufaki 'o e lolo', pea tupu ai mo e hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa kehe', hangē ko e fafanga ngoue'. Koe'uhi' ko e me'a ko 'eni' 'oku hoko', ko e

¹⁶ Lipooti Vakai ki he kaha'u faka'ekonomika 'a e IMF ('Epeleli 2026)

tu'unga totongi koloa fakamāmani lahi' 'oku 'amanaki ke ma'olunga pea hangehangē 'e fuoloa 'ene tu'u he tu'unga ko ia'. Ko e fakafuofua 'a e OECD ki he tu'unga totongi koloa 'a e ngaahi fonua G20 ki he 2026, 'oku fakafuofua ke ma'olunga 'aki 'a e pēseti 'e 1.2 mei he fakafuofua kimu'a' ko e pēseti 'e 4.0, kimu'a pea holo hifo ki he pēseti 'e 2.7 'i he 2027 'o fakafuofua ke holo ai pē 'a e totongi 'o e ma'u'anga ivi'¹⁷.

AII.2 Vakai ki he Ngaahi Fonua Kaungā'api' 'i he Fakaikiiki'

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē 'a Māmani' ko e tupu 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'e tuai ange ki he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.8 ki he 2026, kimu'a pea kake ki he pēseti 'e 3.0 ki he 2027. Ko e fakafuofua ko 'eni' 'oku ne fakafofonga'i 'a e tuai ange mei he tupu pēseti 'e 3.2 na'e lēkooti he 2025'¹⁸.

Ko e palopalema ko 'eni' 'o e ma'u'anga ivi' 'oku hoko he Hahake Lotoloto' ko ia 'oku ne tataki 'a e faka'au

Tēpile 14: IMF Fakafuofua 'o e tupu ki he ngaahi fonua kaungā'api' -ta'u fakapa'anga 2026	
Fonua	Tupu Faka'ekonōmika 2026 (%)
Tonga	2.3
Fisi	3.1
Vanuatu	2.8
Samoa	3.2
Ma'u'anga Fakamatala: IMF	

ke tuai ange 'a e tupu 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki', 'o fakafuofua ke uesia lahi koe'uhi' ko e lahi taha 'o e lolo' ko e hū kotoa mai pē mei he Hahake Lotoloto'. Ko e ma'u'anga ivi' 'oku fakafalala kotoa pē he lolo' 'a ia 'oku ta'eta'epau, pea taimi tatau 'oku tu'u laveangofua 'o ka hikihihi 'a e tu'unga totongi koloa', 'o kau ai 'a e koloa me'atokoni'. Ko e uesia kovi ko 'eni' 'o e palopalema 'o e lolo', fakataha mo e ngaahi uesia kehe 'o kau ai 'a e fakangatangata ki he

fefakatau'aki', faka'alo'alongaua 'a e ngaahi tu'utu'uni fakamāmani lahi', mo e ngaahi faingata'a'ia fakalotofonua', 'o toe faingata'a ange 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

'Oku fakafuofua 'a Tonga ke tupu tuai ange fakahoa ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'i he fakafuofua fakamuimui 'a e IMF, tupu mei he si'isi'i hono ivi fakatupu koloa' pea lahi mo e hiki fonua ki tu'apule'anga'. Kaikehe, 'oku mahu'inga ke tau fakatokanga'i ko e palopalema ko 'eni' he lolo' te ne fakatuai'i 'a e tupu faka'ekonōmika he Pasifiki', 'a ia 'oku 'ikai lava ke makupusi 'e he ngaahi fika ko 'eni'.

Vā Faka'ekonōmika 'o 'Aositelēlia – Tonga mo e Vakai ki he Kaha'u'

'Oku hoko 'a 'Aositelēlia ko e hoangāue mahu'inga ki he fefakatau'aki' mo e fakalalakaka' ki Tonga, 'a ia 'oku tokolahi 'a e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama ngāue PALM, pea tokolahi 'o e kāinga Tonga' 'oku nau tokoni ki he anga 'a e nofo' 'o fakafou mai he talafi pa'anga mei tu'apule'anga'. Ko e vakai faka'ekonōmika fakamuimui taha 'a e OECD 'oku lipooti ai, 'e vave ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a 'Aositelēlia' ki he pēseti 'e 2.3 ki he 2026, mei he tupu pēseti 'e 2.0 'i he 2025. 'Oku 'amanaki ke vave ange 'a e hiki 'o e totongi koloa' i he 2026, 'o a'u ki he pēseti 'e 4.1 mei he pēseti 'e 2.8 na'e lēkooti 'i he 2025, pea 'oku 'amanaki ke hiki 'e he Pangikē Pule 'a 'Aositelēlia' 'a e totongi tupu'. Ko e vāvākovi ko ia he Hahake Lotoloto' 'oku hoko ko e fakafe'ātungia ki he 'ekonōmika 'a 'Aositelēlia' koe'uhi' ko 'ene fakafalala he lolo 'oku hūmai mei tu'apule'anga', ka koe holo faka'ekonōmika' 'oku ne uesia kotoa 'a e ngaahi hoa fefakatau'aki mahu'inga 'a 'Aositelēlia', tautautefito ki Lepapulika 'o e Kakai 'a Siaina' mo 'Initia, 'e uesia ai 'a e fiema'u ki he koloa mahu'inga 'a 'Aositelēlia'.

Vā Faka'ekonōmika 'o Nu'usila – Tonga mo e Vakai ki he Kaha'u'

'Oku hoko 'a Nu'usila ko e taha 'o e hoangāue mahu'inga ki he fefakatau'aki' mo e fakalalakaka', 'a ia kuo hoko ko e 'api ki he kāinga Tonga tokolahi. Ko e vā fengāue'aki ko 'eni' kau ai 'a e fefakatau'aki', talafi

¹⁷ Lipooti Fakaangaanga Faka'ekonomika 'a e OECD (Ma'asi 2026).

¹⁸ Pangike 'a Mamani, Fakamatala Faka'ekonomika Fakamuimui 'a 'Esia Hahake mo e Pasifiki' ('Epeleli 2026).

pa'anga', polokalama fe'ave'aki 'o e kau ngāue', lolotonga ia' 'oku kau 'a Nu'usila he fonua 'oku tokoni he ngaahi polōseki ki he ngaahi ngāue langa lalahi', ako', mo e malu mei he fakatamaki fakanatula', 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ki hono pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua'. 'I he ngaahi ta'u kimui ni', na'e lava ke fakaakeake faka'ekonōmika 'a Nu'usila, pea fakafuofua ai 'e he OECD 'e toe vave ange 'a e tupu' mei he pēseti 'e 0.7 'i he 2025 ki he pēseti 'e 1.8 'i he 2026 pea pēseti 'e 2.8 'i he 2027. Kaikehe, ko e halafononga ko 'eni' na'e fakatefito ia he 'amanaki 'e holo 'a e totongi tupu' pea 'e fakalalahi 'a e ngaahi pole' fekau'aki mo e tu'unga hikihihi 'o e totongi koloa' tupu mei he feke'ike'i 'oku hoko he Hahake Lotoloto'.¹⁹ Kaikehe, ko e halafononga ko 'eni' na'e fakatefito ia he 'amanaki 'e holo 'a e totongi tupu' pea 'e fakalalahi 'a e ngaahi pole' fekau'aki mo e tu'unga hikihihi 'o e totongi koloa' tupu mei he feke'ike'i 'oku hoko he Hahake Lotoloto'.

AII.3 Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalotofonua 'i hono Fakaikiiki'

Ko e 'ekonōmika 'o Tonga' 'oku si'isi'i pea fakafalala 'i he ngaahi fonua 'i tu'apule'anga', 'oku fekuki mo e ngaahi pole tu'ulua 'a ia 'oku ne fakangatangata 'a e langa 'o e 'ekonōmika' pea ko 'ene ivi malava ke fo'u fakalotofonua 'o e koloa' 'oku si'isi'i. 'Oku hoko 'eni ke kei fakafalala ai pē 'a hotau fonua' ki he ngaahi pa'anga tokoni mei hotau ngaahi fāmili mei tu'apule'anga', tokoni mei ngaahi fonua kaungā'api' pea mo e koloa hūmai mei tu'apule'anga', 'a ia 'oku hoko 'eni ke toe kovi ange ai 'a e tu'unga lavelaveili 'o 'etau 'ekonōmika' ki he ngaahi palopalema fakatu'upakē 'oku hoko 'i tu'apule'anga'.

'Oku fakafuofua ke hiki hake 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.7 'i he ta'u fakapa'anga 2025, mei he pēseti 'e 1.7 'i he ta'u fakapa'anga 2024. pea tataki 'eni 'e he toe ake hake 'a e sekitoa ngoue' mei he'ene uesia tamaki mei he faha'i ta'u la'ala'ā na'e hoko 'i he ta'u fakapa'anga 2024, fakataha eni mo e kei lele 'i matangi ai pē 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue'. Na'e kakato foki 'a e konga 'o e ngaahi polōseki langa fakalalakala', pea 'oku hoko 'eni ke ne pukepuke hifo 'a e mālohi 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e fonua'.

'Oku fakafuofua ke holo hifo 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.3 'i he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku ho'ata mei heni 'a e tautoloi 'i hono kamata'i 'o e ngaahi ngāue langa fakalalakala tefito na'e fokotu'utu'u', kau ki heni 'a e toloi 'i he ngaahi polōseki langa lalahi', 'a ia 'oku tō 'a e fakamamafa' 'i he ngaahi ngāue langa'. Tānaki atu ki heni mo e toe 'alu ke kovi ange 'a e vāvākovi 'i he ngaahi kau'āfonua 'i he Hahake Lotoloto', fakataha mo e palopalema fakamāmani lahi 'o e feliuliaki mo e hiki 'i he totongi 'o e lolo', 'a ia 'oku 'amanaki ke ne uesia tamaki 'a e tūkunga 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga'.

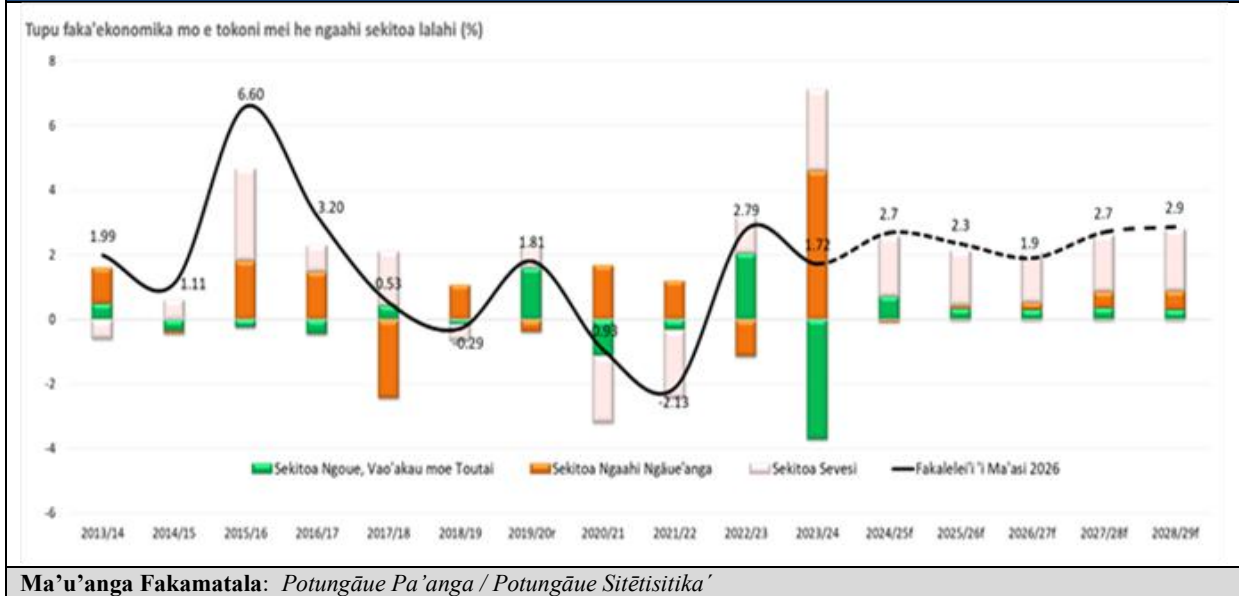
Neongo, 'oku kei tauhi pē 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he tu'unga angamaheni', 'i he lanu mata' (Lēvolo 1) 'i he taimi ni, ka ko e vakai ki he kaha'u' 'oku 'alu ke kovi ange hono ngaahi pole'. Ko e tu'unga ta'epau lahi 'oku 'i ai 'a e vāvākovi 'i he ngaahi kau'āfonua 'i he Hahake Lotoloto', te ne kei pukepuke ai pē 'a e palopalema fakamāmani lahi 'o e feliuliaki mo e hiki 'i he totongi 'o e lolo', mo 'ene ngaahi uesia tamaki' te ne kāsia ai 'a e tu'unga totongi 'o e koloa', pehē ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua 'a Tonga'.

Lolotonga 'a e tu'unga ta'epau lahi 'oku 'i ai 'a e vāvākovi 'i tu'apule'anga', 'oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e fonua' ke hōloa 'aki 'a e pēseti 'e 0.6 ki he pēseti 'e 1.9 'i he ta'u fakapa'anga 2027, makatu'unga 'i he fakakaukau 'e kei 'i he angamaheni' pē 'a hono hūmai 'o e lolo' pea kei malava pē ke matu'uekina fakalotofonua 'a e ola 'o e tu'unga hikitō mo e feliuliaki 'i he totongi 'o e lolo' mei tu'apule'anga'. Ko e hōloa ko 'eni' 'oku ne fakaho'ata mai 'a e ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakataimi kuo palani ke leva'i'aki 'a e lolo', 'o kaunga ki heni 'a hono filifili pē ke tufaki 'a e lolo' ki he sekitoa 'o e ngaahi pisinisi kuo lēsisita' pea mo e ngaahi sēvesi fiema'u vivili'pē, pehē ki he sio ke fakangatangata 'a e fefolau'aki 'i tahi' pea mo e 'ea' fakatou'osi. 'Okapau 'e tolonga 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni' 'o ngata pē 'i he kuata

¹⁹ Fakamatala nounou faka'ekonomika 'e OECD Nu'usila (Ma'asi 2026).

'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga', 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e kei lele 'i matangi pē 'a e fakahoko fatongia faka'ekonōmika 'a e ngaahi sekitoa tefito'. 'Oku kaunga ki heni 'a e fakafuofua 'e hokohoko ai pē 'a e fakaakeake hake 'a e sekitoa ngoue' mei he'ene uesia tamaki mei he faha'ita'u la'ala'aa', toe mālohi ange 'a e ngaahi ngāue langa', pea 'e kei fakalalakaka ai pē mo e sekitoa takimamata' ko e hoko atu mei he'ene fakaakeake mei he faingata'a 'o e mahaki faka'auha koviti' pehē ki he pā 'a e mo'unga afi'.

Fakatātā 2: Tupu Fakalukufua 'o e GDP mo e Tokoni 'a e Ngaahi Sekitoa' (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga / Potungāue Sitētisitika'

Ka 'okapau 'e a'u ki ha tu'unga kovi ange, 'o fakahā fakapule'anga 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'a e fonua' (Lēvolo 3 pe 4), 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hōloa ke kovi ange 'o 'ikai ha tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua'. Kapau leva 'e fuoloa 'eni 'o lahi hake 'i he māhina 'e hiva (9) ki he tahaua (12), 'e malava pē ke a'u 'a e tōlalo faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 4.0, 'o toe kovi ange ia 'i he tu'unga na'e a'usia 'i he taimi faingata'a 'o e Koviti-19.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'oku fakafuofua ke 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.5 'a e tupu faka'ekonōmika', 'i he 'amanaki 'e kei fakalalakaka ai pē kimu'a 'a e sekitoa ngoue', toutai' mo e vao'akau', sekitoa takimamata', pehē ki he ngaahi polōseki langa fakalalakaka kuo palani ke fakahoko' ke kake'i 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. Kaekehe, 'oku kei tu'u laveangofua 'a e fakafuofua ni ki he ngaahi pole fakamāmani lahi 'oku lolotonga hoko 'i tu'apule'anga', kau heni 'a e feke'ike'i 'i he fefakatau'aki', pehē ki he ngaahi vākovi fakapolitikale', 'o hoko 'eni ko e pole lahi ki he tu'unga 'a e totongi 'o e ngaahi koloa' pehē ki he tu'unga malu 'a e ivi malava 'e he fonua' ke kei feau 'ene ngaahi totongi fakapa'anga ki tu'apule'anga'. 'I he taimi tatau, 'oku hoko 'a e lahi 'a e 'alu hotau kakai' 'i he ngaahi faingamālie ngāue ki tu'apule'anga' ke ne kei tokonia 'a e tā pa'anga mai 'a hotau kāinga mei tu'apule'anga', ka 'i he taimi tatau 'oku ne fakatupu 'a e nounou 'i he kau ngāue fakalotofonua' pehē ki he'ene ngaahi ngāue faka'ekonōmika'.

Kimu'a pea hoko 'a e vāvākovi 'i he ngaahi kau'āfonua 'i he Hahake Lotoloto', ko e tu'unga 'o e totongi koloa fakalūkufua' na'e 'i he pēseti 'e 2.4 'i Fēpueli. Na'e tauhi ai pē 'eni 'i lalo 'i he me'afua fakangatangata pēseti 'e 5.0 'i he ta'u fakapa'anga 2026, ko e taimi fakamuimui taha na'e 'ova ai 'i he fakangatangata' ko Sanuali 2025 (pēseti 'e 5.4). Kaekehe, na'e hiki hake 'a e totongi koloa fakalūkufua' ki he pēseti 'e 4.6 'i Ma'asi 2026 (ko e fika fakamuimui taha 'oku lava ke ma'u), 'a ia 'oku ho'ata mai mei ai 'a e uesia 'o e palopalema ni 'i he totongi 'o e koloa' 'i he hokohoko atu'. Na'e hiki hake 'a e totongi 'o e lolo mata' 'o 'ova hake 'i he pēseti 'e 40.0 talu mei he kamata 'a e vāvākovi ni, 'a ia 'oku hoko 'eni ke ne kake'i hake 'a e tu'unga totongi 'o e lolo fakalotofonua', 'o hangē ko ia na'e a'usia ai 'a Tonga 'i he māhina ko 'Epeleli'. Ko e kakato 'o e uesiani 'e 'amanaki ke toki 'asi kakato ia 'i Mē mo Sune, makatu'unga 'i he natula toloi ke 'asi hono ola', 'a ia 'oku

'amanaki ke ne toe uestia ke mamafa ange 'a e fakamole ki he anga 'a e nofo 'o e ngaahi famili' pehē ki he toe vaivai ange 'a e ivi fakatau 'o e pa'anga'.

'Oku hoko 'a e founa ki he faingamālie 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga' ko e taha 'o e ngaahi pole ki he tupu faka'ekonōmika', ko e faingata'a ke lava fakahoko 'o e noo', koe'uhi ko e mā'olunga 'a e ngaahi fiema'u ki he malu'i 'o e noo' pea 'oku ne fakangatangata 'e ia ki he tokosi'i ke nau malava 'o nō, pea ko e tokolahi taha 'ia kinautolu' kuo nau 'osi nō lahi pē kinautolu 'o 'ikai malava ke nau toe nō fakalahi. Tānaki atu ki ai, 'oku toe mātu'aki hā mahino foki mo e ngaahi palopalema ki he ma'u'anga ngāue fakalotofonua', koe'uhi' ko e hokohoko atu 'a e ngaahi polokalama ngāue ki tu'apule'anga' 'o tohoaki'i ai ha kongā lahi 'o e kakai 'i he ta'u ngāue'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ke vakai ki ha ngaahi founa fe'unga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uestia ko 'eni', hangē ko ia kuo hā 'i hono vakai'i 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' 'i he 2023 ki he palani tokangaekina 'o e ngaahi polokalama ngāue ki tu'apule'anga'. 'Oku kau heni 'a e ngaahi founa fakafoki mai 'o e kau ngāue', hangē ko e fakamālohia 'o e ngaahi tu'utu'uni', siofi 'o e ngaahi makatu'unga 'oku ngāue'aki ki hono fili 'o e taha ngāue', pea mo hono fo'u 'o ha palani ki hono langa hake 'a e ngaahi taukei fakalotofonua'.

Ke tokoni ki he ngaahi pole ko 'eni', 'oku ngāue fakataha ai 'a e Potungāue Pa'anga' mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' pea mo e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia', ke fakalahi mo toe langa hake ha maketi nō pōnite fakalotofonua 'e toe longomo'ui ange', ke ne lava 'o tuku mai ha toe ngaahi founa ma'u'anga pa'anga ma'ae Pule'anga' mo e sekitoa tautaha'. 'Oku toe vakai foki 'e he Pule'anga' ki ha ngaahi founa ke fokotu'u ha māketi fakatau 'inasi fakalotofonua ke tokoni ki he ma'u'anga pa'anga fakapisinisi 'a e ngaahi kautaha'. 'I he vakai ki he kaha'u', ke fakapapau'i ha tupu faka'ekonōmika tu'ulua 'i he taimi lōloa, kuopau ke fokotu'utu'u 'e Tonga ha ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku taumu'a ki hono fakalahi 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika', matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea', ngaahi ngāue langa fakalakalaka lalahi', fakaakeake 'o e sekitoa tautaha', pea mo hono fokotu'u mo fakalahi 'o e feitu'u tauhi'anga lolo' ke tokoni ki hono langa hake ha 'ekonōmika' 'oku toe lava pē ke falala kiate ia pea toe mālohi ange ki hono matatali 'a e ngaahi faingata'a'.

AII.3.1 Sekitoa Ngoue, Vao'akau mo e Toutai

'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku lēkooti ai 'e he sekitoa Ngoue' mo e Toutai' 'a e tupu ko e pēseti 'e 2.2, 'o tokoni ia ko e pēseti 'e 0.3 ki he tupu fakalūkufua 'o e GDP. 'Oku fakafongā'i 'e he me'a ni ha holo si'isi'i mei he pēseti 'e 4.7 (pēseti 'e 0.71) na'e lēkooti lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2025, 'a ia 'oku hā ai ha liliu mei he fakaakeake hili 'a e fakatamaki' ki he halanga 'o e tupulaki 'oku tu'uma'u ange'. 'Oku fakatefito 'a e tupu 'i he sekitoa ngoue', 'a ia 'oku 'amanaki ke tupu'aki 'a e pēseti 'e 2.4 'i he tu'unga angamaheni 'o e ola' koe'uhī ko e fakaakeake ko ia 'i he ta'u fakapa'anga 2025. 'I he tafa'aki 'e taha', 'e lēkooti 'e he sekitoa toutai' ha ki'i hiki si'isi'i ange ko e pēseti 'e 0.8, 'o hā mei ai 'a e kamata'anga 'o e fakaakeake' fakataha mo e hokohoko atu 'a e ngaahi fakamole', tautautefito ki he totongi lolo'.

'I he ta'u fakapa'anga 2027, 'i he malumalu 'o e fokotu'utu'u 'oku fenāpasi mo e Lēvolo 1 ki he Lēvel 2 (L1 – L2) Ngaahi Tu'unga Pule Fakafonua ki he Lolo', 'oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa' 'aki 'a e pēseti 'e 1.9, 'o tokoni 'aki 'a e pēseti 'e 0.3 ki he GDP. 'Oku 'amanaki ke tupu 'a e Ngoue' 'aki 'a e pēseti 'e 1.8 (tokoni pēseti 'e 0.25), lolotonga ia' ko e toutai', na'e tokoni ki ai 'a e ngaahi fakalelei' 'i he malava ke fakahoko e ngāue' pea mo e lelei ange 'a e ngaahi ola 'oku ma'u mai', 'oku 'amanaki ke toe mālohi 'aki 'a e pēseti 'e 3.3 (tokoni pēseti 'e 0.05).

'Oku fa'u 'a e tefito'i fakakaukau ko 'eni' 'i he ngaahi tu'unga 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi teke mei tu'apule'anga tautautefito ki he mā'olunga 'o e totongi lolo' mo e ngaahi fakangatangata 'i he hūmai 'o e ngaahi koloa' ka 'oku kei malava pē ke pule'i. Ka neongo ia', 'oku hoko 'a e fakalalahi 'o e fevākovi'aki 'i he Hahake Lotoloto', ke ne 'omi ha ngaahi pole ki he fakafuofua 'oku fakatefito ai'. 'Oku fakafalala lahi 'a Tonga ki hono hūmai 'o e lolo', 'a ia ko hono 'uhinga' ko ha liliu 'e ala hoko, 'e malava ke toe mā'olunga

ange 'a e totongi lolo', uesia 'a e founa 'a e hūmai 'o e koloa', pē holo 'a e fiema'u mei tu'apule'anga', 'e 'i ai 'ene ngaahi uesia hangatonu ki he fakamole hono ngaahi 'o e koloa', koloa kuo ngaahi', pea mo e ola 'o e koloa hūatu ki tu'apule'anga'.

Ngoue mo e Vao'akau

'Oku 'amanaki 'e kei hoko pē 'a e sekitoa Ngoue' mo e Vao'akau' ko e sekitoa tefito 'o e tupu 'a e sekitoa' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'I he tefito 'i fokotu'utu'u', 'oku 'amanaki ke tupulaki 'a e sekitoa iiki' 'i ha 'avalisi fakata'u 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 2.0, pea 'oku kei tu'uma'u pē 'ene tokoni ki he GDP.

'E poupou' 'i 'a e fakalahi ko 'eni' 'e he hokohoko atu 'o e 'inivesi 'i he fakalalakaka 'o e sekitoa', kau ai 'a e fakalahi 'o e ngaahi langa mo e me'angāue ki hono teuteu' 'i mo fa'o 'o e ngaahi fua 'o e ngoue', ngaahi fale ki hono tauhi 'o e fanga monumanu', ngaahi fale tokoni ke tō ai 'a e ngoue', mo e ngaahi ngāue ki hono fakafu'ou 'o e ma'u'anga ivi' hangē ko e ma'u'anga ivi fakafenatula mei he fanga monumanu' 'a ia kuo palani'. 'Ikai ngata ai', ko e hokohoko atu 'o e ngaahi feinga ke faka'ai'ai 'a e ngoue 'oku matu'uaki 'a e 'ea' mo hono tokanga 'i 'o e kelekele' ke tu'uloa', 'oku 'amanaki ke ne fakalelei 'i 'a e fua 'o e ngoue' mo fakamālohia 'a e mateuteu 'a e sekitoa' ki he ngaahi faingata'a 'o e 'ātakai'.

Neongo ia', 'oku kei tu'u laveangofua pē 'a e sekitoa' ki he ngaahi tu'unga kovi 'o e 'ea', ngaahi fakatamaki fakafenatula' mo e ngaahi teke 'o e fakamole mei tu'apule'anga'. 'I he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni fakatamaki fakatu'upakē ma'olunga ange' (L3-L4), 'e lava ke fakangatangata 'e he lahi ange 'o e totongi 'o e koloa' mo e vaivai ange 'a e fiema'u ki he koloa hūatu' mo fakasi'isi' 'i 'a e ola 'o e tupulaki 'a e sekitoa'. 'Ikai ngata ai', 'oku fakautuutu 'a e ngaahi palopalema fekau'aki mo e ma'u'anga ngāue' mo hono tokanga 'i 'o e kelekele', pea kuo fakautuutu ai 'a e lahi 'o e kelekele 'oku 'ikai ngoue' 'i'. 'Oku fekau'aki 'a e ngaahi fakalalakaka ko 'eni' mo e fakautuutu 'o e hiki fonua ki tu'apule'anga' koe'uhi ko e ola lelei 'o e ngaahi polokalama ngāue ki tu'apule'anga', pea fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e 'analaiso fakaikiiki ke fa'u ha ngaahi founa tu'utu'uni ngāue 'oku fe'unga'.

Toutai

'E fakautuutu 'a e poupou 'a e sekitoa toutai' ki he fakalūkufua 'o e sekitoa ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai', pea 'oku amanaki ke kake 'a e tupu' 'i he ta'u fakapa'anga 2027 kimu'a pea tu'uma'u 'i he 'avalisi fakata'u 'o e tupu' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ko e pēseti 'e 3.0 'i he tūkunga totonu'. 'Oku poupou' 'i 'eni' 'e he hokohoko atu 'a e ngaahi 'inivesi 'i he ivi malava 'o e toutai', fakalalakaka hono faama' 'i 'o e me'atahi' pea mo e ngaahi fakalelei 'i he ngaahi founa fe'ave'aki koloa' 'o tatau pē 'a e fakalotofonua' mo e hūatu ki tu'apule'anga'.

'Oku 'amanaki 'e toe lelei ange 'a e ngaahi ngāue ki he toutai loloto', fakataha mo hono fakaivia 'o e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakalotofonua' mo fakatu'apule'anga'. 'Oku 'amanaki 'e poupou' 'i 'e he ngaahi fakalalakaka ko 'eni' 'a e lelei ange 'o e koloa 'oku ma'u' 'i he māketi fakalotofonua', lolotonga ia' 'oku tokoni ki he pa'anga 'oku ma'u mei he fakatau atu 'o e ngaahi koloa' ki tu'apule'anga'.

Neongo 'a e ngaahi fakalalakaka lelei ko 'eni', 'oku kei tokanga pē 'a e sekitoa toutai' ki he ngaahi tu'unga mei tu'apule'anga', tautautefito ki he feliuliaki 'o e totongi lolo'. 'I he malumalu 'o e ngaahi tu'unga fakatu'upakē fakamāmani lahi', 'e lava ke fakangatangata 'e he ma'olunga ange 'o e fakamole ki he ngāue 'a e toutai', 'o fakasi'isi' 'i ai 'a e lahi 'o e me'atahi' pea mo e tupu' fakalūkufua.

Ngaahi Ngāue Makehe

Makehe mei he ngoue' mo e toutai', 'oku kei fakamamafa' 'i 'e he palani fakalalakaka ki he sekitoa ngoue', toutai' mo e vao'akau' 'a e ngaahi ngāue ke fetongi 'a e koloa hūmai', fakalahi 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko', pea mo e fakalahi hono hūatu 'o e ngoue' mo e toutai' ki tu'apule'anga' ko e ngaahi

tefito'i taumu'a ngāue mahu'inga. 'Oku 'amanaki ko e ngaahi ngāue tokoni ko 'eni' 'e fakalelei ia ki he tu'unga malu faka'ekonōmika', fakasi'isi'i 'a e fakafalala ki he ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga', pea mo tokoni ki he fa'u 'o ha ngaahi faingamālie lahiange ke ma'u ai ha pa'anga hūmai.

'I he tu'unga 'o e kei ta'epau fakamāmani lahi', 'oku toe ma'olunga ange ai 'a e mahu'inga 'o e ngaahi taumu'a fakangāue ko 'eni'. 'E mahu'inga 'a e ngaahi feinga ke fakalahi 'a e ngaohi'anga koloa fakalotofonua', faka'ai'ai hono fakalahi e mahu'inga 'o e koloa', pea mo fakalahi 'a e ngaahi māketi 'i tu'apule'anga' ke hūatu ki ai 'a e ngaahi koloa' ke malava ke matatali 'e he sekitoa' 'a e ngaahi faingata'a mei tu'apule'anga' mo pukepuke 'a e tupu' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

Vakai ki he Ta'u 'e Tolu ka Hoko Mai (Ta'u Fakapa'anga 2027–2029)

'I he vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' (ta'u fakapa'anga 2027 ki he 2029), 'oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa' 'i he 'avalisi fakata'u 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 2.1, pea ko 'ene tokoni ki he tupu fakalūkufua 'o e GDP 'oku tu'uma'u pē 'i he pēseti 'e 0.3 he ta'u. 'Oku makatu'unga 'a e tefito'i fakakaukau ko 'eni' 'i he ngaahi tu'unga 'oku fenāpasi mo e Lēvolo 1 ki he Lēvolo 2 (L1–L2), 'a ia 'oku kei mapule'i ai 'a e ngaahi teke mei tu'apule'anga' - tautautefito ki he ma'olunga 'o e totongi lolo' mo e fakangatangata 'o e ma'u'anga koloa fakamāmani lahi'.

'Oku 'amanaki ke faka'ai'ai 'a e tupu' 'i he tu'uma'u 'a e fakahoko ngāue lelei 'a e sekitoa ngoue', fakataha ki ai mo e fakaivia māmalie 'o e toutai'. Kae tautautefito ki he tupulaki 'i he sekitoa iiki 'o e toutai' 'oku 'amanaki ke fakalalakaka 'aupito 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'o fakahaa'i ai 'a e hokohoko atu 'o e 'inivesi' 'i he ivi malava 'o e sekitoa', kau ai 'a e ma'u 'o e vaka toutai loloto', fakalalakaka 'o e faama'i 'o e me'atahi', mo e fakalalakaka 'i he tu'unga lelei 'o e hūmai 'o e ngaahi koloa ki he sekitoa'. 'Oku 'amanaki foki ke kei tu'uma'u 'a e tupu' 'i he sekitoa ngoue', 'o poupou' 'i he hokohoko atu 'a e ngaahi 'inivesi' 'i he ngaahi ngāue langa fakalalakaka', ngoue', mo e ngaahi founa ngoue 'oku matu'uaki 'a e 'ea', neongo 'oku fiema'u ke tokangaekina 'a e ngaahi palopalema fekau'aki mo e 'inivesi fakame'angāue', ma'u'anga ngāue', pea mo e pule'i 'o e kelekele', ke fakapapau'i 'oku fakatokanga' 'i he sekitoa' 'a e me'a 'e malava 'i he taimi lōloa'.

Ka neongo ia', 'oku kei veiveiua pē 'a e hala fononga' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ki ha ngaahi fakatu'utāmaki lalahi 'e ala hoko mei ha toe vaivaiange 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi'. 'I he malumalu 'o e fokotu'utu'u Lēvolo 3 (L3), 'oku faka'ilonga' 'i he mafasia fakamāmani lahi', toe hiki 'a e totongi lolo', fakangatangata 'a e ngaahi founa 'omai e koloa', mo e vaivai ange 'a e fiema'u mei tu'apule'anga', 'oku 'amanaki 'e holo ai 'a hono ngaohi' mo hono hūatu' 'o tatau pē 'a e ngoue' mo e toutai'. 'I he malumalu 'o e tu'unga faingata'a ange 'i he Lēvolo 4 (L4), 'a ia 'oku kau ai 'a e fakautuutu 'o e ngaahi moveuveu fakamāmani lahi', 'e lava ke hoko ha holo lahi 'i he ngaahi ngāue', 'o tō ai 'a e tupu' ki ha ngaahi tu'unga si'isi'i ange. 'I he ngaahi tūkunga pehee', 'e holoki 'aupito 'a e tokoni 'a e sekitoa' ki he GDP, pea 'e lahiange 'a e ngaahi nunu'a ki he totongi koloa', palanisi mei tu'apule'anga', mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua'.

AII.3.2 Sekitoa Ngaahi Ngāue'anga

Ngaahi Ngāue Langa

Ko e sekitoa ki he ngaahi ngāue langa' 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e pēseti 'e 1.3 'i he ta'u fakapa'anga 2025, makatu'unga eni mei hono fakakakato 'o e ngaahi polōseki lalahi' 'o hangē ko e Fale Mamata'anga Sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'a Tonga' pea mo e tuai 'i hono fakahoko 'o e ngaahi polōseki fo'ou'. 'I he si'isi'i ange 'a e ngaahi polōseki lalahi 'oku fakahoko', 'oku ne fakatupunga ai 'a e holo 'a e ngāue fakalūkufua 'i he sekitoa'. 'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku 'amanaki ke hiki hake 'a e ngaahi ngāue langa' 'aki 'a e pēseti 1.0, ka 'oku kei ma'ulalo 'a e tupu ko 'eni' koe'uhī ko e toloi 'a e langa' 'i he ngaahi polōseki lalahi hangē ko e Hala fakavakava Fanga'uta', Falemahaki 'o Vava'u', pea mo e Misiume fakafonua 'a Tonga'.

Keli Maka Koloa mo e Keli Maka Tanu

Ko e ngāue keli maka koloa' mo e keli maka tanu' 'oku fengāue'aki vāofi mo e ngaahi ngāue langa', koe'uhī ko e fiema'u 'a e maka' mo e maka tanu' kae pehē ki he ngaahi me'angāue ki he ngāue langa'. 'I he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku fakafuofua 'e holo 'a e sekitoa ni 'aki 'a e pēseti 2.0 koe'uhi' ko e si'isi'i 'a e fiema'u mei he sekitoa', hili hono fakakakato 'o e ngaahi polōseki langa lalahi'. 'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku 'amanaki ke fakaakeake 'aki 'a e pēseti 1.5, poupou'i eni he toe fakautuutu 'o e ngaahi ngāue langa' pea 'oku hā ai fakaakeake māmālie 'o e ngaahi fiema'u' mo e ngāue faka'ekonōmika fakalūkufua'.

'Uhila mo e Vai

Ko e sekitoa 'uhila' mo e vai' 'oku hā lelei 'ene fakahoko fatongia' 'i he ta'u fakapa'anga 2025, 'aki 'a e tupu ko e pēseti 2.9, poupou'i 'i he tu'uma'u 'o e fiema'u ki he 'uhila' mo e vai'. Ka 'i he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku fakafuofua ke holo 'a e tupu' ki he pēseti 1.0. Ko e holo ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he palopalema 'o e lolo', 'a ia kuo hiki ai 'a e fakamole ki hono fakatupu 'o e ma'u'anga ivi' pea mo teke 'a e fakahoko fatongia'.

Fo'u Koloa

Ko e sekitoa fo'u koloa' 'oku kei tu'u laveangofua pē 'i he fakafuofua ki he kaha'u'. 'I he ta'u fakapa'anga 2025, 'oku 'amanaki ke tupu 'aki pē 'a e pēseti 0.2, 'o hā mei ai 'a e si'isi'i 'o e fiema'u fakalotofonua' pea mo e fakangatangata 'o e ivi malava ki he ngaohi koloa'. 'I he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku fakafuofua ke toe hiki hake 'a e tupu' 'aki 'a e pēseti 0.4, ka 'oku kei tu'u laveangofua pē 'i he totongi mā'olunga 'o e ngaahi koloa ki he fo'u koloa' mo e fakamole ki he fefononga'aki', tautautefito ki he palopalema 'o e lolo'. Ko e uesia 'i he ngaahi fakamole ko 'eni' 'e 'ikai malava ngaahi pisinisi' ke fakalahi 'enau ngaohi'anga koloa'.

Vakai ki he Kaha'u (Ta'u Fakapa'anga 2027–2029)

'I he vakai ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai', 'oku 'amanaki ke toe fakalakalaka ange 'a e sekitoa ngaahi ngāue'anga'aki 'a e pēseti 'e 1.4 'i he lelei 'a e tūkunga 'o e ngaahi sekitoa' kotoa. 'Oku 'amanaki ko e sekitoa langa' 'e hoko ko e tefito ia 'i he tupu faka'ekonōmika', 'o poupou'i 'e he fakahoko 'o e ngaahi polōseki fo'ou' pea mo e fakaakeake 'a e 'inivesi 'a e sekitoa tautaha'. 'I he toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue langa', 'oku 'amanaki foki 'e 'aonga ki he keli maka koloa' mo e keli maka tanu' mei he fakautuutu 'o e fiema'u 'o e ngaahi me'angāue mo e naunau ki he langa', pea 'e poupou' eni ki he tupulaki 'o e sekitoa'.

'Oku 'amanaki ke toe mālohi ange 'i he kaha'u' 'a e ngaahi ngāue fo'u koloa' 'i he fakalakalaka 'a e tu'unga faka'ekonōmika', 'o poupou'i 'e he fakautuutu 'o e fiema'u' mo e toe lelei ange 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi pisinisi'. 'I he taimi tatau, 'oku 'amanaki 'e tupulaki ma'u pē 'a e sekitoa 'o e 'uhila' mo e vai' tautautefito ki he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'i he hokohoko atu 'a e 'inivesi 'i he fakafo'ou 'o e ma'u'anga ivi' tautautefito ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa' mo e fakalelei'i 'o e ngaahi langa 'o e pamu ki he vai'.

'Oku fakatefito 'a e lelei faka'ekonōmika' 'i he faka'amu 'e foki ki he tūkunga mālie' 'a e tu'unga 'o e ma'u'anga lolo' 'i he kaha'u'. 'I he fakasi'isi'i 'o e ngaahi palopalema fekau'aki mo e lolo' 'e tokoni ia ki he holo 'a e fakamole ki he ngāue 'a e sekitoa tautaha', lelei ange 'a e ola 'o e ngāue' pea poupou'i ki he tupu 'oku tu'uloa 'i he ngaahi sekitoa kotoa 'o e sekitoa ki he ngaahi ngāue'anga'.

AII.3.3 Sekitoa Ngaahi Ngāue'

'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue' 'aki 'a e pēseti 'e 3.3 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, ko e holo hifo 'eni mei he tupu pēseti 'e 3.8 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni' mei he vaivai ange 'a e ngāue 'i he sekitoa 'o e fefakatau'aki fakalūkufua' mo e fakamovetevete', 'a ia 'oku hā mai ai 'ene fakafalala ki he tu'unga 'o e pa'anga hūmai 'a e famili', talafi pa'anga mei he ngaahi famili mei tu'apule'anga', mo e ivi fakatau 'a e kakai'. Ko e mā'olunga 'o e totongi koloa', tautautefito ki he me'atokoni' mo e lolo', 'alu fakataha mo e fakautuutu 'o e fakamole ki he mo'ui', 'oku 'amanaki te ne fakangatangata 'a

e fakamole 'a e ngaahi fāmili' mo fakasi'isi'i 'a e fefakatau'aki fakamovetevete' mo e ngaahi ngāue ki hono tufaki'.

'Oku 'amanaki foki ke holo mo e ngāue fakatakimamata' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, 'i he vaivai ange 'a e fiema'u fakamāmāni lahi mei he ngaahi māketi tefito' 'o hangē ko 'Aositelēlia mo Nu'usila, ma'olunga ange 'a e fakamole ki he fefononga'aki' pea mo e hokohoko atu 'a e fakangatangata 'o e fefolau'aki 'i he 'ea' mo e ngaahi nofo'anga totongi'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'amanaki 'e kei fetō'aki pē 'a e sekitoa fefononga'aki' koe'uhi' ko e fetō'aki 'a e totongi lolo' mo e liliu 'i he fefolau'aki' mo e kei hokohoko atu 'o e ngaahi fepuna'aki', lolotonga ia' 'e lava ke ta'ota'ofi 'a e tupu 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'e he nounou 'a e kau ngāue' mo e fakafalala ki he pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua mei tu'apule'anga'. 'Oku tokoni 'a e ngaahi me'a ko 'eni' ki he hōloa 'a e tupulaki 'o e Sekitoa Ngaahi Ngāue'.

'I he sio ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', 'oku fakafuofua 'e tupu 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue' 'i he 'avalisi 'o e pēseti 'e 3.4, 'o poupoua 'e he ngaahi ngāue langa fakalakalaka kuo fokotu'utu'u 'e he Pule'anga', kau ai 'a e ngaahi hala', taulanga', ma'u'anga ivi', mo e ngaahi ngāue ki he matu'uaki 'o e feliliuaki 'a e 'ea'. 'Oku poupou'i foki 'e he fakaakeake māmālie 'o e takimamata', fakalakalaka 'a e fefolau'aki vakapuna', pea mo e foki mai 'a e kau folau 'eve'eva' 'i he ngaahi vaka meili' 'a e tupulaki 'o e sekitoa'. 'Ikai ngata ai', 'oku hoko 'a e lelei ange 'o e talafi pa'anga mei he ngaahi fāmili mei tu'apule'anga' ke poupou'i 'a e ivi fakatau 'o e ngaahi fāmili', poupou'i 'a e fefakatau'aki fakamovetevete', pea faka'ai'ai 'a e langa 'o e ngaahi 'api nofo'anga', 'o pukepuke ai 'a e fiema'u fakalotofonua' neongo 'a e ngaahi nunu'a mei tu'apule'anga'.

Sekitoa Fakatau Fakalūkufua mo Fakamovetevete

'Oku fakafuofua ke holo 'a e sekitoa 'o e fakatau fakalūkufua' kae pehē ki he fakamovetevete' ki he pēseti 'e 4.9 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026 'o fakafehoanaki ki he pēseti 'e 6.2 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025. 'Oku hā heni 'a 'ene uesia ngofua ki he pa'anga hūmai 'a e ngaahi fāmili', talafi pa'anga mei he ngaahi fāmili mei tu'apule'anga' pea mo e tu'unga falala'anga 'a e kau fakatau'. 'Oku uesia kotoa 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga hūmai ko 'eni' mei he tu'unga faka'ekonōmika fakamāmāni lahi' pea 'amanaki 'e holo 'a e fakamole 'a e ngaahi fāmili'. 'Oku hanga 'e he ma'olunga 'o e totongi koloa', tautatefito ki he ngaahi koloa mahu'inga hangē ko e me'atokoni' mo e lolo', fakataha mo e ma'olunga 'o e fakamole ki he mo'ui, 'o holoki ai 'a e mālohi 'o e mahu'inga 'a e pa'anga'. 'Oku 'amanaki 'e fakangatangata 'e he ngaahi me'a ni 'a e fakamole' mo fakasi'isi'i 'a e faka'aonga' 'o e koloa', 'a ia 'e holo ai 'a e feliuliaki 'o e koloa fakamovetevete', fiema'u ki hono hūmai 'o e koloa mei tu'apule'anga' kae pehē ki he ngaahi ngāue ki hono fe'ave'aki 'o e ngaahi koloa'.

Neongo 'a e ngaahi pole ko 'eni', ko e sekitoa ko eni' 'oku fakafuofua ke tupu pē he kaha'u vave mai', tokonia 'e he tupu 'a e hū koloa mei tu'apule'anga', talafi pa'anga mei tu'apule'anga', toe tokolahi ange 'a e ngaahi pisinisi kuo laka 'enau fakatau he \$0.1m, toe fakalakalaka ange, pea toe lelei ange 'enau tākaki tukuhau ngāue'aki'. Ko e ngaahi ngāue fakafonua' 'oku fakafuofua ke ne tokonia fakataimi 'a e sekitoa'. Kaikehe, ko e ngaahi fakafuofua fakamuimui' ke hiki 'a e totongi 'o e lolo', 'oku 'amanaki ke ne 'ohake 'a e totongi 'o e koloa', 'a ia te ne uesia 'a e ivi fakatau'.

'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', ko e tupu faka'ekonōmika' 'oku fakafuofua ke tupu māmālie 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.9, 'o mahino ai 'a e fakafalala he pa'anga hūmai 'a e fāmili', talafi pa'anga mei tu'apule'anga', mo hono fakapapau'i 'e he kau fakatau', fakataha mo e hikihihi 'a e tu'unga totongi koloa'.

Fale Nofa Totongi mo e Ngāue Fakame'atokoni (Sekitoa Takimamata')

'Oku 'amanaki foki ke holo mo e ngāue fakatakimamata' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, 'i he vaivai ange 'a e fiema'u fakamāmāni lahi mei he ngaahi māketi tefito' 'o hangē ko 'Aositelēlia mo Nu'usila', ma'olunga ange 'a e fakamole ki he fefononga'aki' pea mo e hokohoko atu 'a e fakangatangata 'o e fefolau'aki 'i he 'ea' mo e ngaahi nofo'anga totongi'. Ko hono ola', 'oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu 'i he sekitoa 'o e fale nofo totongi' mo e ngāue fakame'atokoni' ki he pēseti 'e 9.0 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, 'o fakafehoanaki ki he tupu

lahiange ko e pēseti 'e 13.7 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025, 'a ia na'e poupou'i eni 'e he fakaakeake 'a e tu'uta mai 'o e kau folau 'eve'eva' mo e fakautuutu 'o e ngaahi ngāue fakatakimamata fakalotofonua'.

Ko e holo ko 'eni 'a e tupu 'o e sekitoa' 'oku hā mai ai 'a e holo 'o e folau mai 'a e kau folau 'eve'eva', 'o 'alu fakataha mo e fakautuutu 'o e fakamole ki hono fakalele 'o e ngaahi fale nofo totongi' kae pehē ki he ngaahi kautaha pisinisi fakame'atokoni', tautautefito ki he ma'olunga ange 'a e totongi 'o e me'atokoni hūmai mei tu'apule'anga', fakamole ki he ma'u'anga ivi', mo e nounou fakakau ngāue'. Neongo 'oku kei fiema'u pē 'a e ngaahi ngāue fakatakimamata', ka 'oku hā mai 'a e faingata'a 'oku fehanganagai mo e ngaahi pisinisi' 'i he feinga ke toe fakalahi'. 'Ikai ngata ai', ko e si'isi' 'o e ngaahi hōtele' pea mo e holo 'a e ngaahi fepuna'aki' te ne fakatupu 'a e holo 'i he tupu faka'ekonōmika' 'i he sekitoa ki he ngaahi ngāue fakatakimamata'.

'I he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', 'oku 'amanaki ke tupu 'a e sekitoa' 'i he 'avalisi 'o e pēseti 'e 7.5, 'o poupou ki ai 'a e fakaakeake māmalie 'o e takimamata fakavaha'apule'anga', fakalakalaka 'o e ngaahi kautaha vakapuna', pea mo e foki mai 'a e kau folau 'eve'eva' 'i he vaka meili'.

Fefononga'aki mo e Tauhi Koloa

'Oku 'amanaki 'e kei fetō'aki pē 'a e sekitoa fefononga'aki' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026, 'o hā mei ai 'a e feliliu'aki 'o e totongi lolo fakamāmāni lahi' mo e mamafa 'o e ngaahi fakamole 'oku nau felāve'i', ki he ngaahi kautaha vakatahi', vakapuna' mo e fefononga'aki fakalotofonua'. 'Oku hoko 'a e hiki 'i he mahu'inga 'o e lolo' ke toe ma'olunga ange ai 'a e totongi feleti' mo e fefononga'aki 'a e kau pasese'. 'E lava ke liliu ai heni 'a e taimi-tēpile 'o e ngaahi vakatahi' pea pehē ki he fepuna'aki' 'i he feinga 'a e ngaahi kautaha' ke kei ma'u pē ha tupu lolotonga e feinga ke feau e ngaahi fakamole'. 'Oku malava ke hoko 'a hoko holoki 'o e ngaahi sēvesi' pea mo e ma'olunga 'o e totongi ki he fefononga'aki' ke fakasi'isi' i e fefolau'aki 'a e kakai' pea mo e totongi feleti', 'oku uesia ai foki 'a e fefakatau'aki', takimamata' pea mo e fe'unu'aki fakalotofonua'.

'Oku hoko 'a e hiki 'o e totongi lolo' ke toe fakatupu 'a e palopalema 'oku toe lahiange 'i he fonua', kau ai 'a e ma'olunga ange 'a e fakamole ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue' mo e ma'olunga ange 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai', 'o uesia ai 'a e fakatau 'o e ngaahi koloa' mo e ngāue fakapisinisi'.

Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga mo e Taumalu'i Fonua

'Oku si'isi' pē 'a e tupu 'o e sekitoa ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga' ko'e'uhī ko e nounou fakakaungāue', kau atu ki ai mo e hiki fonua ki he ngaahi fonua muli' pea mo e faingata'a ke fakafonu 'a e ngaahi lakanga 'atā mahu'inga ange', 'a ia 'oku ne fakasi'isi' 'a e ola lelei 'o e fakahoko 'o e ngāue'. Ko e fakafalala 'a e sekitoa ni ki he ngaahi tokoni pa'anga mei muli', kau ai 'a e tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' pea mo e tokoni ki he Patiseti 'a e Pule'anga', 'oku ta'epau, he 'e lava ke toloi pē holo 'a e ngaahi pa'anga 'oku fehū'aki ko 'eni' 'o tupu ai 'a e tuai hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ngāue 'a e Pule'anga'.

'Ikai ngata ai', ko e ma'olunga 'o e totongi lolo' mo e ngaahi fakamole ki he fefononga'aki' 'e ala fakalahi ai 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga' mo hono fakahoko 'o e ngāue', 'oku tokoni 'eni ki he toe lahiange 'a e ngaahi faingata'a fakapa'anga'. 'Oku uesia 'e he ngaahi me'a ko 'eni' 'a e ngāue 'i he sekitoa iiki' pea tokoni ki hono fakasi'isi' 'o e tupu 'a e Sekitoa Ngāue' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2026 pea mo e ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'. Ko e fakangatangata 'o e ngaahi ngāue', tautautefito ki he ngaahi fatongia makehe mo fakatekinikale', 'oku ne ta'ota'ofi 'a e fakalahi 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'.

Sekitoa Fakapa'anga mo e Malu'i

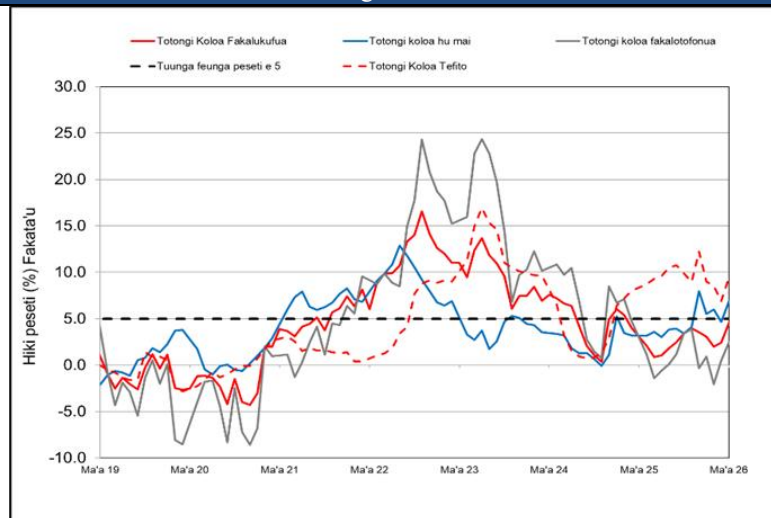
'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa fakapa'anga' mo e malu'i', 'aki 'a e pēseti 'e 3.9 'i he ta'u fakapa'anga 2026, pea 'amanaki 'e toe lelei ange ki he tupu pēseti 'e 4.8 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku hā heni 'a e tu'unga lelei mo ma'uma'uluta ange 'a e sisitemi fakapangikee', tupu 'i he ngaahi noo', lelei ange 'a e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikee', pea mo e ngaahi liliu fakalelei ke fakalakalaka 'a e fakahoko fatongia

fakapa'anga 'a e ngaahi pangikee'. Ko e tupu 'i he sekitoa ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he ngāue'aki hono fa'u 'o e Lao Fakaangaanga ki he Lesisita 'o e ngaahi mo'ua', ngaahi fokotu'utu'u malu'i noo', fakalelei ki he ngaahi me'a fakakelekele', faingamālie ki he malu'i 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika', fakalakalaka 'o e māketi pōnite fakalotofonua', Polōseki ki he Fetu'utaki Pangikē Fakavaha'apule'anga', ngāue ki he ngaahi sisitemi totongi fakafonua', pea mo e polokalama pōnite fakalotofonua 'a e ADB. Neongo ia', 'e 'i ai pē ha faingamālie ke uesia e sekitoa ko 'eni' mei he hikihihi 'i he totongi lolo', totongi koloa', pea mo e ngaahi ngāngā'ehu fakavaha'apule'anga', te nau lava ke uesia e pa'anga hūmai 'a e ngaahi fāmili', pa'anga ngāue 'a e ngaahi pisinisi', malava ke totongi fakafoki 'a e ngaahi noo', pea mo e ngaahi fiema'u ki he noo' 'i he kaha'u vave mai'.

AII.3.4 Sekitoa ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Fengāue'aki mo Tu'apule'anga

Hikihihi 'i he Totongi Koloa Fakalūkufua

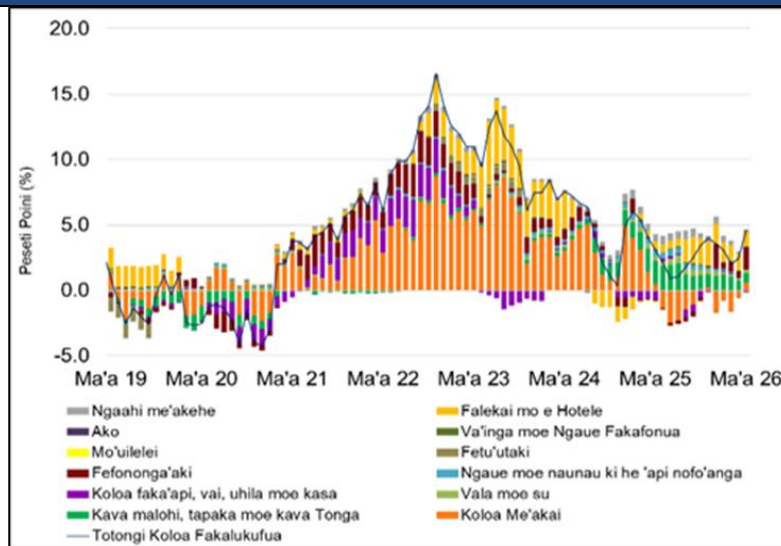
Fakatātā 3: Hikihihi 'i he Totongi Koloa Fakata'u

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitisititika 'a Tonga

Na'e mahiki vave 'a e hikihihi fakata'u 'i he totongi 'o e ngaahi koloa' 'i Tonga ki he pēseti 'e 4.6 'i Ma'asi 2026 mei he pēseti 'e 2.4 'i Fēpueli 2026, 'o tupu mei he toe mahiki hake 'a e totongi 'o e lolo' 'i māmani makatu'unga mei he vāvākovi 'i he Hahake Lotoloto' mo e ngaahi maumau kehe na'a ne hiki'i hake fakatou'osi 'a e totongi 'o e koloa hūmai' pea mo e koloa fakalotofonua'. 'I he lolotonga pē 'o e māhina ko Ma'asi', na'e tupu 'a e mālohi 'a e hikihihi 'o e totongi 'o e koloa hūmai' mei he totongi folau

vakapuna fakavaha'apule'anga' mo e ngaahi inu 'oku 'ikai kava mālohi'. 'I he tafa'aki 'e taha', na'e tupu 'a e hiki 'i he totongi fakalotofonua' mei he ngaahi me'atokoni fakalotofonua' mo e kava Tonga'. Na'e fakatokanga'i foki 'a e holo 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai' 'e ni'ihi, 'a ia na'a ne tokoni ke fakamāmālie'i 'a e mālohi fakakātoa 'o e hikihihi ko 'eni' 'o e totongi' 'i he lolotonga 'o e māhina ko Ma'asi'. Ka neongo ia', na'e toe mahiki hake 'a e mahu'inga 'o e lolo fakamāmāni lahi' talu mei Fēpueli 2026, 'o faka'ilonga'i ai 'a e ngaahi fakatu'utamaki fo'ou mei tu'a', 'a ia 'oku 'amanaki te ne fakalalahi 'a e fakamole ki he ngaohi'anga koloa' pea hiki hake 'a e totongi 'o e koloa' 'i he vaha'a taimi vave mai. 'Oku toe tātaki atu ki ai mo e 'amanaki ke mālohi pea mo toe lahi ange 'a e fiema'u koloa' 'i he ngaahi māhina kātōanga ka hoko mai'. 'I hono fakafehoanaki fakata'u', ko e faka'avalisi 'o e hikihihi 'a e totongi koloa' na'e 'i he pēseti 'e 2.6 'i Ma'asi 2026, ko ha holo ia mei he pēseti 'e 4.3 'i he ta'u kuo 'osí', 'o ne fokotu'u mai ha fakatafoki fakataimi pē. 'Oku kei mā'olunga pē 'a e ngaahi fakatu'utāmaki mei he fefakatau'aki 'o e ivi' mo e seini ma'u'anga koloa' pea mo e ngaahi palopalema ta'epau kehe pē.

Fakatātā 4: Ngaahi Koloa 'oku' ne Teke 'a e Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

Lolotonga ia', kuo hiki hake 'a e hikihiki 'a e totongi 'o e ngaahi tefito'i koloa' ki he pēseti 'e 9.5 mei he pēseti 'e 6.9 'i Fēpueli 2026. Ko e hikihiki ko 'eni 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga' 'a e tupu'anga tefito 'o ne faka'āsili ai 'a e totongi ki hono fa'u 'o e koloa' 'i loto fonua pea toe lahi ange ai 'a e kavenga mo e fakamole ki he ngaahi fāmili' mo e ngaahi pisinisi'.

Ko e hikihiki fakata'u 'o e totongi 'o e ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga' na'e vave ange 'ene hiki' ki he pēseti 'e 6.9 'i Ma'asi 2026

mei he pēseti 'e 4.7 'i Fēpueli 2026. Na'e tupu 'eni mei he mā'olunga ange 'a e totongi 'o e fefononga'aki vakapuna fakavaha'apule'anga', ngaahi me'atokoni hūmai', ngaahi koloa ki hono tokanga'i fakataautaha', vala' pea mo e suu'. Ko e hiki ko 'eni 'i he totongi vakapuna' 'oku ala tupu ia mei he ngaahi uesia ki he fefononga'aki'tupu mei he feke'ike'i 'i he Hahake Lotoloto', fakataha mo e tōlalo faka'ekonōmika 'a e fiema'u folau he faha'ita'u ko 'eni'. Lolotonga ia', ko e ngaahi fakatu'utāmaki na'e lolotonga hoko ki he ngaahi koloa kehe hūmai' kuo kamata ke toe fakautuutu 'ene hā mai' 'i he hokohoko atu pē 'a e feke'ike'i ko 'eni 'i he Hahake Lotoloto'. 'I he taimi tatau, na'e hikihiki 'a e totongi koloa' 'i loto ki he pēseti 'e 2.5 mei he pēseti 'e 0.5, 'o tupu mei he mā'olunga ange 'a e totongi 'o e ngaahi me'atokoni' mo e inu 'i he ngaahi falekai', ngaahi inu kava mālohi', tapaka', pea mo e kava'. Ko e hiki ko 'eni 'a e totongi 'o e loto 'i māmani' pea mo e uesia 'o hono tufa 'o e koloa' 'oku ne toe fakafe'ātungia'i 'a e ngāue 'i loto fonua', 'o ne fokotu'u ai ha 'amanaki 'e liliu 'e he ngaahi pisinisi fakalotofonua' 'a e mā'olunga 'o e totongi 'o e ivi ki he kau fakatau'. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ngaahi uesia mei tu'apule'anga ko 'eni' fakataha mo e ngaahi mālohi fakalotofonua' 'oku ne fakamamafa'i 'a e mafasia 'i he patiseti 'a e ngaahi fāmili' pea toe fakautuutu ange 'a e ngaahi fakatu'utāmaki faka'ekonōmika ki he fonua'.

'I he vakai ki ai', 'oku 'amanaki 'e hiki hake 'a e totongi koloa' 'i he ngaahi fakatu'utāmaki ko 'eni', 'o makatu'unga 'i he ngaahi teke ki lalo mo e ta'epau tupu mei he fepakipaki fuoloa mo fakalalahi 'i he Hahake Lotoloto'. 'Oku 'uluaki uesia 'e he fepakipaki' 'a e ngaahi koloa ma'u'anga ivi', 'a ia ko e ngaahi tefito'i me'a ia 'oku ne faka'ai'ai 'a e ngaahi'anga koloa' mo e ngāue faka'ekonōmika fakalūkufua'. Ki Tonga', 'i he'ene hoko ko ha ki'i 'ekonōmika si'isi'i, fakafalala ki he koloa hūmai', mo fakamavahe'i fakasiokālafi, 'oku vave mo fakahangatonu ange 'a e ola 'o e mā'olunga ange 'a e totongi loto'. 'Oku mahulu atu foki 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'i he ivi', pea 'e malava ke uesia 'a e ngaahi ma'u'anga koloa' mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa 'oku 'ikai ngāue'aki 'a e loto' mo e ngaahi fakamole ki he ngaahi'anga koloa fakalotofonua'.

Fakatātā 5: Totongi Koloa Fakalūkufua mo e Lolo (Brent Crude) (Pa'anga 'Amelika\$/Talamu)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

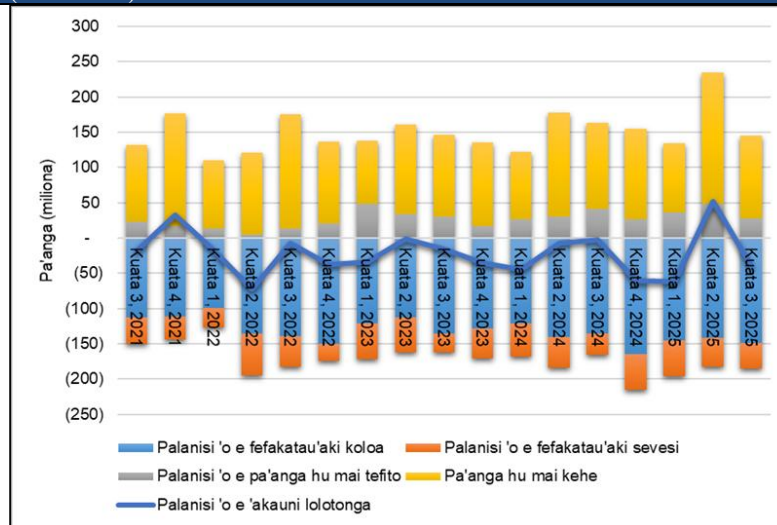
Hili ha uike 'e fā mei he tupu 'o e fevākovi'aki', na'e hiki hake 'a e mahu'inga 'o e lolo mata' ki ha tu'unga mā'olunga hake kuo hā 'i he lēkooti', 'o a'u ki he pa'anga 'Amelika 'e \$118.35 ki he talamu 'i 'Epeleli 2026, 'o faka'ilonga'i ai ha hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 63.0 talu mei hono kamata 'o e fepaki ko 'eni'. Ko e feliuliuiaki 'a e totongi 'o e lolo 'i māmani' 'oku ne fakatupu ha veiveiua lahi ki he tafa'aki fakatupu koloa' pea mo e kau fakatau' foki. Kapau 'e kei mā'olunga ai pē 'a e totongi ko 'eni', 'e fehanganhangai leva 'a e ngaahi pisinisi' mo e hokohoko atu 'a e hiki 'o e ngaahi

fakamole ki he ngāue', pea 'oku ngalingali 'e paasi atu 'eni ki he kau fakatau' 'i he tu'unga 'o e hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa' mo e ngaahi sēvesi'. Ko e feliuliuiaki ko 'eni 'o e hiki 'a e fakamole' 'oku ne fakatolonga 'a e ngaahi feliuliuiaki 'i he totongi 'o e Koloa', 'o ne fakangatangata 'a e mafai fakatau 'a e ngaahi fāmili' pea hiki hake ai 'a e fakamole mo e totongi 'o e ma'u'anga mo'ui'. Ko e hokohoko atu 'a e ngaahi tūkunga ko 'eni' 'oku malava ke ne fakamālohia 'a e ngaahi 'amanaki ki he hikihihi 'a e totongi 'o e koloa' ke hoko ko ha me'apau. Ko e veiveiua ko 'eni 'a e loto 'o e kau fakatau' 'e malava ke ne fakavaivai' 'a e fiema'u koloa' fakakātoa. 'I he tu'unga ko 'eni', 'oku hoko 'a e halafononga 'a e totongi 'o e lolo' mo e founa 'oku paasi ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga' 'oku ne fakapapau' 'a e tu'unga ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a e ngaahi fāmili'.

'I māmani lahi, 'oku kei fakautuutu pē 'a e ngaahi feliuliuiaki ki he hikihihi 'i he totongi'. 'I 'Amelika Lahi, na'e hiki hake 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' ki he pēseti 'e 3.3 'i Ma'asi 2026, ko hono tu'unga mā'olunga taha ia 'i ha meimei ta'u 'e ua. 'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule 'a Nu'usila' 'e a'u 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' ki he pēseti 'e 4.2 'i he vaeua'anga 'o e 2026, 'a ia 'oku tupu ia 'e he holo 'a e totongi 'o e lolo' mo e me'atokoni'. 'I he founa tata, 'oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule 'o 'Aositelēlia' 'e tumutumu 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' 'i he vaeua'anga 'o e 2026 'i he pēseti 'e 4.2, 'o fakamamafa'i ai 'a e uesia lahi fakafokifā 'i he totongi 'o e ivi mo e koloa 'i māmani lahi' mei he fepaki 'i he Hahake Lotoloto'.

Ki Tonga ni, 'oku 'amanaki 'e vave ange pea toe mālohi ange 'a e fakautuutu 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' 'i he me'a na'e 'amanaki ki ai ki mu'a', koe'uhī ko e feliuliuiaki 'a e totongi 'o e lolo 'i māmani' 'oku vave 'ene paasi tonu mai ki he ngaahi totongi fakalotofonua'. Ko e fakautuutu foki 'a e palopalema ko 'eni' 'oku fakafehoanaki ia ki ha toe hiki lōloa ange, pea 'oku 'amanaki leva 'e a'u 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' mo e ngaahi tefito'i koloa' ki he fika tu'u lō ua 'i he kaha'u vave mai'. Ko e lahi mo e tolonga ko 'eni 'o e hikihihi 'a e totongi 'o e koloa' 'a Tonga', 'oku kāunga ki ai 'a e fakalalahi 'o e tau moe feke'ike' 'i he Hahake Lotoloto', ko e mafai 'o e ngāue fakaekoloa fakalotofonua' ke matu'uaki 'a e ngaahi lulululu mei tu'apule'angá, pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakapolitikale 'oku fakahoko 'e he ngaahi fonua lalahi' mo e ngaahi hoa fēfakatau'aki'. Ko ha ki'i tō lalo 'a e fiema'u koloa' mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i māmani' 'e faifai pea fakama'ama'a 'a e ngaahi feliuliuiaki 'i he hikihihi 'a e totongi 'o e koloa', 'o mafola mai ki he hikihihi 'a e totongi koloa' 'a Tonga'. Neongo ia', ko e fakalalahi 'a e hikihihi 'o e totongi koloa' na'e tupu mei he hokohoko 'a e ngaahi palopalema lahi 'o kau ai 'a e mahaki faka'auha fakamāmani lahi Koviti -19, ko e pā 'a e mo'unga afi', pea mo e ngaahi fakahoha'a kehe mei tu'apule'anga, kuo ne fakamāmālohi 'i 'a e totongi 'o e ngaahi koloa tefito' ke toe tuai ange 'ene holo ki lalo', tautautefito 'i he tu'unga 'o e ta'epau.

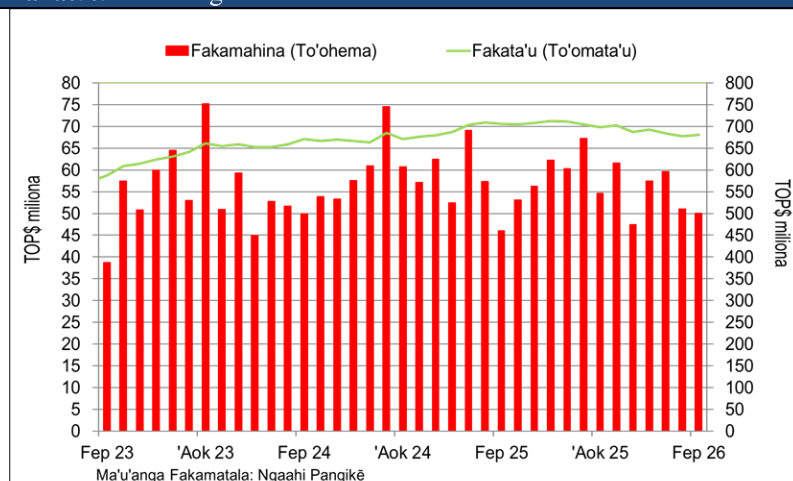
Palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli'

Fakatātā 6: BOP - Palanisi 'o e 'Akauni Fehu'aki Pa'anga mo muli (Fakakuata)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

faka'osinga 'o e ta'u' ki Sepitema 2025. Na'e makatu'unga 'eni' i he lahi ange 'a e fe'amokaki 'i he koloa' mo e ngaahi ngāue', tupu mei he lahi ange 'a e fakamole ki he hū koloa mai mei muli' mo e lahi ange 'o e ngaahi ngāue ki muli', 'o fakahaa'i mei ai 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi pole ki he sekitoa ki muli'.

'Oku kei hokohoko atu ai pē hono fakahaa'i mai 'e he palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli' 'a e kei fakafalala 'a e fonua' ki he ngaahi koloa hūmai', toe si'isi'i ange 'a e sekitoa 'o e ngaahi koloa hūatu ki muli', talafi pa'anga taautaha mei muli', mo e ngaahi tokoni mei muli ki he Pule'anga'. Mei he ngaahi fakafalala ko 'eni' 'oku tu'u laveangofua ai 'a e 'ekonōmika' ki he ngaahi fakafe'ātungia mei tu'apule'anga' 'a ia 'e lava ke ne uestia lahi 'a e totongi koloa' mo e tupulaki'. 'Oku toe muimui'i foki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi me'afua taimi nounou 'oku tēnaki mei he ngaahi lipooti 'o e fakafetongi pa'anga mo muli', ke tokoni ki hono fakafuofua'i e ola 'o e ngaahi ngāue fakatu'apule'anga'.

Fakatātā 7: Totongi 'o e koloa hūmai mei muli'

Ma'u'anga Pa'anga: Ngaahi Pangikē

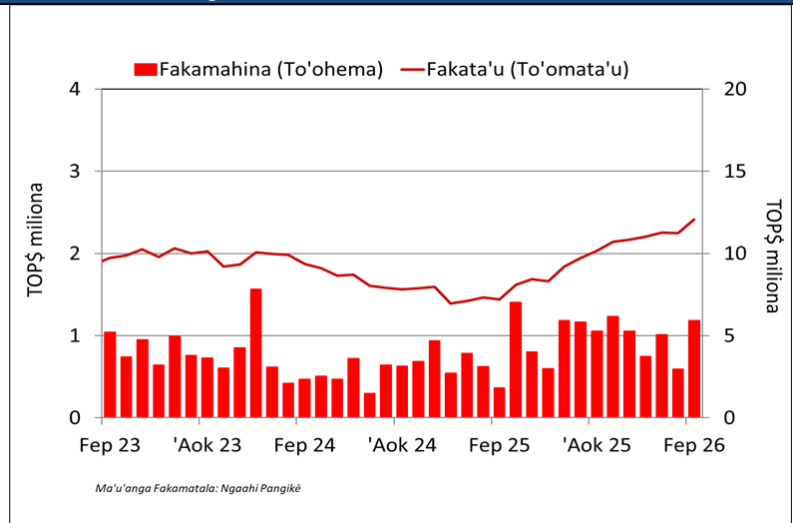
ngaahi totongi'na'e fakahoko'aki 'a e pa'anga 'Amelika (pēseti 'e 57), hoko ai 'a e pa'anga Nu'usila (pēseti 'e 24) mo e pa'anga Fisi (pēseti 'e 9.2). 'Oku hoko mai 'a e holo ko 'eni' hili ha vaha' a taimi ne tupu hokohoko ai, ko e fakatupunga eni 'e he ngaahi ngāue langa fo'ou 'a Tonga' hili 'a e fakatamaki pea mo e ngaahi fiema'u ke hokohoko atu 'a e fakalakalaka'. 'Oku fakafuofua 'e 'i ha tu'unga fakafiemālie 'a e ngaahi totongi hū koloa mai mei muli' 'i he kaha'u vave mai', 'o tokoni ki heni 'a e ngaahi ngāue fakalakalaka 'oku fakahoko' mo e

'Oku hā mei he lipooti fakamuimitaha 'a e Potungāue Sitetisitika' ki he palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli' na'e lēkooti 'e he 'akauni lolotonga' ha fe'amokaki koe \$39.3m 'i he kuata 3, 2025, ko e holo ia mei he hulu 'o e \$52.4m 'i he kuata kuo'osi'. Ko e hōloa ko 'eni' na'e makatu'unga ia 'i he holo 'a e pa'anga hūmai', tautautefito ki he ngaahi talafi pa'anga mai mei muli' mo e ngaahi tokoni mei muli ki he pule'anga'. 'I he tu'unga fakata'u', na'e fakalahi 'aupito 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga' 'aki 'a e \$80.8m ki he \$108.7m ki he

Na'e holo'aki 'a e pēseti 'e 3.5 'a e totongi koloa hūmai mei muli' 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Fepueli 2026 ki he \$681.1m. Neongo 'a e holo ko 'eni', 'oku kei hoko pē ia ko e kongā lahi taha 'o e fakakātoa 'o e pa'anga muli 'oku hū ki tu'a', 'a ia ko e pēseti 'e 53.8. Na'e makatu'unga 'a e holo ko 'eni' 'i he si'isi'i ange 'a e totongi lolo' 'a ia ko e pēseti 'e 16.0 'i he fakakātoa 'o e ngaahi koloa hūmai', hoko atu ai mo e holo 'a e ngaahi koloa hūmai makehe' (ko e lahi taha 'o e ngaahi koloa hūmai 'a e pule'anga'). Ko e lahi taha 'o e

ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga' pea pehē foki mo e toe ma'olunga ange 'a e totongi fefononga'aki ki he ngaahi koloa hūmai' koe'uhi ko e fetō'aki 'i he Hahake Lotoloto'.

Fakatātā 8: Pa'anga hūmai mei he uta koloa ki muli'

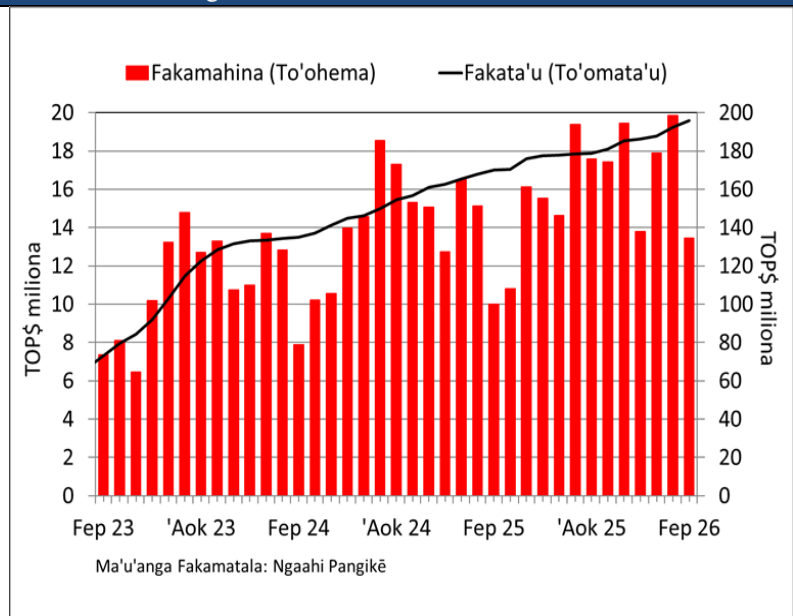

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē

Na'e lēkooti 'a e pa'anga hūmai mei he koloa hūatu ki tu'apule'anga' 'a e tupu fakata'u ko e pēseti 'e 67.1 ki he fakakātoa ko e \$4.8m, 'a ia na'e makatu'unga 'i he lahi ange 'a e pa'anga hūmai mei he ngoue'. Na'e tupu 'a e koloa hūatu 'o e ngoue' 'aki 'a e \$3.9m 'i he ta'u, pea na'e hiki foki mo e ngaahi koloa hūatu kehe' 'aki 'a e \$0.7m, lolotonga ia' na'e ki'i holo si'isi'i 'a e koloa hūatu mei tahi', 'o fakahaa'i ai 'a e kehekehe 'i he ngaahi kulupu lalahi 'o e koloa hūatu ki tu'apule'anga'. 'Oku fenāpasi 'a e tupu 'a e pa'anga hūmai mei he ngoue' mo e fakautuutu 'o e ngaahi koloa

'oku hūatu ki muli'. 'Oku fakahaa'i heni 'a e fakalalakaka 'a e fua 'o e fonua' mo e ola 'o e ngaahi ututa'u', ngaahi ola 'o e ngaahi ngāue fakalalakaka ki mu'a, ngaahi tu'unga lelei 'o e 'ea', mo e fiema'u lahi ange mei tu'apule'anga'. 'I he taimi tatau, 'oku fakahaa'i 'e he vaivai 'a e ola 'o e ngaahi koloa 'o 'ōseni 'oku hūatu ki tu'apule'anga' 'a e hokohoko atu 'a e fehanganagai 'a e sekitoa ko eni' mo e ngaahi fakangatangata fakangāue' pea mo e si'isi'i 'a e fiema'u mei muli', 'o fakamālohia ai 'a e fiema'u ke toe lahi ange 'a e ngaahi fonua 'oku hūatu ki ai 'etau ngaahi koloa' pea mo toe fakamālohia 'a e tu'unga ta'eue'ia 'o e sekitoa'.

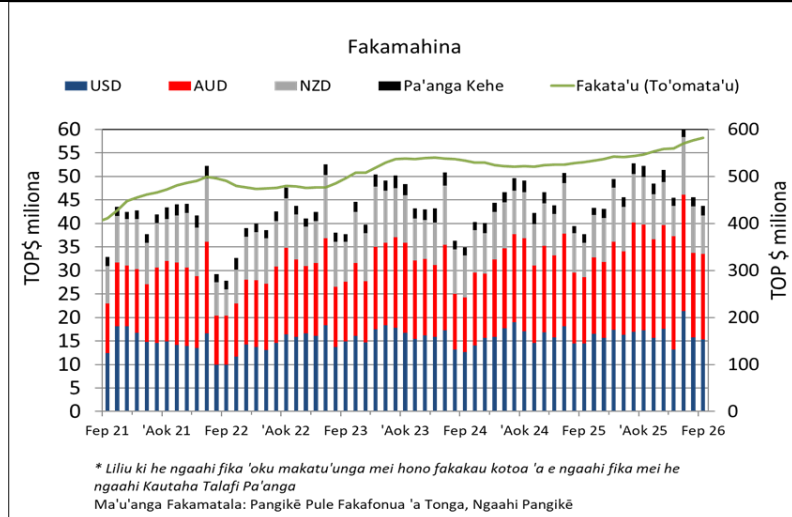
Fakatātā 9: Pa'anga hūmai mei he fefolau'aki'

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

Na'e tupu 'a e pa'anga hūmai mei he fefolau'aki' 'aki 'a e pēseti 'e 15.3 (\$26.0m) 'i he ta'u ki Fepueli 2026, 'o a'u ki he \$169.9m, 'o fakahaa'i ai 'a e fiema'u 'o e takimamata'. 'Oku fekau'aki 'eni mo e tupu 'a e kau pāsese ne tu'uta mai' 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 (537) pea mo e folau atu' 'aki 'a e pēseti 'e 0.8(837). Na'e longomo'ui pē 'a e ngaahi 'ekitiviti fefolau'aki' 'i he ta'u kotoa, 'o fenāpasi mo e ngaahi konifelenisi fakata'u, ngaahi katoanga fakafonua mo e ngaahi katoanga 'o e ngaahi 'aho mālōloo'. Ko e ngaahi talitotongi 'o e fefolau'aki' ko e pēseti ia 'e 55.9 'o e fakakātoa 'o e ngaahi talitotongi 'o e ngaahi sēvesi', pea ko e toenga 'o e

pēseti 'e 44.1 'oku kau ki ai 'a e ngaahi talitotongi sēvesi kehe', tautautefito ki he ngaahi sēvesi fakapalofesinale', langa fale', mo e sēvesi fetu'utaki'.

Fakatātā 10: Talafi pa'anga taaudaha mei muli'

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

ngaahi ma'u'anga pa'anga ko 'eni' ki ha ngaahi 'inivesi' 'oku 'aonga. Na'e hiki hake 'a e 'inasi' 'o e talafi pa'anga taaudaha mei muli' 'i hono fakahoa ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' mei he pēseti 'e 38.4 'i he ta'u kuo'osi ki he pēseti 'e 38.8 'i Fepueli 2026 'i Tonga 'o poupou ki he ngaahi ma'u'anga pa'anga' mo e ngaahi 'inivesi'. 'Oku kei manakoa ange pē 'a e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' ki he talafi pa'anga taaudaha 'a ia na'e fakafuofua 'oku fakafou mai ai e pēseti 'e 90.5 'o e talafi pa'anga taaudaha mei muli'. Ko e lahi taha 'o e pa'anga talafi pa'anga mai mei muli' na'e fakahoko 'i he pa'anga 'Aositelēlia fe'unga mo e pēseti 'e 41.7 'o e fakakātoa 'o e pa'anga taaudaha mei muli'. Na'e hoko ki ai 'a e pa'anga 'Amelika' mo e pēseti 'e 34.2 pea pēseti 'e 19.8 'a e pa'anga Nu'usila'.

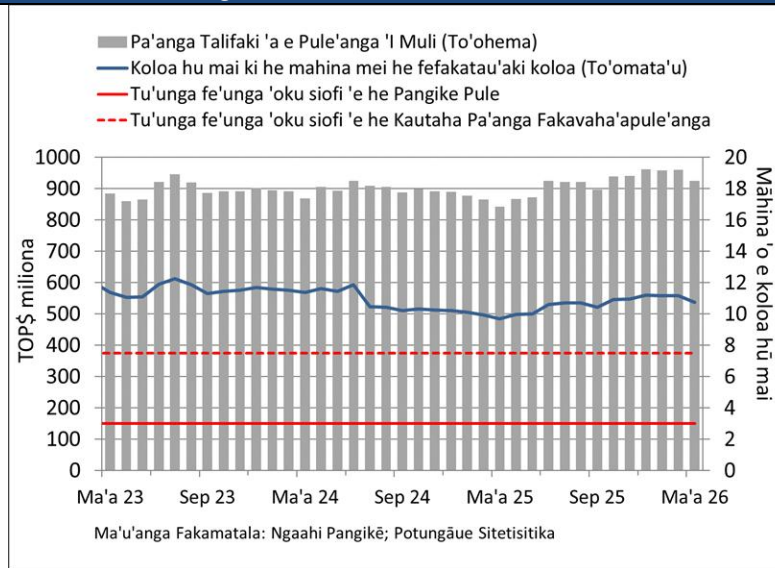
Na'e hiki hake 'a e pa'anga hūmai 'i he ta'u 'i Fepueli 2026 'aki 'a e \$20.7m, 'o a'u ki he \$36.4m, tupunga mei he fakautuutu 'a e pa'anga hūmai ki he ngaahi polōseki fakalalakala'. Na'e hiki hake 'a e pa'anga hūmai 'i he fe'ave'aki pa'anga', ko e lahi taha ki he ngaahi polōseki 'oku fakapa'anga mai mei muli', mo e ngaahi fale fakapule'anga', 'aki 'a e \$21.6m mei he ta'u kuo'osi'. Na'e toe holo pē foki 'a e pa'anga hūmai 'i he fe'ave'aki pa'anga' 'aki 'a e \$0.9m, lahi taha ki he ngaahi polōseki langa ma'ae ngaahi kautaha 'oku 'ikai tātaki ha tupu' pea mo e ngaahi 'api taaudaha'. 'I he taimi tatau, na'e ki'i hiki si'isi'i 'a e ngaahi totongi fe'ave'aki pa'anga ki tu'a' 'aki 'a e \$3.3m 'i he ta'u ki he \$3.9m, mei he \$0.6m 'i Fepueli 2025, 'o fakahaa' ai 'a e si'isi'i ange 'a e tupu 'a e fe'ave'aki pa'anga ki tu'a' 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga hūmai'.

Kuo tupulaki foki 'a e ngaahi fehū'aki fakapa'anga fekau'aki mo e ngaahi koloa fakapa'anga' mo e ngaahi mo'ua' mo e toenga 'o e māmani' 'i he ta'u. Na'e hiki hake 'a e hūmai 'o e ngaahi fe'ave'aki pa'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 35.6 (\$93.4m) 'i he ta'u ki Fepueli 2026, tautautefito ki he ngaahi fe'ave'aki pa'anga fakapangikē mo e ngaahi 'inivesimeni 'i tu'apule'anga'. 'I he tafa'aki 'e taha', na'e holo 'a e ngaahi fe'ave'aki pa'anga ki tu'a' 'aki 'a e pēseti 'e 41.3 (\$46.7m) lolotonga e vaha'ataimi tatau, tautautefito ki he holo 'a e ngaahi 'inivesimeni 'i tu'apule'anga'. Ko hono fakakātoa, 'oku fakahaa' 'e he ngaahi fakalalakala ko 'eni' 'a e fakalalakala 'i he pa'anga hūmai', 'o poupou' 'a e palanisi mei tu'a'.

'I he faka'osinga 'a e ta'u', na'e tupu 'a e talafi pa'anga taaudaha mei muli' 'aki 'a e pēseti 'e 9.7 ki he \$582.3m, pea ko e lahi taha 'o e talafi pa'anga taaudaha mei muli' ko e ngaahi fe'ave'aki pa'anga taaudaha mei he fāmilī mo e kaungame'a 'i muli (pēseti 'e 88), hoko atu ai mo e totongi 'o e kau ngāue fakataimi 'i muli' (pēseti 'e 10). 'Oku kei hokohoko atu pē hono poupou' 'i 'e he mālohi 'o e pa'anga hūmai' 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e ngaahi fāmilī' mo e pa'anga 'a e pangikee', 'o fakamamafa' ai 'a e fiema'u ke fakapapau' 'oku fakataumu'a 'a e

Pa'anga Talifaki 'a e fonua' 'i muli'

Fakatātā 11: Pa'anga Talifaki 'a e fonua' 'i muli'

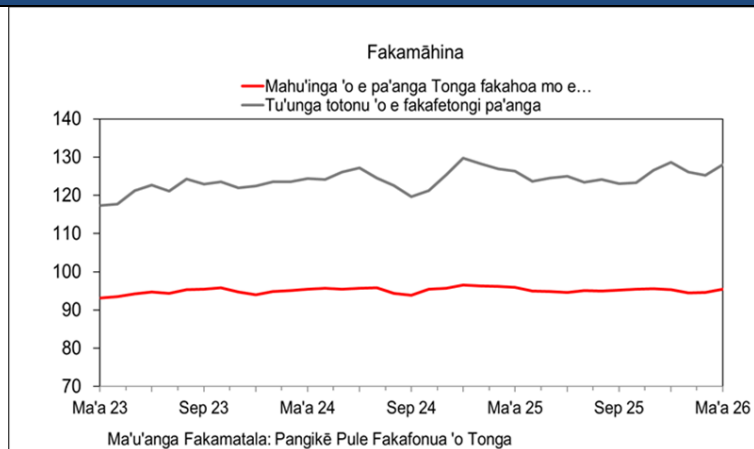

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT; Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

tu'unga mā'ulalo taha 'oku siofi 'e he Pangikē Pule' ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hūmai'. Na'e makatu'unga 'a e tupu fakata'u 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' mei he lahi ange 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga', ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' ki he ngaahi polōseki lalahi', pea mo e ngaahi talafi pa'anga taautaha mai mei muli', 'o fakamālohia ai 'a e tu'unga matu'uaki mo e malava 'a Tonga ke malu'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika'. Ko e konga lahi 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' 'oku 'i he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e Nu'usila. 'Oku fakafuofua 'e kei 'i ha tu'unga fe'unga pē 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' 'o poupou ki ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga', ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' ki he ngaahi polōseki lalahi', pea mo e ngaahi talafi pa'anga taautaha mai mei muli'. Ka neongo ia', 'e malava ke uesia ai 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' 'o fakatefito 'i he fakafuofua ko ia 'e lahi ange 'a e totongi pa'anga ki he koloa hūmai mei tu'apule'anga', 'o fakatatau ki he tupu faka'ekonōmika'. Kaihehe, ko e fakafuofua ki he kaha'u' 'oku kei 'i he tu'unga ta'epau.

Fakafetongi Pa'anga Muli'

Fakatātā 12: Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' mo e Fakafetongi Pa'anga Muli'

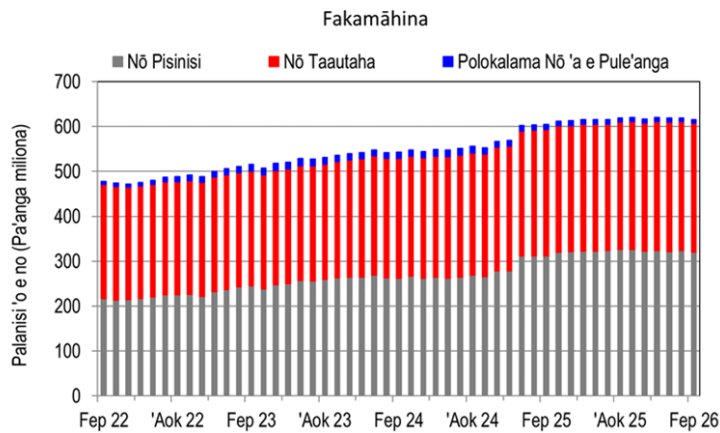

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Na'e vaivai ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i he pa'anga 'o e ngaahi fonua muli 'oku tau fefakatau'aki mo ia 'i he ta'u' ki Ma'asi 2026. Na'e holo hifo ai 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 'o kaunga lelei eni ki he talafi pa'anga taautaha mai mei muli' ka na'e hoko ia ke toe mā'olunga ange 'a e hikihihi 'a e totongi koloa hūmai'. Kaekehe, na'e hiki foki mo e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e

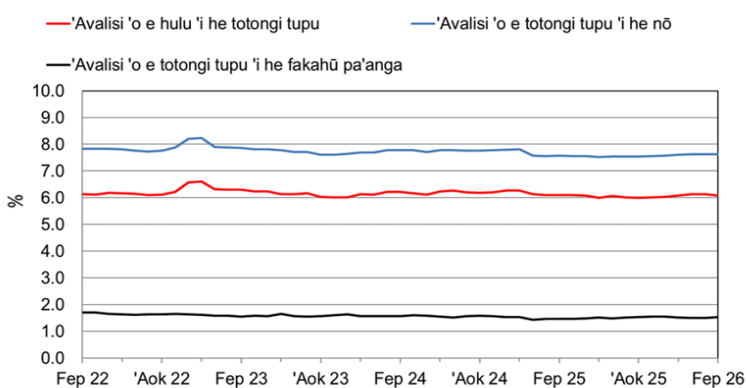
pa'anga Tonga'(REER) 'i he ta'u, 'aki 'a e pēseti 'e 1.4 'o fenāpasi ia mo e mā'olunga ange 'a e tu'unga e hikihihi 'o e totongi koloa fakalūkufua' 'i Tonga ni mo ia 'oku tau fefakatau'aki'.

Palanisi 'o e ngaahi nō kuo tuku atu'

Fakatātā 13: Nō Fakakātoa 'a e ngaahi Pangikēe'**Ma'u'anga Fakamatala:** Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'inivesi 'a e ngaahi pisinisi'. Na'e kake 'a e nō pisinisi' (tautautefito ki he ngaahi pisinisi 'i he tafa'aki 'o e ngaahi ngāue fakapalōfesinale' mo e ngaahi ngāue makehe', sekitoa langa fale', pea mo e sekitoa ki he ngaahi sēvesi me'atokoni' mo e fakafiefia'), 'aki 'a e \$8.5m (pēseti 'e 2.7). Na'e kake foki mo e nō taautaha', 'aki 'a e \$5.9m (pēseti 'e 2.1), 'o lahi pē ki he nō fakatautaha', nō me'alele', mo e nō langa fale'. 'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule', 'e tupu ai pē 'a e noo' 'i he kaha'u vave mai', 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakaakeake faka'ekonōmika 'e fakahoko', pea pehē foki ki he toe lelei ange 'a e tu'unga 'inivesi 'a e ngaahi pisinisi'. 'I he taimi tatau, 'oku 'i ai 'a e hoha'a koe'uhī 'oku malava ke toe hiki hiki hake 'a e totongi koloa', pea 'e toe ma'olunga ange ai 'a e ngaahi totongi noo' pea 'e uesia ai foki mo e ngaahi fiema'u noo'. Na'e holo hifo 'a e nō palopalema' mei he pēseti 'e 14.0 'o e fakakātoa 'o e ngaahi noo', ki he pēseti 'e 13.9, ka 'oku kei laka pē eni 'i he tu'unga ma'olunga taha 'oku fiema'u ke ngata ai' 'a ia ko e pēseti 'e 10. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale' ke fakapapau'i 'oku leva'i lelei pē 'a e ngaahi nō palopalema', pea 'oku fe'unga pē mo e ngaahi pa'anga talifaki' 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakalao'.

Ngaahi Totongi Tupu'

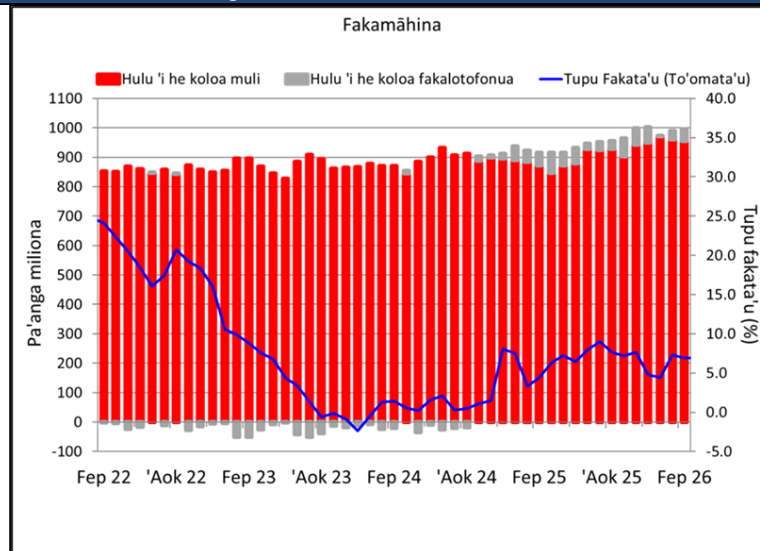
Fakatātā 14: Hulu 'i he 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he noo' mo e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga'**Ma'u'anga Fakamatala:** Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'I he ta'u' ki Fepueli 2026, na'e holo hifo 'a e hulu 'i he totongi tupu', 'a ia ko e taha e ngaahi me'afua 'oku ngāue'aki ki hono siofi e fe'unu'aki 'i he ngaahi totongi tupu' koe'uhī ko e kei vaivai 'a e māketi nō pa'anga' 'i Tonga ni, 'aki 'a e poini pēseti 'e 2.2, ki he pēseti 'e 6.1. Na'e makatu'unga 'a e holo ko eni' mei he hiki hake 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga', 'aki 'a e poini pēseti 'e 6.9, tupu mei he lahi ange 'a e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga taimi tu'upau' mo e fakahū pa'anga taimi lōloa'. 'I he taimi tatau, na'e hiki hake mo e totongi tupu 'i he noo', 'aki 'a e poini

pēseti 'e 4.7, 'o makatu'unga 'i he hiki hake 'a e totongi tupu ki he nō 'a e ngaahi pisinisi fakapalōfesinale' mo e ngaahi sēvesi makehe', fefakatau'aki' mo e sekitoa fakatupu koloa', kae pehē foki ki he ngaahi nō taaautaha'. Na'e hiki kotoa 'a e totongi tupu 'o e kalasi kehekehe 'o e nō taaautaha', 'o lahi taha pē 'a e hiki 'i he totongi tupu 'o e nō me'alele' pea toki hoko ki ai 'a e nō fale' mo e nō taaautaha makehe'.

Pa'anga Fakalūkufua 'a e fonua'

Fakatātā 15: Pa'anga Fakalūkufua 'a e Fonua'

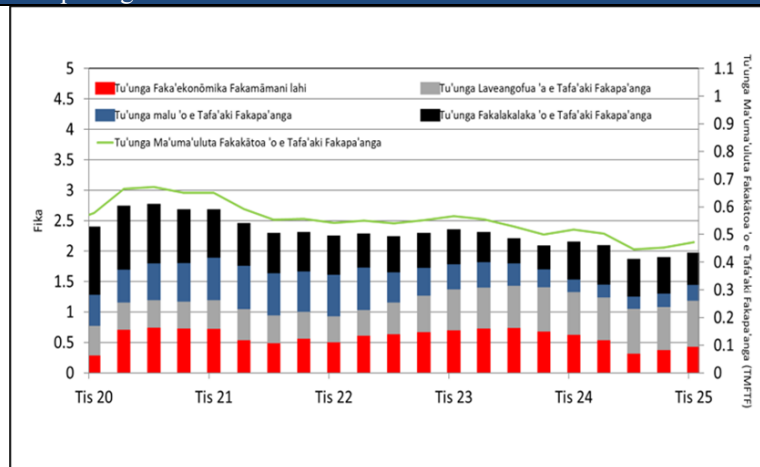
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Na'e kake 'a e pa'anga fakalūkufua 'a e fonua' 'i he ta'u' ki Fepueli 2026, 'aki 'a e \$79.1m (pēseti 'e 8.6) ki he \$994.0m. Na'e kake lahi 'a e hulu 'o e koloa muli', 'o fenāpasi pē mo e kake ma'olunga 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli'. 'I he tafa'aki 'e taha', na'e holo hifo 'a e hulu 'o e koloa fakalotofonua', tupu mei he lahi ange 'a e 'akauni tefito' pea mo e pa'anga ke totongi fakafoki 'e he ngaahi pangikē' ki he Pule'anga'. Na'e kake 'a e lahi e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē', 'aki 'a e \$24.9m (pēseti 'e 4.1) 'i he ta'u ki he \$639.1m makatu'unga 'i he tupu 'a e ngaahi fakahū pa'anga makehe', 'o lahi pē ki he ngaahi nouti 'a e Pangikē

Pule', pea pehē foki ki he pa'anga 'oku lolotonga ngāue'aki he fonua' pea mo e pa'anga 'a e ngaahi pangikē' kuo tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule'. 'I he taimi tatau, na'e holo 'a e palanisi 'o e 'akauni ngāue 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale' 'i he Pangikē Pule' 'i he ta'u. 'Oku fakafuofua foki 'oku holo hifo ki he \$211m 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē', 'i he'ene a'u mai ko ia ki Sanuali 2026, tupu pē mei hono tuku atu 'o e ngaahi nouti 'a e Pangikē Pule' ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale'. 'Oku ho'ata mai heni 'a e si'isi' i ange 'o e ngaahi faingamālie 'inivesimeni' pea mo e tuai hono ngāue'aki 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi poloseki' kuo'osi fakahū atu ki he ngaahi pangikē'.

Tu'unga Ma'uma'uluta Fakakātoa 'o e Tafa'aki Fakapa'anga

Fakatātā 16: Tu'unga Ma'uma'uluta Fakakātoa 'o e Tafa'aki Fakapa'anga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga, Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, Poate Fetongipa'anga 'a Chicago

Na'e holo 'a e Tu'unga Ma'uma'uluta Fakakātoa 'o e Tafa'aki Fakapa'anga', 'aki 'a e poini 'e 0.06, 'i he ta'u ki Tisema 2025. Na'e makatu'unga 'a e holo fakata'u', mei he 'ikai ke fu'u ola lelei 'a e Tu'unga Fakalalaka 'o e Tafa'aki Fakapa'anga' pea mo e Tu'unga Faka'ekonōmika Fakamāmani lahi', 'a ia na'e ma'olunga ange 'ena holo' 'i he ola lelei na'e ma'u mei he Tu'unga Malu 'o e Tafa'aki Fakapa'anga' pea mo e Tu'unga Laveangofua 'a e Tafa'aki Fakapa'anga'. Na'e makatu'unga 'a e holo 'a e Tu'unga Fakalalaka 'o e Tafa'aki Fakapa'anga' mei he

ma'olunga ange 'a e tupu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' 'i he kake 'a e noo'. Na'e makatu'unga

leva 'a e holo 'a e Tu'unga Faka'ekonōmika Fakamāmani lahi' mei he ma'olunga ange 'a e tu'unga ta'eta'epau fakamāmani lahi', koe'uhī ko e ngaahi fakafe'ātungia 'i he fefakatau'aki', ngaahi mo'ua' pea mo e ngaahi pole 'oku fehanga'hangai mo e ngaahi ma'u'anga ivi'. 'I he tafa'aki leva 'e taha', na'e hoko 'a e mālohi ange ko ia 'a e sino'i pa'anga tefito' 'i hono fakahoa ki he ngaahi koloa 'oku tu'u laveangofua', pea mo e fakalakalaka 'a e ngaahi nō palopalema', 'i he holo 'a e tu'unga 'o e pa'anga ngāue', ke na fakaivia 'a e Tu'unga Malu 'o e Tafa'aki Fakapa'anga'. Na'e faitokonia leva 'a e Tu'unga Laveangofua 'a e Tafa'aki Fakapa'anga', 'e he ngaahi ola lelei mei he ngaahi fe'unu'aki 'i he 'akauni lolotonga', ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga' pea mo e lahi 'o e koloa hūatu', 'i hono fakahoa kinautolu ki he tu'unga faka'ekonōmika fakaloto fonua'.

AII.3.5 Vakai ki he Tafa'aki Fakapa'anga' mo e Ngaahi Nō

Fa'unga Fakapa'anga Fakata'u Tolu (MTFF)

Ko e Patiseti 2027 'oku tataki ia 'e he taumu'a 'e tolu kuo fokotu'u 'e he PFM. Ko e ngaahi taumu'a ko 'eni' 'oku ne tataki 'a e ola 'o e ngāue fakapa'anga' pea mo hono pule'i 'a e koloa 'o e fonua' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku fakapapau'i heni ko e tu'utu'uni ki he fakamole' mo e pa'anga hūmai' ke kei tu'uloa, lelei mo 'aonga.

- i. Pule'i fakalūkufua 'a e tu'utu'uni fakapa'anga'; 'aki hono tauhi 'a e palanisi he vaha'a 'o e pa'anga hūmai', fakamole', mo e lahi 'o e noo';
- ii. Vahevahe lelei; vahevahe mo hono fakamoleki 'a e pa'anga 'o e fonua' 'i ha founa ke maa'usia ai 'a e ngaahi taumu'a 'a e pule'anga', 'oku fokotu'u he TSDF 2035; mo e
- iii. Ngāue lelei'aki; 'aki hono ngāue lelei'aki mo 'aonga hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'i he ngaahi palani 'a e ngaahi potungāue'.

Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni' 'oku ne tokonia hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' pea mo fakapapau'i 'oku fenāpasi 'a e patiseti fakata'u', mo e ola kuo fokotu'u ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai', mo e palani TSDF 2035.

Ko e ngaahi taumu'a 'i he fa'unga tu'utu'uni 'oku hā atu 'i he Fakamatala Patiseti' 'oku ne 'omai 'a e makatu'unga ki hono vakai'i 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

Tēpile 15: Fa'unga Tu'utu'uni Fakapa'anga, Ta'u Fakapa'anga 2027			
Tu'utu'uni Fakapa'anga	Taimi Nounou	Taimi Loloa	Ola Fakamuimuitaha (Ma'asi-2026)
Tupu Faka'ekonōmika	Na'e lēkooti 'e he 'ekonōmika 'o Tonga' 'a e tupu pēseti 'e 0.8 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e nima mei he 2021-2025. 'Oku fakafuofua 'e a'u 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.3 'i he 2025 pea 'oku 'amanaki ke a'u ki he 'avalisi pēseti 'e 2.5 mei he 2027-2029, 'o makatu'unga 'i he feinga hokohoko 'a e pule'anga' ke faka'ai'ai mo pou pou'i 'a e fakalakalaka faka'ekonōmika'.	Ko e tāketi ki he tupu faka'ekonōmika' ki he vaha'a 'o e pēseti 'e 2.0 ki he 4.0 ki he ta'u, 'o fenāpasi pē 'eni mo e tu'unga ma'uma'uluta faka'ekonōmika fakalūkufua 'oku fiema'u'.	Ko e fakafuofua fakamuimuitaha' na'e fakafuofua ai 'a e tupu pēseti 'e 2.3 'i he 2026, pēseti 'e 1.9 'i he 2027 tupu mei he hokohoko 'a e ngaahi fetā'aki fakapolitikale'.
Mo'ua Nō	Fakatatau ki he Fokotu'utu'u Nō 'a e Pule'anga ki he 2026-	Ko e taumu'a' ke mapule'i 'a e ngaahi pole ki he	'Oku hokohoko atu 'a e tu'utu'uni ki he 'ikai fai ha nō

	2028, 'oku fakataumu'a ke tauhi 'a e tu'unga 'o e mo'ua noo' 'o fou he ngaahi founa ko eni': (i) ta'ofi ke toe fakahoko ha nō fo'ou ki tu'apule'anga, tukukehe ka ko ha nō totongi tupu mātu'aki ma'ama'a pea 'oku fu'u fiema'u ke fakahoko ha nō; (ii) fakalakalaka'i 'a e 'ata ki tu'a' hono pule'i 'aki hano pulusi fakakuata; (iii) Holoki 'a e nō mei tu'apule'anga' 'aki hono tā fakafoki; (iv) Ngāue'aki 'a e nō mei tu'apule'anga' ko e fili fakamuimui taha ki ha fakapa'anga; mo e (v) Nofo taha ki he nō fakalotofonua' ke fakasi'isi'i 'a e mole he fakafetongi pa'anga', 'o hangē ko hono tukuanage 'e he ADB 'a e pa'anga fakalotofonua' 'i he pōnite'.	Pule'anga'. 'E toki fakahoko pē ha nō ko e founa fakapa'anga fakamuimui taha' ia hili hano vakai'i 'a e ngaahi founa kehe'.	mei tu'apule'anga tukukehe pē 'a e nō 'oku mātu'aki ma'ama'a 'oka toki fiema'u 'e he Pule'anga'. Ko e totongi fakafoki 'o e nō EXIM ke hoko hoko atu pē.
Palanisi Fakapa'anga	'E ngāue'aki 'e he Pule'anga' 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' ke hakeaki'i 'aki 'a e ola 'o e fakahoko ngāue' pea mo e ivi malava ke mafua 'a e ngaahi ngāue tefito', 'aki hono fakahoko leva 'a e ngaahi fakalelei ki he PFM (fakalelei ki he fakahoko fatongia fakapa'anga 'a e ngaahi Potungāue'), 'o fakatefito 'i hono fakalakalaka'i 'o e ngāue mo e fakahoko fatongia 'i hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u'.	'E tokanga 'a e Pule'anga' ke: i. toe lelei ange 'a hono tokanga'i 'o 'ene ngāue fakapa'anga', 'aki 'a hono fakapapau'i 'a e fakamole' 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi tefito'i taumu'a ngāue'; mo ii. faka'amu ke ma'u 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 10.2 'o e hulu 'i hono fakalele 'o e Pule'anga' hono fakahoa ki he GDP pē ko e mahu'inga 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'.	Ko e Patiseti fakaangaanga fe'amokaki ki he ta'u fakapa'anga 2026 fakafuofua ki he \$271.6m 'a ia 'oku ma'olalo ange he fuofua 'esitimeti ko e \$312.3m.
Pa'anga Hūmai	Ko e taumu'a' ke toe lahiange 'a e tānaki 'o e pa'anga hūmai', 'aki 'a e: i. hokohoko atu hono fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ki he tānaki 'o e pa'anga hūmai';	Hokohoko hono fakalelei'i 'a e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u ki he ta'u 'e tolu ka hoko' he ko e ngaahi fakalelei' 'e fakahoko fakakongokonga pē. Ko e ngaahi tāketi ki he pa'anga	'Oku fakafuofua 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua' ke tu'uma'u he \$413.7m, ko e pēseti ai 'e 85.0 mei he tukuhau'.

	ii. fakamālohia 'a e tauhi 'o e founa ngāue' pea mo hono tokanga'i 'o e ngāue' ; iii. fakakomipiuta'i 'a e ngaahi ngāue' ; mo e iv. lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi potungāue 'o fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga hūmai' .	hūmai' 'e liliu mei he taimi ki he taimi kae fakatefito he tu'utu'uni 'e fakahoko 'e he Pule'anga 'o e taimi ko ia' . Ko e ngaahi ngāue fakalelei' 'e liliu 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'e fakahoko' . Ko e tāketi ke fakalelei 'a e tākaki' ke 'i he pēseti 'e 22 'o e GDP pē lahi hake ka fakalakalaka 'a e tu'unga fakapa'anga' .	
Ngaahi Fakamole	Ko e 'ata ki tu'a' ; pea mo hono fakapapau'i 'a e ngaahi fa'unga Faka'ekonōmika' mo fakapa'anga' , ngaahi founa pule'i 'o e fakamole' : fakalelei'i 'a e ngaahi fakamole fakangāue' (me'atokoni' , 'ovataimi' , folau ki muli') ; me'afua ki hono pule'i 'o e koloa' ; fekumi ke fetongi 'a e malu'i fakatu'utāmaki fakafo'ituitui 'a e kau ngāue fakapule'anga' .	Ko e faka'amu' ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e PFM 'o hangē ko hono vahevahe 'a e ngaahi ngāue' ke malava mo lelei ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a fakalakalaka fakafonua' .	Ko e fakamole fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2026 ko e \$539.0m 'a ia 'oku si'i 'aki 'a e pēseti 'e 10.0 mei he 'uluaki 'esitimeti' ko e \$589.4m. Ko e fakakātoa fakaangaanga ki he fakamole ki he kau ngāue' 'oku ma'ulalo 'aki 'a e pēseti 'e 1.4 mei he 'uluaki 'esitimeti' , 'o hā mei ai hono pule'i 'a e fakamole' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga' .
Pa'anga Ngaue	Fakatefito hono fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga ke feau'aki 'a e totongi 'o e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga' .	Hokohoko atu hono pukepuke mo hono tauhi 'o e palanisi ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga ke totongi 'a e ngaahi fakamole' mo e ngaahi mo'ua' .	Līpooti fakauike 'a e tu'unga 'o e pa'anga ki he Minisitaa' mo e Pulengāue 'a e Falepa'anga' .
Tu'unga totongi koloa	'E kei hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e Pangikē pule fakafonua 'a Tonga' ke 'oatu 'a e poupuu mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue' (tokoni' , ngaahi polōseki ki he ivi fakafo'ou') ke fakalelei'i 'aki 'a e uesia 'o e hikihiki 'i he totongi koloa' , hangē ko e totongi lahi 'o e 'uhila' mo e holo 'a e ivi fakatau' .	Ke pukepuke 'a e totongi koloa' ke hoa pea mo e tu'unga faka'ekonōmika lolotonga' pea ke fakapapau'i 'oku kei ma'uma'uluta faka'ekonōmika fakalūkufua .	Totogi koloa (CPI) fakamuimui taha' : pēseti 'e 4.6 (Ma'asi 2026), 'Oku kei tu'uveiveiua pē 'a e kaha'u' ka 'oku 'amanaki ke a'u ki he mata'i fika tu'u lō ua tupu mei he lahi 'a e fetō'aki 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga' mo e ngaahi fekolō'aki fakapolitikale 'oku hoko' .
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga			

Founa Nō

Ko e taumu'a 'a hono mapule'i 'o e mo'ua nō 'a Tonga' , ko e hokohoko atu 'a hono tauhi 'o e tu'unga tu'uloa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'i ha taimi lōloa, pea mo fakapapau'i ko e ngaahi fiema'u fakapa'anga mei he noo' 'oku 'i ha totongi ma'ama'a pē pea 'i ha tu'unga 'e fakasi'isi'i ange ha malava ke hoko ha ngaahi fakafe'ātungia 'amui ange. 'Oku hokohoko atu 'a hono totongi 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e ngaahi mo'ua noo' 'o fakatatau ki he Palani Nō Fakata'u Tolu 'a e Pule'anga' (MTDS) 2026–2028, 'a ia 'oku ne tataki 'a hono mapule'i 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'i ha vaha'a taimi. 'Oku taumu'a 'a e Palani Nō Fakata'u Tolu 'a

e Pule'anga' ke mapule'i 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ki ha tu'unga tu'uloa 'i he taimi lōloa, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Palani Fakata'u Tolu 'a e Potungāue' (2025–2026). 'Oku siofi 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e ngaahi taumu'a 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ke sivi'i mo pule'i lelei 'aki 'a 'ene tu'unga fakapa'anga'. 'Oku kau heni 'a hono sivi'i 'a e tu'unga tu'uloa 'o e ngaahi mo'ua noo' pea mo hono fakafekau'aki 'o e noo' mo e tupu faka'ekonōmika'. Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Kapineti' fika 283, na'e fakahoko 'i he 'aho 27 Ma'asi 2024, pea ko e taha ia 'o e ngaahi liliu 'i he Pule'i Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (PFM) ki hono fakalalakala'i ai 'a hono mapule'i 'o e mo'ua noo', 'i he hokohoko atu 'a hono fakapapau'i 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku paaki 'a e Līpooti Fakakuata 'o e Mo'ua Noo' 'i he uepisaiti 'a e Potungāue' 'i he māhina 'uluaki 'o e kuata hoko', ke fakamālohi'i ai 'a e ho'ata mo e taliui 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga'. 'Oku kau 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga 'a hono mapule'i 'o e tu'unga mo'ua nō 'oku tu'uloa', ko hono fakasi'isi'i 'a e totongi tupu 'o e noo', pea fakapapau'i 'e 'ikai ke 'i ai ha uesia kovi 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga'.

Fakaikiiki 'a e Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga'

'I he 'aho 30 Sune 2026, 'oku fakafuofua 'e a'u 'a e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' ki he \$396.8m, 'a ia 'oku tatau mo e pēseti 'e 22.9 'o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua'. 'Oku fakafuofua ke holo 'a e mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'aki 'a e \$34.6m mei Sune 2025 ki he faka'osinga 'o Sune 2026, makatu'unga 'i he totongi 'o e ngaahi mo'ua nō ki tu'apule'anga', hokohoko atu 'o e totongi mei he ngaahi polōseki' mo e feliuliaki 'a e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga muli'. 'Oku femate'aki pē 'a e ngaahi totongi nō fakalotofonua' 'i hono toe fakatau atu 'a e ngaahi pōnite kuo'osi totongi fakafoki', pea 'oku 'amanaki ke tuku kakato atu 'a e pōnite fo'ou 'e \$20.8m 'i he faka'osinga 'o Sune 2026.

Ko e holo 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga' mei he ngaahi ta'u kimu'a' 'oku fakatefito ia mei he ngaahi totongi kuo fakahoko ki he nō mei he Pangikē EXIM 'a Siaina', 'oku kau heni mo e taumu'a 'a e Pule'anga' ke fakangatangata 'a e nō fo'ou' ki he ngaahi fiema'u mahu'inga ange'. 'Oku tokoni 'a e founa ngāue fakapotopoto ni ki he taumua'a 'a e Pule'anga' ke tauhi 'a e tu'uloa 'o e mo'ua noo', 'i he taimi tatau 'oku fakafaingamālie'i 'a hono fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u langa fakalalakala 'oku fiema'u vivli ange'.

Nō mei Tu'apule'anga'

'I he faka'osinga 'o Sune 2026, 'oku fakafuofua 'a e fakakātoa 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga' ki he \$307.4m, 'a ia 'oku tatau mo e pēseti 17.7 'o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua'. Ko e nō mei tu'apule'anga' 'oku kau ki ai 'a e nō mei ha fonua muli 'a ia 'oku pēseti 35.0 pea mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga' ko e pēseti 65.0.

Ki he ta'u fakapa'anga 2026, 'oku 'amanaki ke holo hifo 'a e mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'aki 'a e \$47.8m, makatu'unga mei he ngaahi totongi 'o e sino'i nō 'a e Pangikē EXIM ki he Polōseki langa fakalalakala 'o Nuku'alofa' 'aki 'a e \$39.4m, pea pehē ki he ngaahi totongi 'o e mo'ua nō ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga kehe'. Na'e 'ikai ke fakahoko ha nō fo'ou mei tu'apule'anga 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'a ia 'oku fenāpasi eni mo e founa ngāue 'a e Pule'anga' ke fakangatangata 'a e nō fo'ou' ki he ngaahi polōseki mahu'inga mo fu'u fiema'u vivili ange'.

Ko e fakafuofua 'i he 'aho 30 Sune 2026, 'e kei tu'uma'u pē 'a e fa'unga pa'anga muli 'o e nō mei tu'apule'anga', 'a ia 'oku pēseti 'e 50.3 'i he Pa'anga fakamāmani lahi', pēseti 'e 35.3 'i he Pa'anga Siaina' pea pēseti 'e 14.4 'i he Pa'anga 'Amelika'. 'Oku fakahaa'i 'a e holo 'a e mo'ua noo' 'i he mahu'inga 'o e Pa'anga Siaina' 'a e ngaahi totongi 'oku lolotonga fakahoko ki he mo'ua nō 'o e Polōseki langa fakalalakala 'o Nuku'alofa', 'oku fenāpasi 'eni mo e taumu'a taupotu taha 'a e Pule'anga' ke fakasi'isi'i 'a e noo' 'i he totongi tupu 'oku lahi mo mamafa ange'.

Tēpile16: Tu'unga Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga 'aho 30 Sune 2026 – Fakataau ki he Ngaahi Pangikē/Kautaha Kehekehe			
Pangikē/Kautaha	Toenga Mo'ua (\$m)	% ki he fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga'	Fakamatala / Taumu'a
Nō mei ha Fonua			
Pangikē EXIM	107.4	35.3	Polōseki Langa – Nuku'alofa mo e Hala Pule'anga.
Nō mei he ngaahi kautaha/pangikē			
Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia'	42.2	13.2	Tokoni ngaahi ngāue fakalakalaka 'a Tonga' 'o fakatefito 'i he ngaahi fokotu'utu'u faka'ekonōmika', ngāue langa lalahi', ma'u'anga ivi', ngoue', toutai' pehē ki he matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki'.
Pangikē 'a Māmani'	103.2	33.6	Poupou ki he ngaahi fokotu'utu'u faka'ekonōmika 'a Tonga', ngaahi ngāue fakasōsiale', ngāue langa lalahi' pehē ki he matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki'.
Kautaha Pa'anga ki he Fakalakala'	10.8	3.6	Ngaahi polokalama Ngoue'.
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga'	43.8	14.4	Tokoni nō 'i he tupu ma'ama'a ki he ngaahi fonua masivesiva' ke tokoni ki he palanisi fefakatau'aki' makatu'unga mei he Kōviti 19.
Fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga'	307.4	100.0	
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'			

'Oku hokohoko atu 'a hono tauhi 'i he founa fakapotopoto 'a hono mapule'i 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga', 'i hono fakamu'omu'a 'a e ngaahi nō totongi tupu ma'ama'a' mo e ngaahi tokoni pa'anga', pea fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e fatongia ki hono totongi ngaahi mo'ua noo' 'o fenāpasi mo e ngaahi taumu'a 'o e tu'uloa fakapa'anga 'a e Pule'anga'.

Mo'ua Nō Fakalotofonua'

'I he 'aho 30 Sune 2026, 'oku fakafuofua 'e a'u 'a e fakakātoa 'o e nō fakalotofonua' 'i he ngaahi pōnite 'a e Pule'anga' ki he \$89.4m (pēseti 'e 5.2 'o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua'). Ko e ma'u 'inasi lahi taha 'i he pōnite' ko e ngaahi Pangikē (pēseti 'e 46.9), hoko atu ai 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he ngaahi Monū'ia Mālōlo' (pēseti 'e 20.2), Sino'i Pa'anga Mālōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga' (pēseti 'e 16.3), pea mo e ngaahi 'Inivesitoa makehe' (pēseti 'e 12.9), 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi siasi', ngaahi kautaha 'ikai fakatupu pa'anga', ngaahi ako fakataautaha', ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga', mo e kau 'Inivesitoa fakafu'ituitui'. Na'e holo lahi 'a e 'inasi 'a e ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga' mei he pēseti 31.0 'i he 2024 ki he pēseti 'e 2.4, 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e nga'unu 'a e 'inivesi' ki he ngaahi kautaha' mo e kakai' fakafu'ituitui.

'I he malumalu 'o e Palani Nō Fakata'u Tolu 'a e Pule'anga (MTDS) lolotonga', 'oku hokohoko atu 'a hono 'uluaki ngāue'aki 'e he Pule'anga' 'a e nō fakalotofonua' 'i he taimi tatau 'oku fakangatangata 'a e ngaahi nō mei tu'apule'anga' ki he ngaahi nō totongi tupu ma'ama'a pē. 'I he'ene pehee' ko e pōnite 'e \$30.0m 'a e Pule'anga' na'e tali 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2026 ke tokoni ki he fakapa'anga 'o e ngaahi polōseki mahu'inga 'i he malumalu 'o e polokalama nō fakalakalaka 'a e Pule'anga', na'e fakatau pē 'a e pōnite fe'unga mo e \$20.8m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 koe'uhi' ko e tuai e taimi kamata 'o e polokalama' 'i he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga' pea pehē foki ki he ngaahi uesia 'i he lolo' pea ke toki fai ha sio ki he pa'anga tākaki mei he polokalama nō pēseti ma'ama'a he ngaahi ta'u kimu'a 'i he Pangikē'.

'Oku 'i he pēseti 'e 2.0 ki he 3.5 'a e ngaahi totongi tupu 'o e mo'ua nō fakalotofonua', 'a ia 'oku ne mei ma'u vaeua 'o e sino'i nō 'i he totongi tupu ko e pēseti 'e 2.5. Ko e konga lahi 'o e ngaahi pōnite' 'oku matu'otu'a ki he ta'u 'e 5, 'a ia ko e pēseti 'e 65.0 'o e ngaahi pōnite ko 'eni' 'i he totongi tupu pēseti 'e 2.5, 'oku ho'ata mei heni 'a e tokolahi 'a e kau 'inivesitoa 'oku nau fakatau pōnite 'oku matu'otu'a 'i he taimi nounou ange',

neongo 'a e taumu'a 'a e Palani Nō Fakata'u Tolu 'a e Pule'anga' ke fakalōloa 'a e taimi matu'otu'a 'a e ngaahi pōnite 'oku tuku atu'.

Ko e totongi lahi taha ki hono fakangata 'a e mo'ua pōnite', 'e fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga 2027, 'a ia ko e pēseti 'e 25.0 'o e ngaahi pōnite kuo matu'otu'a'. 'Oku kau heni 'a e ngaahi pōnite na'e tuku atu 'i Fepueli 2024 pea mo e ngaahi pōnite na'e matu'otu'a pea toe fakatau atu 'i he 2022. 'Oku palani 'a e Pule'anga' ke fakataha 'i 'a e ngaahi pōnite kuo matu'otu'a' pea toe fakatau atu, ke fakasi'isi' ai 'a e ngaahi ngāue fakapepa' pea mo fakapapau 'i 'oku toe lelei ange mo faingofua 'a hono tokanga 'i 'a e totongi mo'ua noo'.

Tēpile 17: Mo'ua Nō Fakalotofonua 'i he vahevahe faka'inasi', 'aho 30 Sune 2026

Ma'u 'Inasi 'i he Pōnite	TS 'i he miliona	% 'o e fakakātoa
Ngaahi Pangikē	41.9	46.9
Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia mālōloo'	18.1	20.2
Poate Sino'i Pa'anga mālōlō 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga'	14.5	16.3
'Inivesitoa makehe (ngaahi siasi, ngaahi kautaha 'ikai fakatupu pa'anga', ngaahi ako fakataautaha, mo e kau 'Inivesitoa fakafo'ituitui)	11.5	12.9
Pa'anga Malōlō 'a e kau Ngāue Pangikē	0.9	1.0
Ngaahi Kautaha Malu'i'	0.2	0.2
Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga'	2.1	2.4
Fakakātoa	89.4	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga		

Ngaahi Me'afua 'o e Nō

Fakatatau ki he me'afua fakamāmani lahi 'o e mo'ua noo', 'oku kei ma'ulalo pē 'a e tu'unga nō 'a e Pule'anga Tonga' 'i he ngaahi tu'unga fakangatangata 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'a pule'anga', 2024. 'Oku amanaki ke holo 'a e mahu'inga lolotonga 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga' fakahoa ki he ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua' 'aki 'a e pēseti 'e 4.0 'i he ta'u fakapa'anga taki taha, 'oku ne fakahā mai heni 'a e ngaahi totongi sino'i nō ki he Pangikē Exim 'a Siaina' 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2030. 'Oku hā atu eni 'i he Tēpile 18 'i lalo'.

Tēpile 18: Fakaikiiki hono fakafehoanaki 'o e Noo' ki he Ngaahi Me'afua'

Ngaahi Me'afua'	Tāketi 'a Tonga' %	Ta'u Fakapa'anga 2026	Ta'u Fakapa'anga 2027	Ta'u Fakapa'anga 2028
Mahu'inga haohaoa lolotonga ki he:				
% Ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua'	55.0	23.0	20.0	16.0
% Ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua' & talafi pa'anga 'a e ngaahi fāmili' mei tu'apule'anga'	36.0	15.0	14.0	11.0
% 'o e Koloa Hūatu'	240.0	774.0	673.0	526.0
% Mahu'inga 'o e koloa hūatu & talafi pa'anga 'a e ngaahi fāmili' mei tu'apule'anga'	120.0	43.0	42.0	35.0
% Mahu'inga 'o e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga'	250.0	86.0	72.0	58.0
Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga' ki he:				

% Mahu'inga 'o e Koloa Hūatu'	21.0	113.0	185.0	166.0
% Mahu'inga 'o e koloa hūatu & talafi pa'anga 'a e ngaahi fāmili' mei tu'apule'anga'	16.0	6.0	12.0	11.0
% Mahu'inga 'o e Pa'anga Hūmai'	23.0	13.0	20.0	18.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'				

Fokotu'utu'u ki he Totongi Nō

'Oku tataki 'a e founa totongi mo'ua nō 'a e Pule'anga 'o Tonga' 'e he Palani fakata'u tolu ki he mo'ua Nō 'a e Pule'anga' 2026–2028. 'Oku taumu'a 'a e Pule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia totongi noo' 'i he taimi totonu, pea ke tauhi 'a e nō 'a e fonua' 'i ha tu'unga 'oku tu'uloa, 'i he 'ikai ke toe fakahoko ha ngaahi nō fo'ou tukukehe pē ki he ngaahi nō totongi tupu ma'ama'a', pea mo hono fakalakalaka 'a e māketi fakalotofonua', 'o kau ai 'a e ngaahi konga mahu'inga ko 'eni':

- **Tokanga makehe ki he Fakapa'anga Tokoni' mo e Tuku atu 'a e Ngaahi Pōnite Fakalotofonua'**
'Oku fakamu'omu'a 'e he Palani fakata'u tolu ki he mo'ua Nō 'a e Pule'anga' 'a e fakapa'anga tokoni' mo e tukuange 'o e ngaahi pōnite fakalotofonua' 'i ha taimi 'oku matu'outu'a lahi ke pule' i lelei 'a e mo'ua 'a e Pule'anga';
- **'Inasi 'o e Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga mo e 'Avalisi 'o e Taimi 'osi ki ai Mo'ua'**
'Oku fakataumu'a 'a e 'inasi 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga' ki he pēseti 'e 70.0 pea mo ha taimi faka'avalisi ki he 'osi 'o e mo'ua' ko e ta'u 'e 40. 'I he 'aho 30 'o Sune 2026, 'oku fakahaa'i ai 'a e 'inasi 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'oku pēseti 'e 76.0, pea mo e pēseti 'e 24.0 'o e mo'ua fakakātoa 'oku toe ke totongi'.
- **Sēvesi Mo'ua 'oku totonu ki he Pangikē Exim 'o Siaina'**
Ko e fakakātoa 'o e ngaahi totongi mo'ua nō 'oku 'amanaki ke totongi ki he Pangikē 'a Siaina' 'i he ta'u fakapa'anga 2026 na'e fakafuofua ki he \$41.4m, 'a ia ko e pēseti 'e 61.0 'o e fakakātoa 'o e ngaahi totongi mo'ua nō 'a Tonga' 'i he ta'u fakapa'anga 2026.
- **Fakalakalaka 'o e Māketi Pōnite Fakalotofonua'**
'Oku poupu'i 'e he Pule'anga' 'a hono tauhi 'o ha tu'unga fe'unga 'o e ngaahi pa'anga mohe 'i tu'apule'anga' pea mo e tu'unga fakapa'anga 'i he maketi nō fakalotofonua', ke tokoni ki he ngaahi polokalama fo'ou 'a e Pule'anga' pea mo hono totongi 'o e mo'ua mei tu'apule'anga'.
- **Ngaahi Faingamālie toe Fakapa'anga**
Na'e vahe'i 'e he Pule'anga' ha nō fakalotofonua fo'ou ko e \$30.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 ke tokoni ki he fakalakalaka 'o e ngaahi sekitoa fakatautaha' pea mo e polokalama nō 'a e Pule'anga'. Ko e nō fo'ou ni 'oku ne poupu'i 'a e fakalakalaka 'o e maketi nō fakalotofonua'. 'E kei hokohoko atu 'a e Pule'anga' 'i hono vakai'i mo siofi 'a e tu'unga 'o e māketi fakalotofonua' pea mo e kau 'inivesitoa' ke faka'ai'ai 'a e fakaakeake' mo e tupu faka'ekonōmika'.

Vakai'i mo Līpooti 'a e Tu'unga 'o e Noo'

Ko e pule lelei 'o e mo'ua nō 'a e pule'anga', 'oku mātu'aki mahu'inga 'a hono siofi' mo e līpooti', he 'oku ne tuku atu ha fakamatala mahino ki he tu'unga fakapa'anga 'o Tonga' pea tokoni ki he Pule Ngāue' mo e Minisitā ki he Pa'anga' ke fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni fakapotopoto. 'E lava heni ke 'ilo ai 'a e ngaahi fakafē'atungia 'oku felāve'i mo e mo'ua noo', 'o malava ke fakahoko ha ngaahi tokoni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafē'atungia ko ia', pea fakapapau'i 'oku fakahoko 'e he Tafa'aki Ngāue' ki hono tokanga'i 'o e ngaahi Mo'ua Noo' 'a hono totongi 'o e ngaahi mo'ua noo' 'i hono taimi totonu ke 'oua na'a hoko ai ha totongi tōmui.

Ko e lipooti tu'uma'u 'o e mo'ua noo' 'o hangē ko ia kuo tu'utu'uni ki ai 'a e Kapineti', ke fakapapau'i 'a e muimui ki he Lao 'o e Pa'anga' 2002 pea mo e fakamālohi'i 'a e ho'ata ki tu'a 'a e lipootei fakapa'anga', 'a ia 'oku mātu'aki mahu'inga 'eni ki he ngaahi vā fetu'utaki mo e kau 'inivesitoa'.

Ko e ngaahi ngāue fakamāhina ki hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi vouti mo'ua noo' ki he polokalama lēkooti ngaahi fehū'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga' pea mo polokalama ki hono lēkooti 'o e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga' 'oku mātu'aki mahu'inga, ke fakapapau'i 'oku ma'u kotoa 'a e ngaahi fakamatala' kakato pea lēkooti 'i he founa totonu mo fakapotopoto.

Ngaahi Me'afua Makehe ki he Tu'unga 'o e Mo'ua Noo'

Ko e fakatu'utāmaki 'o e liliu pa'anga muli' 'oku kei hoko ko e me'a lahi taha ia 'oku tokanga ki ai 'a e mo'ua nō lolotonga', koe'uhi' ko e fakatu'utāmaki 'o e liliu pa'anga' 'a ia 'oku pēseti 'e 80.8 'o e fakakātoa 'o e mo'ua'. Ko e liliu lahi ko 'eni' 'oku fakahaa' i ai 'oku kei hokohoko atu 'a e Pule'anga' 'i hono totongi 'o e nō ki he polokalama langa fakalalakala 'o Nuku'alofa' pea mo e fakalelei'i 'o e ngaahi hala pule'anga' ki he Pangikē 'o Siaina' 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2029 mo e ta'u fakapa'anga 2030 'o hokohoko pē.

Ko e fakatu'utāmaki 'o ha toe nō ke totongi'aki 'a e nō lolotonga' 'oku kau ia 'i he ngaahi matavaivai 'o e mo'ua nō lolotonga'. Ko e mo'ua nō fakalotofonua' 'oku pēseti 'e 13.4 'o e ngaahi pōnite 'oku fiema'u ke toe totongi fakangata 'i loto 'i he ta'u 'e taha, pea mo e taimi 'avalisi ki he 'osi 'o e mo'ua' 'oku si'i pē 'a ia ko e ta'u 'e 3.2. Ka neongo ia', 'i hono fakahoa ki he koloa 'oku fakatupu fakalotofonua', 'oku si'i ange 'a e fakatu'utāmaki 'i he mo'ua fakalotofonua' 'i he mo'ua nō mei tu'apule'anga' 'i he pēseti 'e 1.6. 'Oku fakahaa' i 'a e ngaahi faka'ilonga ki he totongi' mo hono fakatu'utāmaki' i he Tepile 19 'i lalo':

Tēpile 19: Ngaahi Me'afua Makehe ki he Tu'unga 'o e Mo'ua Noo', Ta'u Fakapa'anga 2026

Ngaahi Me'afua		Nō mei Tu'apule'anga	Nō Fakalotofo nua	Fakalūkufua Ngaahi Mo'ua Nō
Mahu'inga (milionā)		307.4	89.4	396.8
% Mahu'inga 'o e Mo'ua Nō te'eki fakakau ki ai 'a e uesia 'a e hiki 'o e mahu'inga 'o e Ngaahi koloa 'oku fakatupu fakalotofonua'		17.7	5.2	22.9
Fakamole ki he Ngaahi Mo'ua Nō²	% Totongi tupu' fakahoa ki he ngaahi koloa 'oku fakatupu fakalotofonua'	0.3	0.2	0.4
	% 'Avalisi Totongi Tupu	1.0	2.4	1.2
Nō Fo'ou ke totongi Nō lolotonga²	'Avalisi 'o e taimi 'oku 'osi ki ai 'a e totongi Nō (ta'u)	7.8	3.2	7.0
	Mo'ua Nō 'osi ta'u 1 (% 'o e mo'ua Nō fakakātoa)	7.1	13.4	8.2
	Mo'ua Nō 'osi ta'u 1 (% 'o e ngaahi koloa 'oku fakatupu fakalotofonua)	2.1	0.8	3.0
Totongi Tupu²	'Avalisi 'o e taimi 'e hoko ha liliu 'i he totongi tupu (ta'u)	7.8	3.2	7.0
	Liliu ki he fa'unga 'o e Nō 'i loto 'i he Ta'u 1 (% 'o e Totongi tupu fakakātoa)	7.1	13.4	8.2
	Totongi Tupu Tu'uma'u kau ki heni Pōnite taimi nounou he ta'u 1 (% 'o e Totongi Tupu Fakakātoa)	100.0	100.0	100.0
	Pōnite taimi nounou he ta'u 1 (% 'o e Totongi tupu Fakakātoa)	0.0	0.0	0.0
Liliu Pa'anga Muli	Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Muli (% 'o e mo'ua Nō Fakakātoa)	80.8	0.0	80.8
	Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Muli 'i ha taimi nounou (% 'o e mo'ua Nō fakakātoa)	2.8	0.0	2.8
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'				

Ngaahi Mo'ua Nō Makehe'

Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga'

'Oku kei hokohoko atu 'a e tākaki mai 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi pa'anga totongi nō mei he ngaahi nō kuo toe tuku atu', 'a ia na'e 'oatu ke poupou'i 'a e ngaahi 'inivesi 'i he ngaahi kautaha fakapule'anga' mo

fakataautaha', ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika', ka 'i he taimi tatau 'oku ne tali foki 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku felāve'i mo e ta'e totongi 'a e kau noo'. 'Oku fakahoko 'a e me'a ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue ki he noo', 'a ia na'e fokotu'u 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'i he malumalu 'o e Pangikē 'a Māmani, pea ko ha sitepu mahu'inga ia ki hono fakapapau'i mo fakapolofesinale'i 'a e ngaahi founa ki hono pule'i 'o e ngaahi nō kuo toe tuku atu'.

Tēpile 20: Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga', 30 Sune 2026.

Kau Nō	2024/25 (\$m)	2025/26e (\$m)	Liliu YTD (\$m)
Polōseki Nuku'alofa CBD	25.1	23.4	-1.7
Tungi Colonnade Ltd	16.6	16.6	-
O G Sanft Ltd	1.6	-	-1.6
M F Taumoepeau Ltd.	5.4	5.4	-
Royco Amalgamated Ltd	1.6	1.5	-0.1
Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga'	4.0	4.0	-0.01
Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga'	1.9	1.9	-
Māketi Tongatapu	1.3	1.3	-0.007
TAMA	0.8	0.8	-0.004
Fakakātoa Nō toe Tukuatu'	29.2	27.4	-1.7
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'			

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi nō kuo toe tuku atu', 'i he 'aho 30 'o Sune 2026, 'oku fakafuofua ki he \$27.4m, 'a ia 'oku tatau mo e pēseti 'e 1.6 'o e koloa 'oku fakatupu fakalotofonua' pea mo e pēseti 'e 9.5 'o e fakakātoa 'o e ngaahi nō mei tu'apule'anga'. Ke hoko atu 'a hono tali 'a e ngaahi palopalema 'i he totongi noo', 'oku kei fetu'utaki 'a e kau ngāue' mo e kau nō 'o e CBD ke kumi ha ngaahi founa tokoni ki he 'enau ngaahi totongi noo', 'i he 'enau fehangahangai mo e ngaahi faingata'a fakapa'anga 'oku nau a'usia', tautautefito ki he tu'unga 'o e ngaahi fale'.

Polokalama Nō Fakalalakaka 'a e Pule'anga'

Ko e polokalama nō ki he langa fakalalakaka 'a e Pule'anga', 'a ia na'e fokotu'u 'i he 2017 ke faka'ai'ai 'a e tupu 'a e sekitoa fakataautaha' 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga', kuo ngata ke toe tuku atu ha nō mei ai 'i Sepitema 2025. Hili 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga' ke liliu 'a e \$7.8m mei he polokalama nō ko 'eni' ke totongi 'aki 'a e 'inasi 'o e Pule'anga' 'oku kei toe 'i he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga', 'a ia 'oku toe mei heni 'a e toenga pa'anga fakafuofua ki he \$10.4m 'i he polokalama ni.

'I he faka'osinga 'o e līpooti fakamuimui taha 'i Tisema 2025, ko e fakakātoa 'o e ngaahi nō 'oku te'eki ke totongi 'i he polokalama nō ko 'eni' 'oku a'u ki he \$8.5m, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Tepile 21. Ko e ngaahi toenga nō ko 'eni' 'oku kei toe 'i he ngaahi sekitoa kehekehe, 'a ia 'oku hā mahino ai 'a e nofo 'a e pa'anga noo' 'i he ngaahi sekitoa lalahi', hangē ko e Sekitoa 'o e Ngoue' mo e Toutai', Fo'u Koloa', Fefakatau'aki fakalukufua' mo e fakamovetevete', ngaahi pa'anga felāve'i mo e takimamata' kae pehē ki he ako'.

'I he 'ikai toe foaki ha ngaahi nō fo'ou', kuo liliu 'a e taumu'a ki hono tākaki mai 'o e pa'anga noo'. 'Oku kei hokohoko atu 'a e Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga' 'i hono muimui'i 'a e ngaahi tākaki pa'anga mei he noo', kau ai 'a hono pule'i 'o e ngaahi totongi tōmui', ke fakasi'isi'i 'a e pa'anga 'oku te'eki ke totongi'.

'I he taimi tatau, kuo fokotu'u 'e he Pule'anga' ha polokalama fo'ou, 'a ia na'e fakamo'oni hinga ki ai 'i he 'aho 23 'o Fepueli 2026, mo e pa'anga ki hono fakahoko 'aki 'a e ngāue ni ko e \$56.4m. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama fo'ou ni ke poupou'i 'a e ngaahi polokalama langa fakalalakaka 'a e ngaahi sekitoa taautaha', kau ai 'a e \$30.0m kuo vahe'i ki he ngaahi polokalama'. Ko e toenga 'o e pa'anga' 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi tokoni hangē ko e fakafaito'o', totongi ako', tokoni ki he ngaahi kulupu kakai fefine', pea mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga'.

Tēpile 21: Polokalama Nō ki he Fakalalakaka 'a e Pule'anga' 31 Tisema 2025 (Tāpuni ki he 30 Sepitema 2025)

Sekitoa	Taumu'a 'o e Nō	Toenga Mo'ua Nō
Sekitoa Koloa Fakaenatula (Ngoue, Toutai, mo e Fanga Monumanu)	Nō Fakamāketi Ngoue & Fa'unga Koloa	687,186.32
	Nō Ngoue & Vao 'Akau	1,804,200.88
	Nō Toutai	447,811.02
	Nō Fakalalakaka Toutai & Fakatau atu	385,065.71
	Nō Toutai ki he kakai ne uesia 'i he Kōviti 19 & Saikolone Hāloti	157,789.52
	Nō Fakalalakaka Fanga Monumanu	3,360.63
	Nō Tokoni ki he Kakai Fefine	330.20
Sekitoa Ngaahi Ngāue'anga (Fo'u Koloa mo e Ngaahi Ngāue'anga)	Nō Fo'u Koloa	1,275,413.46
Sekitoa Ngaahi Ngāue (Fakatau Fakamovetevete, Fakatau Fakalukufua, Takimamata)	Nō Falekoloa Fakamovetevete mo e Falekoloa Lalahi	914,183.80
	Nō Takimamata ki he kakai ne uesia 'i he Kōviti 19 & Saikolone Hāloti	873,892.49
	Nō Takimamata	147,359.63
Langa Fakalalakaka	Nō Langa	21,979.19
Sekitoa Fakasōsiale' (Ako mo e Mo'ui')	Nō Ako	1,473,101.78
	Nō Fakafolau Fakafaito'o ki Muli	-
Ngaahi Sekitoa Mahu'inga Makehe mo e Pa'anga Tokoni	Ngaahi Sekitoa mahu'inga makehe ki he HHTH & Kōviti 19	334,629.51
Fakakātoa		8,526,304.14
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'		

Ngaahi Mo'ua Nō 'oku Malu'i 'e he Pule'anga'

Na'e holo lahi 'a e nō malu'i 'e he Pule'anga' 'i he ta'u fakapa'anga 2026, ki he toenga malu'i nō ko e \$2.6m (pēseti 0.1 'o e ngaahi koloa fakatupu fakaloto fonua'), 'i hono fakahoa ki he \$15.7m 'i he ta'u kuohili' 'o hangē ko 'ene hā he Fakamatala Pa'anga' ta'u fakapa'anga 2025. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko 'eni' mei he 'osi e malu'i 'a e lisi 'o e kautaha Lulutai' pehē foki ki he ngaahi malu'i 'i he ngaahi ta'u kimu'a'. Ko e toenga 'o e ngaahi malu'i', 'oku kei hokohoko atu 'a e ngāue ke tā fakafoki 'a e ngaahi mo'ua' ki he Pangikee'. Ko e ngaahi fatongia felāve'i mo e kautaha ki he ngaahi hala pule'anga' 'oku lolotonga fakahoko 'a e talanoa mo e Pule'anga' pea 'oku 'ikai toe lēkooti ko ha ngaahi mo'ua 'oku malu'i 'e he Pule'anga'.

Neongo kuo holo 'a e ngaahi mo'ua ni, 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi fakafē'ātungia 'oku felāve'i mo e totongi fakafoki ngaahi mo'ua' pehē ki he ola 'o e ngāue 'a e kau ma'u 'a e tokoni'. Ko hono fakamālohia 'o e pule'i 'o e ngaahi mo'ua 'ikai tu'upau' 'oku kei hoko ko ha me'a mahu'inga, fakataha mo e tokanga ki he siofi ke fakamālohi'i, fakalelei'i, pea mo hono tauhi 'o ha ngaahi pa'anga talifaki 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue 'o e Malu'i Mo'ua'.

Tēpile 22: Ngaahi Mo'ua Nō, Malu'i 'e he Pule'anga' Sune 2026				
Ngaahi Kautaha Nō	2024/25 (\$m)	2025/26 (\$m)	Liliu 'o a'u mai ki he 'ahoni (\$m)	Taimi loloa 'o e Ngaahi No
Kautaha City Engineering & Construction	1.2	-	-1.2	Sepitema 2020 – Siulai 2022
Kautaha Inter Pacific	3.4	-	-3.4	'Okatopa 2020 – 'Okatopa 2022
Island Dredging	2.3	-	-2.3	Sepitema 2020- Sepitema 2022
Kautaha Vakapuna Lulutai	0.7	-	-0.7	Ma'asi 2021 – Ma'asi 2026
Kautaha Cost Low	5.6	-	-5.6	Me 2022 – Me 2024
Royco Ports Services	2.5	2.6	0.1	Novema 2022 – Novema 2025
Fakakātoa	15.7	2.6	-13.1	
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga				

'Oku lolotonga fakahoko foki 'a e talatalanoa mo e kautaha Fakavaha'apule'anga (IFC) ki ha polokalama tokoni ki hono malu'i 'o ha ngaahi nō 'o ka fiema'u 'i Tonga. Ko ha matapā foki eni ki ha kau kole nō 'oku fiema'u ha malu'i ki he'enau ngaahi kole noo', pea 'oku tokoni foki 'a e polokalama ni ke 'oua 'e toe hoko e ngaahi nō ke malu'i 'e he Pule'anga' ko ha toe fakamafasia ki he Pule'anga'.

III.3.6 Tokangaekina e Pa'anga 'a e Fonua'

Ko hono fakavave'i ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga' 'e fiema'u ke fai hano fakavete 'a e ngaahi fakapona 'oku nau felālāve'i' tautautefito ki he fa'ahinga 'oku felāve'i mo e founa ngāue ki hono fakahoko'. 'Oku 'ikai ke taha pē 'a e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e toloi'; kaikehe, ko e ngaahi fiema'u – tatautefito ki he ngaahi ngāue ki he fakatau koloa 'a e Pule'anga', 'oku mahu'inga ke fakavete'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi polōseki'.

Lolotonga ni', ko hono sivilisi'i ha polōseki 'e toki kamata pē 'okapau kuo fakapapau'i, 'o hoko atu hili hano tali 'o e patiseti' 'e he Falealea'. Ko hono ola', ko e founa hono palani hono fakatau 'o e ngaahi koloa ki ha ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 'e taha' 'e toki kamata pē he hili hano tali 'o e patiseti'. 'I he angamaheni', 'oku fa'a lōloa 'a e tatali', makatu'unga pē he maau 'a e ngaahi fakamatala' mo e ngaahi me'a 'oku fiema'u', meimei ke 'i he māhina 'e tolu ki he ono. Ko hono ola', ko hono fakahoko ha polōseki 'oku fa'a toloi he taimi tatau. Ko e angamaheni ko 'eni', 'oku hoko pē ia he ta'u ki he ta'u he founa fa'u patiseti lolotonga', 'o hoko ai 'a e mole meimei māhina 'e ono 'i he taimi fakahoko' he ta'u kotoa.

Ko e ngaahi founa 'oku fai 'a e vakai ki ai', ko hono ohi mai 'a e patiseti fakata'u tolu', 'a ia 'e 'i ai 'ene fakalakalaka lahi ki he holo 'a e taimi tautoloi'. Ka tali 'a e ngaahi polōseki' 'o fakata'u tolu, ko hono polokiua 'e fakahoko fakata'u tolu, 'e fakahoko pē ia he 'uluaki ta'u'. 'E hokohoko leva heni hono fakahoko 'a e ngāue' 'o 'ikai toe fakamole ha taimi ki hano toe teuteu 'a e me'a fakangāue'.

Ko hono palani lelei' 'e mahu'inga leva ia ke fakapapau'i ko e ngaahi polōseki' 'e hokohoko lelei pea fenāpasi mo e fa'unga fakata'u tolu'.

Ko e founa ko 'eni' 'e fiema'u 'a e fengāue'aki vāofi mo e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' mo e ngaahi kupu kehe', ke faka'ilonga'i 'a e mahu'inga 'o e palani kimu'a' mo fakafenāpasi ke fakahoko kei taimi 'a e ngaahi polōseki'.

Ko e taumu'a he taimi ni' ke fakapapau'i ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni''e fakahoko kakato pea hoko atu hono fakakau ki he mape halafononga 'o e PFM. Ko e kongaheni, ko hono fakahokohoko 'a e founga 'e kamata 'aki hono fakapapau'i 'a e ngaahi ngāue 'e malava ke fakahoko ki he ta'u fakapa'anga 2027. Ke poupou'i 'eni, kuo 'omai ai 'e he va'a tokoni 'a 'Aositelēlia' ha taha mataotao ke ne fakatahataha'i ha founga ki hono fakahokohoko 'a e ngaahi founga ngāue'. Ko hono toe vakai'i 'o e lao PFM 'oku kei hokohoko atu pē, pea 'oku toe 'omai pē mo ha fale'i fakalao ke tokoni he ngāue ko 'eni', mo ha taha ke tokoni ki he ngāue 'a e kau 'ātita fakaloto'i potungāue'. Ko hono fakalakalaka'i 'o e siate mape' 'oku lolotonga fakahoko pē 'o ngāue'aki 'a e kau ngāue 'a e falepa'anga' 'o fakatatali ai ki hano fakamahino 'a e halafononga ki ha sisitemi ke ngāue'aki 'e he falepa'anga'.

Fakalelei 'a e Pule'anga'

Ko e polokalama fakalelei 'a e Pule'anga' 'oku 'ikai ko ha tu'utu'uni pē 'e taha ka 'oku kau heni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku lolotonga fakahoko pea mo ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ke fakahoko 'a e liliu he kotoa 'a e Pule'anga', fonua', mo e ngaahi sekitoa sōsiale' - tautautefito ko e Pule'anga fo'ou 'eni talu mei Tīsema. Ko e fehikitaki lahi taha' ko e hiki ki he TSDF 2035, 'a ia 'oku taumu'a taha 'ene tokanga' ki he fakalakalaka 'o e kakai', tupu faka'ekonōmika fakalūkufua', matu'uekina e feliuliaki 'a e 'ea' mo e fakalelei 'i he Pule'anga'. Ko e fa'unga na'e tali 'e he Kapineti'na'e fa'u 'i Sanuali 2026 ke fakaivia 'a e sisitemi pule'. Kau atu ki ai, 'e 'i ai 'a e fakalelei ki he PFM, Founga Fakatau Koloa 'a e Pule'anga' mo e sistemi 'ātita', pea mo e potungāue Tānaki Pa'anga Hūmai mo e Tute'. Ko e taumu'a' ke fakalelei'i 'a e taliui', ke lelei ange 'a e fakamole 'a e pule'anga', mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga', 'o tāfataha ki hono fakavave'i 'a e fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou' ke hokohoko lelei, pea tu'ulua 'a e ngaahi ngāue'.

Ko e fakalelei ki he 'Ekonōmika' mo e Ngaahi Tu'utu'uni' 'oku fakatefito ia hono fakalelei 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga', fakalakalaka'i hono tokangaekina 'o e patiseti' mo e ngaahi noo' kae lava ke vave ange 'a e fakaakeake faka'ekonōmika' hili ha fakatamaki pea mo e ta'au mei tu'apule'anga'. Ko e polokalama fakalelei' 'oku tokonia 'e he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', mo e makamaile kuo malava 'o fakahoko makatu'unga he ngaahi patiseti tokoni' ke fakalakalaka'i hono pule'i 'a e Pule'anga'.

Ko e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' kuo nau pulusi 'a e ngaahi fakalelei tu'utu'uni fakapangikē, 'a ia 'oku hiki ai ki ha founga 'oku makatu'unga he māketi' ke fakalelei'i hono tokanga'i 'o e lahi 'o e pa'anga he ngaahi pangikē'.

Ko e fakalelei 'oku lolotonga fakahoko ki he sekitoa taautaha' mo e 'ātakai fakapisinisi' 'o kau ai 'a e ngaahi pisinisi' mo e fakalelei 'i he 'inivesimeni' 'o fakafou hono fakafaingofua'i 'a e lesisita 'o e pisinisi', fakafo'ou 'a e lao ki he ngaahi 'inivesimeni mei tu'apule'anga' pea pehē ki he fakalelei ki he sisitemi ki hono lesisita faka'elekitulōnika 'a e pisinisi' ke tokoni ki hono fakalahi 'a e ma'u ngāue'. Tānaki atu ki ai, 'a e fakalelei ki ha māketi mavahe mo e fe'au'auhi' 'a ia na'e kau kotoa ki he Lao ki hono malu'i 'o e kau Konisiuma 2025 ke fakamālohia 'a e tu'utu'uni ki he fe'au'auhi'.

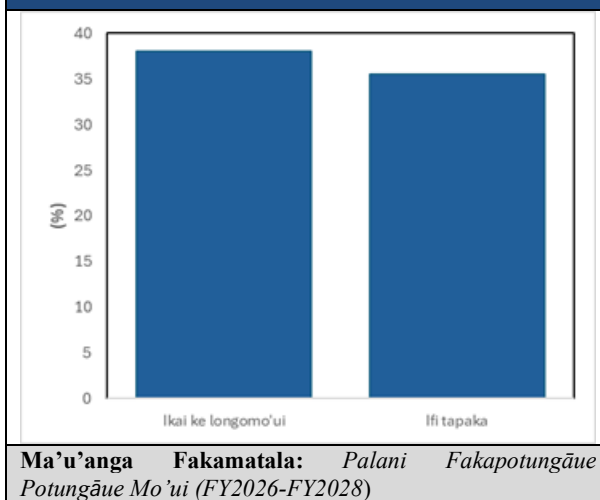
'E tokanga lahi ange 'a e liliu 'o e tu'utu'uni ki he 'Ea' mo e 'Ātakai' ki he matu'uaki 'o e 'ea', tokanga'i 'o e fakatu'utāmaki 'o e fakatamaki' mo e fakalakalaka tu'ulua'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tipeiti' ki he fekumi ki he ngaahi makakoloa 'i he kilisitahi' 'i he'ene potupotu tatau 'o e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika' mo e malu'i 'o e 'ātakai', pea 'oku tukupā 'a e Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha mahino kakato kimu'a pea toki fakahoko ha fa'ahinga ngāue.

AII.4 Ola Fakasōsiale mo e vakai ki he kaha'u

AII.4.1 Sekitoa Mo'ui

'Oku kei hokohoko atu pē hono fakamu'omu'a 'e he Pule'anga' 'a e sekitoa ni he ko e makatuliki ia ki he fakalakalaka e mo'ui 'a e tangata', 'i he'ene fakatokanga'i 'oku mahu'inga 'a e leleiange 'a e ola 'o e mo'ui lelei' ki he ngāue', tu'unga faka'ekonōmika' mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui'. 'E nofotaha 'a e ngāue ni ke fakamamafa'i hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei', tokanga'i 'a e fakautuutu 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi' (NCDs), pea mo e fakalakalaka hono tokangaekina e mo'ui ki he kakai' kotoa(UHC). Fakatātā, 'i he ngaahi polokalama ni 'oku kau ai 'a e 'inivesi 'i hono tokanga'i 'o e Senitā Mo'ui', ko e Senitā Taialasisi fo'ou kuo langa kakato he taimi ni' pea 'oku lolotonga fakangāue'i mo ako'i 'a kinautolu 'i he ngaahi fatongia mahu'inga 'i he ngāue'anga' pea mo e falemahaki fo'ou 'o Vava'u' 'a ia kuo 'osi fakamo'oni 'a e aleapau ki ai'.

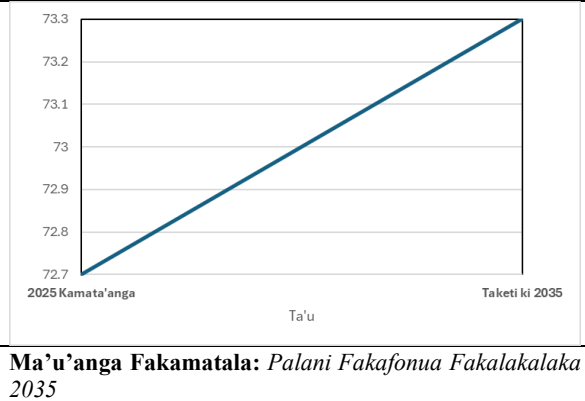
Fakatātā 17: Makatu'unga 'o e NCD (%)

'Oku kei fehanganhangai pē 'a Tonga mo e ngaahi palopalema lahi ki he mo'ui lelei', pea 'oku kei hoko pē 'a emahaki 'ikai pipihi' (NCDs) ko e tupu'anga lahi taha ia 'o e mate', puke', mo e mate ta'u iiki'. 'Oku hoko 'a e ngaahi puke hangē ko e mahaki mafu, suka, mo e ngaahi palopalema fekau'aki mo ia' ko ha kavenga lahi ki he ngaahi 'api', tūkui kolo', mo e Potungāue Mo'ui', 'oku uesia ai 'a e lōloa 'o e mo'ui 'a e kakai', lavame'a ki he ngāue', pea mo e ngaahi fakamole lōloa ki he tauhi ke mo'ui lelei'. Ko e lahi 'o e ngaahi faka'ilonga fakatu'utāmaki', 'o kau ai 'a e 'ikai ke fakamalohisino', ngāue'aki 'o e tapaka', mo e kai 'oku 'ikai ke mo'ui lelei', 'oku kei 'asi pē 'a e ngaahi ola ko eni'. 'I he taimi tatau, 'oku tokanga'i 'e Tonga 'a e kavenga 'e ua 'o e ngaahi mahaki pipihi', ngaahi fakatu'utāmaki ki he mo'ui lelei', pea mo e ngaahi uesia mei he liliu 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki fakanatula' ki he mo'ui 'a e kakai'.

'Oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e Tuiaki 'i he 'Amanaki Fa'unga Palani 'a Tonga ki hono Ta'ofi mo Tokangaekina 'a e Ngaahi Fokoutua 'ikai Pipihi' 2021-2025, 'a ia kuo fakalōloa ki he 'aho 30 'o Sune 2030 hili hono tali 'e he Kapineti' 'i he 2024. 'Oku vahevahe pe hono taimi' ke toe vakai'i mo toe fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngāue ni ki he 2026, fakataha mo e Savea STEPS, ke fakamālohia 'a e ola lelei 'o e ngaahi ngāue' 'i he toenga atu 'o e taimi ko eni'.

Ko e ngaahi me'a mahu'inga ki he mo'ui lelei 'a e Pule'anga' 'oku fakatefito ia 'i he TSDF 2035 Taumu'a 2: Lelei ange 'a e Sekitoa Fakasōsiale' SFA 2.2: *Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui Lelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he Kulupu Tu'ulaveangofua'*, lolotonga ia' 'oku ne pouppou'i 'a e a'usia 'o e Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa 3 'i hono fakapapau'i 'o e mo'ui lelei' mo e tu'uaki 'o e lelei' ki he to'u' kotoa.

Fakatātā 18: Tu'unga 'o e Ta'u 'o e Mo'ui 'i Tonga (Ta'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Palani Fakafonua Fakalakalaka 2035

e tu'unga 'o e mo'ui'. 'Oku fakamamafa'i 'e he ngaahi faka'ilonga ko 'eni' 'a e tukupā 'a e Pule'anga' ke fakalelei'i 'a e tu'unga lelei fakalūkufua' mo e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga'.

'Oku kei hoko pē 'a e Polokalama Tokangaekina 'a e Ngaahi Ngāue 'a e Sekitoa Mo'ui' 3 (THSSP3) ko ha poutuliki mahu'inga 'o e fakalelei'i 'o e sekitoa mo'ui', 'o poupou'i 'a e ngaahi fakalelei'i fakalūkufua 'o fakafou 'i he fakafekau'aki 'o e 'inivesimeni' mo e tokoni fakatekinikale'. 'Oku fakatefito 'a e polokalama ni 'i hono fakamālohia 'o e tu'unga fakataki', pule'i mo e 'eke'i meiate kita 'a e me'a 'oku poupou'i 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi liliu ki he fa'unga ke fakahoko 'a e Paeki 'o e Sino'i Me'angāue ki he Mo'ui' (PEHS); fakalelei'i 'a e palani' mo hono fakahoko 'o e ngāue'; pea mo hono fakalahi 'o e fengāue'aki 'a e kolo' ke faka'ai'ai 'a e liliu 'o e 'ulungaanga' mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a 'oku fakatu'utāmaki'. 'Oku ne toe fakamālohia foki 'a e tu'unga matu'uaki 'o e mo'ui lelei', 'o malava ai 'a Tonga ke mateuteu lelei ange ki he ngaahi me'a fakatu'upakē ki he mo'ui lelei 'a e kakai', ngaahi fakatamaki fakanatula', mo e ngaahi fakatu'utāmaki fekau'aki mo e 'ea'.

'E hokohoko atu hono fakamu'omu'a 'e he Pule'anga' 'a hono fakalelei'i 'o e ola 'o e mo'ui lelei' 'i he ta'u fakapa'anga 2027 'o fakafou 'i ha founa 'oku fakatefito 'i hono fakasi'isi'i 'a e uestia 'o e mahaki 'ikai pipihi' mo hono fakamālohia 'o e 'uluaki tokanga'i 'o e mo'ui lelei'. 'E kau 'i he ngaahi ngāue' 'a hono poupou'i 'o e to'onga mo'ui lelei', fakahoko 'a e ngaahi founa fakapa'anga mo e tu'utu'uni ke ta'ofi 'a e ma'u 'o e ngaahi faito'o 'oku 'ikai fakatupu mo'ui lelei', pea mo hono fakalelei'i 'o e 'ilo', faito'o', mo e ma'u 'o e ngaahi faito'o mahu'inga'. 'I he taimi tatau, 'e kei hokohoko atu pē 'a e 'inivesi 'i hono fakalelei'i 'o e ngaahi fa'unga mo'ui lelei', fakalahi mo e vahevahe 'o e ngaahi sēvesi' 'i he 'otu motu kotoa pē, pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi founa fakafekau'aki' ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau 'a e ma'u 'o e tokanga'i lelei'.

AII.4.2 Sekitoa Ako

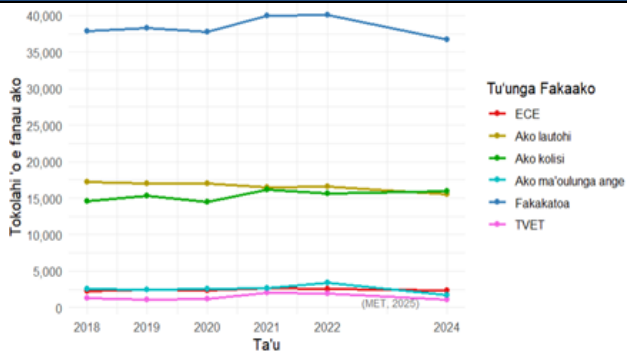
Ki he sekitoa ako', 'oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga' 'a e tefito'i fatongia 'o e ako' ki he fakalakalaka faka'ekonōmika', pea fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ke faka'ai'ai 'a e ma'u ako', fakalelei'i 'a e fengāue'aki mo e ngaahi ako 'ikai fakapule'anga', pea mo fakalakalaka'i 'a e tu'unga ke lava matu'uaki 'a e ngaahi fa'unga ngāue'. 'Oku mafola atu 'a e ngaahi ngāue ni 'i he ngaahi polokalama²⁰, 'inivesimeni kehekehe 'oku fakatefito 'i hono fakalelei'i 'o e naunau fakaako' mo hono fakahū 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni lelei ange ki he taumu'a fakalūkufua ke hiki hake 'a e ako' ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange.

Kuo fai ha hiki pēseti 'e 10.0 'i he ngaahi tokoni ki he ngaahi 'apiako 'oku 'ikai fakapule'anga' ko e tali ki he hiki 'a e totongi ki he ngaahi fiema'u ki he anga 'o e nofo'. Kuo hiki 'a e tokoni ki he ako ma'olunga' mo e Ngaahi Ako'anga Fakatekinikale TVET ki he \$770 ki he 'ulu mo e \$1320 ki he 'ulu, 'i he taumu'a ke

²⁰ \$1m STG tokoni ki he naunau 'o e ngaahi lokiako mo e fale tohi
Vahe'i 'e Nu'usila 'a e \$14m ki he ako'anga iiki

fakasi'isi'i 'a e mafasia fakapa'anga 'i 'api' 'aki hono tokoni'i 'a e ngaahi fakamole ko 'eni'. 'Oku fakatokanga'i foki ko hono fokotu'utu'u 'o e sisitemi ako' hangē ko hono fakalahi 'o e ngaahi 'apiako lautohi 'a e pule'anga' ke fakakau ai 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2, 'oku faka'atā ai ha vaha'a taimi lōloa ange ke ako ta'etotongi ai 'a e fānau' 'i Tonga. 'Oku tokoni 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga 'oku fehengahangai mo e ngaahi fāmili' 'a ia kuo lave'i 'e he Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue', 'Analaiso 'o e Sekitoa Ako' (ESA) ko e makatu'unga eni 'o e nofo mei he ako'.

Fakatātā 19: Lesisita 'o e Kau Ako' ki he Tu'unga Fakaako 2018-2024

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Ako & Ako Ngāue

fakapa'anga 2026 kuo toe fakalelei'i ke vahe'i 'a e \$5.0m ki he ngaahi nō ako 'i he tu'unga ma'oulunga' mo e ma'oulunga ange'. Na'e toe fakalahi foki 'e he patiseti ta'u fakapa'anga 2026 'a e pa'anga 'o e ngaahi ako lautohi si'i' ki he \$17.1m (hiki hake mei he \$16.3m), 'o fakatefito 'i he ngaahi fiema'u ke toe lelei ange hono fokotu'u 'o e ako tokamu'a' mo e ako kau katoa' 'i he ngaahi 'apiako mahu'inga 'i Tonga'. Ko hono fakakatoa, 'oku fakataumu'a 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ke hiki fakahangatonu 'a e malava ke tupu 'a e fua' 'i he taimi lōloa, 'o fakalahi 'a e ngaahi faingamālie 'o e GDP 'o fakafou 'i he fakalakalaka 'o e koloa 'a e tangata'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ki hono fakahoko 'o e ako', tautautefito ki he tu'unga vaivai 'o e 'ea'. 'I he tali ki ai', 'oku kei hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue' mo e ngaahi hoa tokoni ki he fakalakalaka' ke fakakakato 'a e langa 'o ha ngaahi 'apiako malu ange 'oku tu'uma'u, 'o kau ai 'a e ngaahi fale mohe 'o e Kolisi Tonga', mo e ngaahi 'apiako lautohi hangē ko e Ako Lautohi Pule'anga Kanokupolu' mo e Te'ekiu'. 'I he 2026, na'e fakalelei'i ai 'a e ngaahi 'apiako 'e fā 'i Ha'apai, 'a ia 'oku kau ai 'a e ongo 'apiako ako tokamu'a (Maamaloa mo e Maamafo'ou'), 'apiako lautohi 'e taha 'a e pule'anga', mo e kolisi Tupouto'a'.

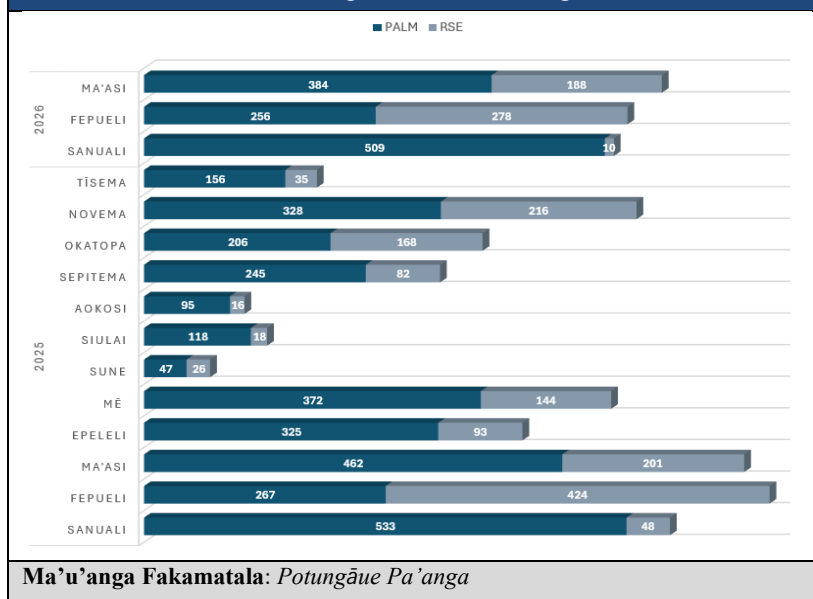
'Ikai ngata ai', 'e ala uesia 'e he tau 'a 'Amelika mo 'Iulani' 'a e ma'u'anga lolo', 'o uesia ai 'a e fakahoko 'o e faiako' pea taki ai 'a e sekitoa ke fakakaukau' i ha ngaahi founa kehe 'o e ako' hangē ko e ako 'i 'api pē fakamafola he letioo'. 'Oku fakatokanga'i kuo fokotu'u ha ako 'i he 'initaneti' (Hama eLearning) mo e uepisaiti 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' - 'o ma'u ai 'e he kau ako' 'a e ngaahi naunau sivi 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē, pea mo e ngaahi naunau ako lahi ma'ae fānau ako 'i he Foomu 1 & 2 'o fakafou 'i he ako fakatekinolosia' (Waka moana learning hub). 'E vakai' 'a e ngaahi tu'unga ko 'eni' 'o fakatau ki ai.

AII.4.3 Tokolahi 'o e kakai 'oku malava ke ngāue

Ko e fakamatala fakamuimui taha fekau'aki mo e kau ngāue fakaloto fonua' na'e fakatahataha'i ia 'i he savea ki he tokolahi 'o e kau ngāue' **Savea ki he Fakahoko Ngāue 2023**. Na'e 'asi heni na'e tu'uma'u 'a e māketi ki he kaungāue 'a Tonga', 'a ia ko e pēseti 'e 2.2 'a e 'ikai ma'u ngāue' 'a ia ko e holo pēseti 'e 0.9 mei he 2018. 'I he toko 29,253 'o e kau ngāue', ko e toko 650 na'e 'ikai ha'anau ngāue ka na'a nau kumi ngāue. Na'e mā'oulunga ange 'a e 'ikai ma'u ngāue 'i he kakai fefine' (pēseti 'e 2.6) 'i he kakai tangata' (pēseti 'e 1.9), pea lahi ange 'i he ngaahi feitu'u kolo', tautautefito ki he kolo 'o Tongatapu' (pēseti 'e 3.2), lolotonga ia' na'e

'ikai ke lēkooti 'e he Ongo Niua' 'a e 'ikai ma'u ngāue'. Na'e pēseti 'e 6.0 'a e ta'e ma'u ngāue 'a e to'utupu', pea mā'olunga ange 'a e tokolahi 'o e kakai fefine'.

Fakatātā 20: Lahi 'o e Kau Ngāue ku kau ki he Ngāue Fakafaha'ita'u'.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

ngāue', kau ai 'a e sekitoa 'a e pule'anga', kae si'isi'i taha 'a e ngoue'. Na'e mā'olunga taha 'a e kau mai 'i he ni'ihī ta'u 30–34 pea mā'ulalo taha' 'i he ta'u 20–24, 'o fakahaa'i ai 'a e si'isi'i ange 'a e kau mai 'i he ni'ihī ta'u iiki ange'.

'Oku kei mātu'aki mahu'inga 'a e fehikitaki holo 'a e kau ngāue' 'i hono fakafōtunga 'o e ola 'a e māketi ki he kau ngāue 'a Tonga'. 'Oku fakahaa'i 'e he fakamatala fakamuimui taha ki he 2025 mo e 'uluaki kuata 'o e 2026 'a e kau ma'u ngāue' pē 'i he ngaahi polokalama ngāue hangē ko e Polokalama Ngāue 'i 'Aositelēlia' mo e polokalama ngāue 'a e Polokalama Toli Fua'i'akau 'i Nu'usila'. Kuo fakalahi 'e he ngaahi polokalama ko 'eni' 'a e ngaahi faingamālie ngāue ma'ae kakai Tonga', tautautefito ki he kau ngāue si'isi'i mo hala ha taukei', lolotonga ia' 'oku tokoni lahi ia ki he lahi 'o e talafi pa'anga mai' mo 'ene kaunga lelei ki he ngaahi fāmili', pea hoko ko ha ma'u'anga pa'anga mahu'inga 'o e pa'anga muli', ke tokonia 'a e tu'unga fakapa'anga 'o Tonga ki tu'apule'anga'.

Neongo 'a e ngaahi lelei ko 'eni', 'oku 'omi 'e he fehikitaki 'a e kau ngāue' ha ngaahi pole ki he 'ekonōmika fakalotofonua'. Ko e konga lahi 'o e kakai ta'u ngāue 'o Tonga' 'oku nau kau 'i he ngaahi polokalama ngāue 'i muli', 'o tokoni ki he nounou 'a e kau ngāue 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga hangē ko e ngoue', langa', mo e fakatau fakamovetevete'. 'Ikai ngata ai', 'oku hanga 'e he fakautuutu 'o e fakafalala ki he talafi pa'anga' 'o fakahaa'i 'a e ngaahi tu'unga vaivai 'e ala hoko', kau ai 'a e si'isi'i 'a e kau ngāue fakalotofonua' mo e ngaahi nunu'a fakasōsiale ki he ngaahi fāmili' mo e tūkui kolo'.

Ko e ngaahi halanga fo'ou ko 'eni' 'oku 'asi mai 'a e fehikitaki pē 'i loto 'i he ngaahi polokalama ngāue ko 'eni'. Ko e fa'ahinga 'oku kau 'i he polokalama Polokalama ngāue 'i 'Aositelēlia' (PALM) kuo uesia 'i he ngaahi liliu ki he fa'unga 'o e aleapau', 'o nga'unu māmālie ki he ngaahi fatongia taimi lōloa ange', lolotonga ia' kuo fakahaa'i 'e he Polokalama Toli Fua'i'akau 'i Nu'usila' (RSE) 'a e 'alu ke lahi ange 'o poupou' 'i he ngaahi founa 'a e ngaahi kautaha' mo e founa 'oku kau mai ai 'a e kau ngāue'.

²¹ ILO, Fakalelei ki he maketi ma'u'anga ngāue 'a e Pasifiki (2020)

'I he kaha'u', 'e fiema'u ke tokanga taha 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi lelei 'o e fehikitaki 'a e kau ngāue' lolotonga hono fakalelei'i 'a e ngaahi faingata'a'. 'Oku kau 'i he ngaahi me'a mahu'inga' 'a hono fakamālohia 'a e fakalakalaka 'o e pōto'i ngāue' ke poupou'i 'a e faingamālie ngāue 'oku mahu'inga ange', fakalelei'i 'a e halafononga 'o e kau ngāue 'oku foki mai', pea mo hono fakatokolahi 'o e kau ngāue 'i he maketi ngāue', tautautefito ki he to'utupu'. 'E mahu'inga foki ke fakamālohia 'a e ngaahi founa fakamatala' mo e ngaahi founa tokoni fakasōsiale' ke fakapapau'i 'a e tu'uloa taimi lōloa 'o e fehikitaki 'a e kau ngāue' ke hoko ko ha tekemu'a 'o e tupu faka'ekonōmika'.

AII.4.4 Malu Fakasōsiale & Ngaahi Monū'ia Fakasōsiale

'Oku kei tukupā pē 'a e Pule'anga' ke poupou'i 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua' 'aki hono hokohoko atu hono foaki 'o e ngaahi monū'ia fakasōsiale ma'ae kau toulekeleka' mo e kakai faingata'a'ia fakaesino'. Ko e tokolahi fakakātoa 'o e kau ma'u monū'ia' 'oku lolotonga a'u ki he toko 6,057 ki he kau toulekeleka' pea 2,669 ki he kakai faingata'a'ia fakaesino'. 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue ke fakalelei'i 'a e fa'unga tu'utu'uni lolotonga'.

'I he malumalu 'o e ngaahi liliu kuo fokotu'u', 'e lava ke ma'u 'e he ni'ihī 'oku nau fe'unga mo e Polokalama Monu'ia 'a e Kau Toulekeleka' (SWS) pehē ki he Polokalama Monu'ia 'a e Kau Faingata'ia (DWS) fakatou'osi 'a e vāhenga kakato fakamāhina mei he ongo polokalama' fakatou'osi.

8 FAKAMATALA FAKALAHII III: FAKAMATALA FAKASITĒTISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGÁ

Tēpile 23: Sio Fakalūkufua ki he Sitētisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga

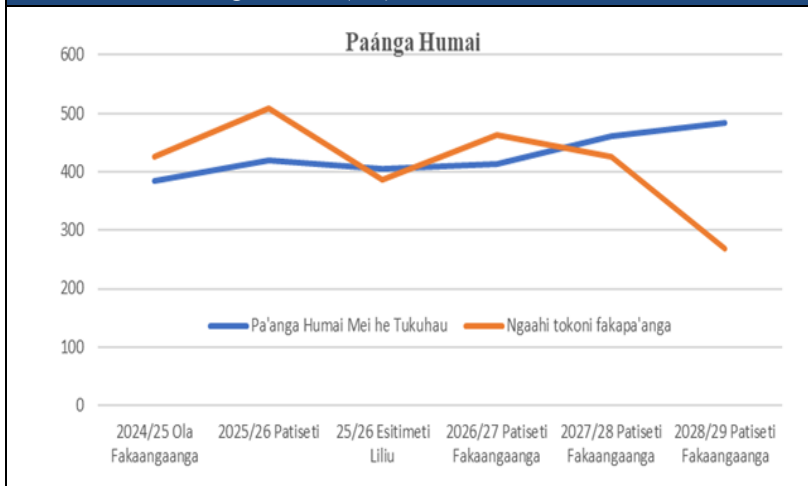
	2024/25 Ola Fakaangaanga	2025/26 Patiseti	25/26 Esitimeti Liliu	2026/27 Patiseti Fakaangaang	2027/28 Patiseti Fakaangaanga	2028/29 Patiseti Fakaangaang
	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m	\$m
Pa'anga Humai	810.9	929.7	791.3	877.5	886.1	754.1
Pa'anga Humai Mei he Tukuha	328.5	347.1	342.8	351.9	394.7	414.8
Tukuha vahenga moe tupu	76.9	78.7	78.7	81.8	89.8	94.2
Tukuha 'o e koloa	0.3	0.4	0.4	1.6	1.7	1.7
Tukuha 'o e koloa mo e ngaahi ngaue	218.1	228.3	229.6	235.3	264.3	278.1
Tukuha mei he Fefakatau'aki	33.2	39.7	34.1	33.3	39.0	40.8
Ngaahi Tukuha kehe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ngaahi tokoni fakapa'anga	426.6	509.2	386.8	463.8	425.1	269.3
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga	91.6	120.2	109.5	118.0	87.0	47.5
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	335.0	389.0	277.3	345.8	338.1	221.8
Pa'anga Humai Makehe	55.9	73.4	61.7	61.7	66.3	70.0
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa	35.2	41.9	39.4	36.1	39.0	40.9
Fakatau atu 'o e Koloa mo e Ngaahi Ngaue	19.6	29.9	21.3	23.0	24.5	26.3
Ngaahi totongi Mo'ui	0.9	0.8	1.0	1.2	1.3	1.3
Ngaahi Tokoni makehe mei he Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	0.1	0.8	0.0	1.5	1.5	1.5
Ngaahi Fakamole	541.1	617.4	519.7	609.8	584.4	576.6
Fakamole ki he kau Ngaue	184.2	193.8	191.9	210.7	207.0	204.2
Vahenga Lau'aho mo Tu'uma'u	171.2	178.9	178.5	195.6	191.8	189.0
Ngaahi Tokoni Fakasosiale	13.0	14.9	13.5	15.2	15.2	15.2
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	237.3	313.3	238.3	255.6	254.1	252.5
Totongi Tupu	6.9	5.9	5.9	6.4	6.4	6.4
Ki he kau Muli	4.9	4.0	4.2	3.6	3.6	3.6
Ki he Kakai Fakaloto fonua	2.1	1.9	1.7	2.7	2.7	2.7
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	16.6	15.9	18.8	39.4	35.2	31.7
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Fakapule'anga	16.6	15.9	18.8	39.4	35.2	31.7
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa ki he Ngaahi Sino Taautaha	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	51.1	38.4	20.3	41.4	28.3	28.3
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	31.5	32.2	27.0	38.3	35.9	36.1
Ngaahi Fakamole Kehe	13.5	17.8	17.4	18.1	17.5	17.5
Palanisi	269.9	312.3	271.6	267.6	301.7	177.5
Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Lalahi	250.3	256.9	215.5	267.8	261.3	127.4
Ngaahi Koloa Lalahi Tu'uma'u	246.6	252.8	213.4	266.2	259.7	125.8
Ngaahi Langa mo e Ngaahi Lalahi	133.4	145.3	150.5	226.4	200.2	78.5
Ngaahi Misini moe Me'angaue	81.9	102.5	57.9	30.0	51.7	40.7
Ngaahi Koloa Lalahi Kehe	31.3	5.0	5.0	9.8	7.9	6.7
Ngaahi Koloa Lalahi 'ikai Ngaohi	3.7	4.1	2.1	1.6	1.6	1.6
Kelekele	3.7	4.1	2.1	1.6	1.6	1.6
Tupu/Fe'amokaki Fakapa'anga	19.6	55.5	56.2	-0.3	40.4	50.1
Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga	-19.6	-55.5	-56.2	0.3	-40.4	-50.1
Ngaahi Koloa Fakapa'anga	28.5	-37.1	-27.6	16.5	4.8	1.1
Fakaloto fonua	28.5	-37.1	-27.6	16.5	4.8	1.1
Pa'anga moe Fakahu pa'anga	26.8	-0.9	-1.4	3.1	4.9	1.2
Ngaahi malu'i mo'ua .	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
No atu	4.2	-36.0	-26.2	13.5	0.0	0.0
Ngaahi 'Inasi	-2.5	-0.1	0.0	-0.1	-0.1	-0.1
Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga	-48.1	-18.4	-28.5	-16.2	-45.2	-51.2
Fakaloto fonua	-1.8	30.0	20.3	35.0	6.0	0.0
Ngaahi No	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Totongi Fakafoki 'o e No	16.8	13.6	13.6	19.9	15.1	5.5
Tu'apule'anga	-46.3	-48.4	-48.8	-51.2	-51.2	-51.2
Ngaahi No	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Totongi Fakafoki 'o e No	46.3	48.4	48.8	51.2	51.2	51.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

Sitētisitika Fakapa'anga Hūmai 'a e Pule'anga' (GFS)

Hangē ko hono fakahā 'i he ngaahi konga ki mu'a', ko ha talateu ki he 'ātakai faka'ekonōmika 'oku tau fehanganagai mo ia', 'oku holo 'a e fakafuofua ki he kaha'u' koe'uhi' ko e ta'epau 'i he ma'u'anga lolo', 'a ia 'oku ne fakatuai' 'a e 'ekonōmika' 'aki 'a e tupu pēseti 'e 0.6 mei he tupu ko e pēseti 'e 1.9 'oku fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2027. 'I he tu'utu'uni fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'oku fakataumu' a ki he fakalalakaka 'a e 'ekonōmika' taimi tatau ke tokangaekina mo fakasi'isi' 'a e ngaahi uestia 'o e hikihihi 'a e totongi lolo'. Ko hono fakatahataha 'i 'o e sekitoa fakapa'anga fakapule'anga', 'oku fakahoko ia 'i hono fakalelei' 'i 'o e tātaki pa'anga hūmai', mo e leva'i lelei fakalūkufua 'a e fakamole lolotonga', fakataha mo e tokoni mei he hoangāue ki he fakalalakaka. 'I he tali ki he palopalema 'o e lolo', 'oku fokotu'u ai 'a e fakapa'anga ki he fe'amokaki' ko e pēseti 'e 0.8 ki he patiseti' ke tokoni ki he palopalema 'o e lolo' lolotonga ia hono fokotu'u ha founga ngāue fakafonua ke tali 'aki.

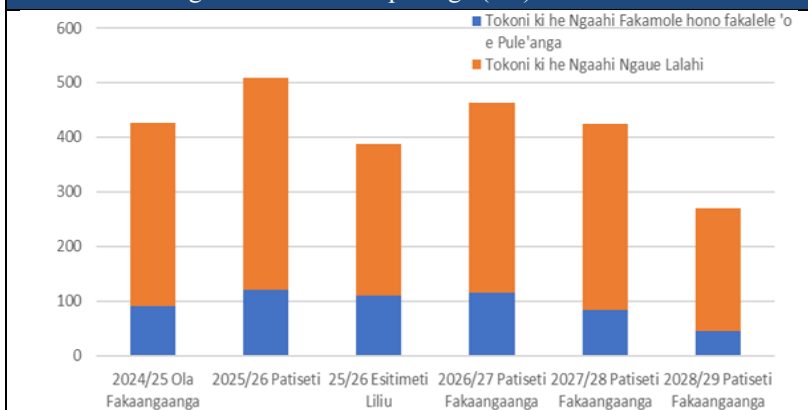
Fakatātā 21: Pa'anga Hūmai (\$m)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

fakalotofonua 'i he fakakaukau 'e solova 'a e palopalema 'o e lolo' 'i he kaha'u vave mai'.

Fakatātā 22: Ngaahi Tokoni Fakapa'anga (\$m)

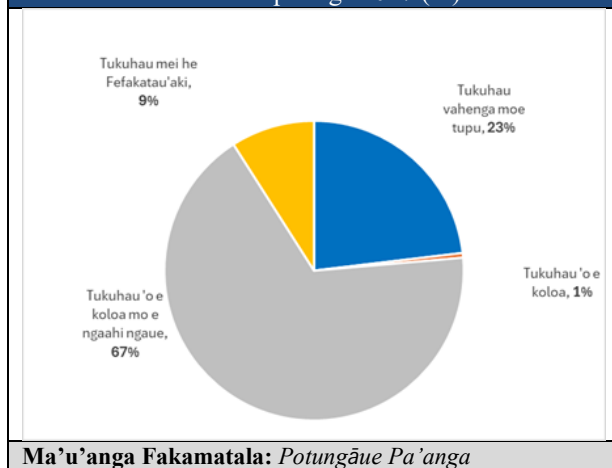

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

Na'e holo 'a e fakakātoa 'o e ngaahi tokoni fakapatiseti lolotonga mei tu'apule'anga' koe'uhī ko e liliu 'e he Pangikē 'a Māmani' mo e Pangikē 'a 'Ēsia' 'a e founga ki hono tuku mai 'enau pa'anga tokoni ki he patiseti' ki he ta'u fakapa'anga 2026. Ka kuo liliu mai 'eni 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia' te nau tokoni mai he ta'u fakapa'anga 2027. 'I he vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'oku holo 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he fakalelei 'o e patiseti' neongo 'oku fu'u vave hono aofangatuku 'a e lahi 'o e tokoni 'e ala ma'u'.

'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e pa'anga hūmai fakakātoa' 'aki 'a e pēseti 'e 10.9 'i he ta'u fakapa'anga 2027, 'o fakafuofua ki he \$86.1m fakataau ki he fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga lolotonga'. 'Oku fakafuofua 'a e tokoni mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka' ki he pēseti 'e 9.7 'o e tupu fakakātoa' tautautefito ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi polōseki lalahi' pea pēseti 'e 1.2 mei he pa'anga hūmai mei he tukuhaui' mo e 'ikai tukuhaui'. 'Oku māmālie 'a e tupu 'i he pa'anga hūmai

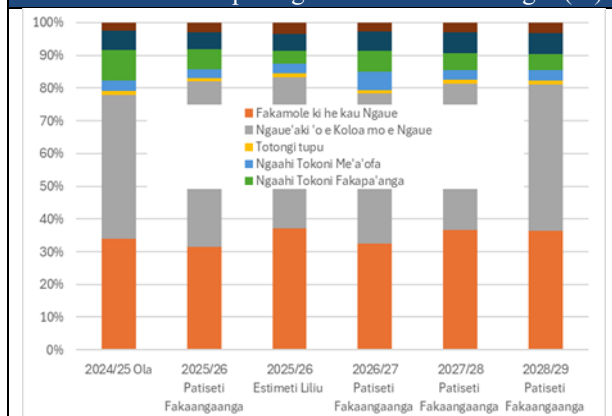
Ko e tupu 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga' 'oku makatu'unga ia 'i he lahi ange 'a e ngaahi polōseki lalahi' 'o hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 25.8 ki he ta'u fakapa'anga 2027 'i hono fakafehoanaki ki he pa'anga tokoni lolotonga', ko e pēseti ia 'e 9.0 'o e tupu fakakātoa he pa'anga hūmai'. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'e holo 'a e pa'anga hūmai mei he ngaahi tokoni fakapa'anga' tupu mei he kakato 'a e ni'ihī 'o e ngaahi polōseki'.

Fakatātā 23: Fakaikiiki 'o e Pa'anga Hūmai mei he Tukupū he Ta'u Fakapa'anga 2027 (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

makata'unga eni mei he mamafa ange 'a e totongi 'o e koloa hūmai' pea 'e ala hiki hake 'a e vāhenga' tupu mei he hikihihi 'a e totongi koloa'.

Sitētisitika Fakapa'anga Hūatu 'a e Pule'anga' (GFS)

Fakatātā 24: Fakapa'anga Hūatu 'a e Pule'anga' (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

mapule'i lelei pea mo hono toe vahevahe 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga'.

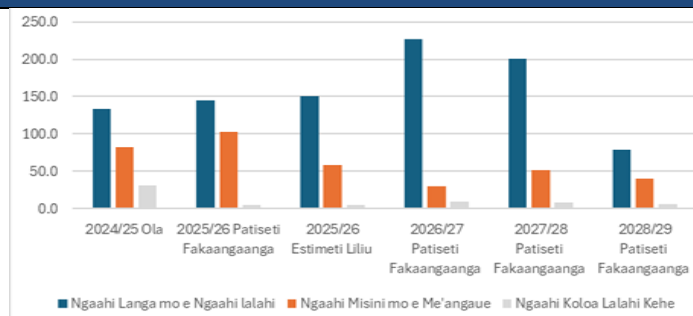
'Oku 'amanaki ke hiki hake 'a e fakamole ki he kau ngāue' ki he \$210.7m 'i he ta'u fakapa'anga 2027, 'a ia ko e hiki pēseti 'e 9.6 'i he vāhenga' mo e ngāue lau 'aho' 'oku vahe'i ke poupu ki he ngāue moe sēvesi fakapule'anga kuo malava', 'a ia 'oku 'i he \$195.6m 'i he ta'u fakapa'anga 2027. 'Oku hiki 'a e ngaahi tokoni fakasōsiale' 'aki 'a e pēseti 'e 12.7 'o a'u ki he \$15.2m fakakātoa 'i he ta'u fakapa'anga 2027. Ko e ongo konga ko 'eni' 'oku fakahā'i ai 'a e hokohoko atu 'a e tukupā ke pukepuke 'a e lahi 'o e ma'u ngāue' mo e hokohoko lelei 'o e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga'. 'Oku fakakau heni 'a e fakalelei vāhenga ko e pēseti 'e 3.0 ke tokoni'i 'aki 'a e uesia 'o e totongi lolo' 'i he fakamole ki he nofo mo e mo'ui 'a e ngaahi fāmili'.

'Oku 'amanaki foki ke hiki 'a e fakamole ki he tokoni pa'anga' mo e ngaahi monū'ia fakasōsiale' 'i he ta'u fakapa'anga 2027, 'o hiki ai 'a e pa'anga tokoni' ki he \$41.4m pea mo e ngaahi monū'ia fakasōsiale' ki he \$38.3m. 'Oku fakahā 'e he ngaahi hiki ko 'eni' 'a e poupu mālohi ange ki he ngaahi ngāue fakalalakala', ngaahi tukupā fakavaha'apule'anga', mo e tokoni ki he ngaahi fāmili tu'u laveangofua 'oku uesia 'e he mamafa ange 'a e fakamole tupu mei he palopalema 'o e lolo'. 'Oku 'amanaki foki ke hiki hake 'a e ngaahi fakamole kehe' ki he \$18.1m, ko e hokohoko atu 'o e ngaahi fe'ave'aki fakapa'anga' mo e tokoni ki he fonua'. Ko hono fakakātoa', 'oku hā 'i he fakamole' 'a e potupotu tatau 'i hono pule'i 'o e fakamole' mo e fakalahi 'a e tokoni

'oku fakapatonu ki he ngaahi fāmili' mo e ngaahi fiema'u fakalakalaka 'i he ngaahi faingata'a faka'ekonōmika 'oku lolotonga hoko'.

Fakatau mai 'o e Ngaahi koloa lalahi' ki he Ta'u Fakapa'anga 2027

Fakatātā 25: Ngaahi Koloa Lalahi Tu'uma'u (\$m)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

Ko e konga mahu'inga 'eni 'a hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa' he ngaahi fakamole 'a e pule'anga', 'o fakahaa'i ai 'a e hokohoko atu 'o e 'inivesi 'i he ngaahi ngāue lalahi' 'o fakatatau ki he taumu'a mahu'inga 'o e ngaahi ngāue fakalakalaka' 'i ha taimi lōloa. 'I he ta'u fakapa'anga 2026, ko e fakakātoa 'o e ngaahi koloa lalahi na'e fakatau mai' 'oku fe'unga mo e \$215.5m 'o ma'ulalo ange ia 'i he 'esitimetī kamata ko e \$256.9m - makatu'unga ia mei he toloi 'a hono fakahoko 'o e ngāue polōseki lalahi' ki he ta'u fakapa'anga 2027, hangē ko e hala fakakavakava Fanga'uta', Falemahaki 'i Vava'u', pea mo e Misiume Fakafonua 'a Tonga'. Ko e sio ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai', 'oku fakafuofua ke hiki hake 'a e fakakātoa 'o e ngaahi koloa lalahi' ki he \$267.9m mo e \$261.3m ki he ta'u fakapa'anga 2027 pea mo e 2028, 'o faka'ilonga'i ai 'a e kei hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko' mo e ngaahi ngāue lalahi mo fo'ou hangē ko e langa fo'ou 'o e Fale Alea 'o Tonga' mo e ngaahi ngāue ki he ma'u'anga ivi 'uhila'. 'I he ta'u fakapa'anga 2029, 'e holo lahi ki he \$127.5m, makatu'unga mei he kakato 'o e ngaahi ngāue lalahi' pea mo e foki ki he angamaheni 'o e fakamole fakapa'anga'.

Tupu mo e Fe'amokaki Fakapa'anga

'I he ta'u fakapa'anga 2027, 'oku hiki 'a e pule'anga' mei he hulu fakapa'anga' ki he patiseti fe'amokaki'. Ko e liliu mei he hulu 'o e \$56.2m 'i he ta'u fakapa'anga 2026 ki he patiseti fe'amokaki ko e \$0.3m, 'a ia 'oku 'uhinga ia 'oku fiema'u 'e he pule'anga' ha pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e tōnōnou ko 'eni'.

Ko e fe'amokaki ko 'eni' 'oku fakapa'anga ia 'e he ngaahi koloa mo ma'u'anga fakapa'anga fakalotofonua' (fa'unga GFS) hangē ko e pōnite' mo e pa'anga talifaki'. 'Oku hiki 'a e ngaahi koloa fakapa'anga' ki he \$16.5m, tautautefito 'i he pa'anga' mo e ngaahi tipōsiti' (\$2.7m) mo e ngaahi noo' (\$13.9m), 'i he taimi tatau, 'oku hiki hake 'a e ngaahi mo'ua fakapa'anga fakalotofonua' ki he \$35.0m, fakatefito ki he ngaahi ma'u'anga tokoni fakapa'anga fakalotofonua hangē ko e pōnite'.

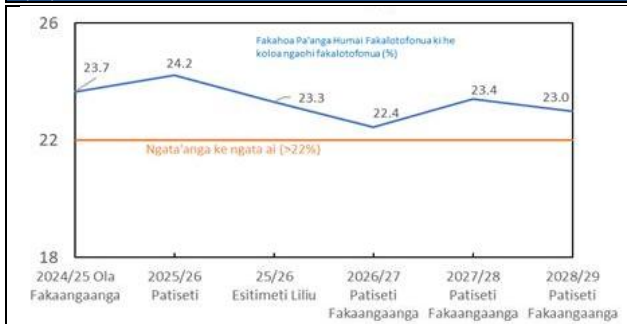
'Oku kei ma'olunga 'aupito 'a e totongi nō ki tu'apule'anga' ko e \$51.2m pea 'oku kei hokohoko atu pē hono totongi fakafoki 'e he pule'anga' 'a e ngaahi mo'ua ki tu'apule'anga' 'o 'ikai ko ha toe nō fo'ou mei tu'apule'anga. 'Oku 'uhinga 'eni 'oku pule'i 'a e fe'amokaki' 'o fakafou 'i he fakapa'anga fakalotofonua' mo e ngaahi ma'u'anga tokoni lolotonga'.

'I he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'oku 'amanaki 'e 'i ai 'a e hulu fakapa'anga' 'i he taimi 'e holo ai 'a e ngaahi fakamole lalahi' mo e ngaahi tokoni fakapa'anga ki tu'a'. 'E tokoni 'eni ke fakasi'isi'i ha fu'u fiema'u fakapa'anga 'o hangē ko e nō, pea ke lelei ange 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

AIII.1 Tu'unga Fakapa'anga

Fakahoa 'o e pa'anga hūmai' mo e lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua'

Fakatātā 26: Pa'anga Hūmai Fakalotofonua' ki he GDP (%)

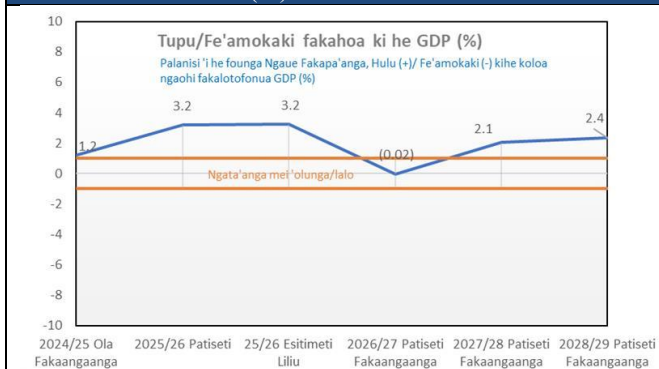
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

I he vakai atu ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'oku 'amanaki 'e holo 'aupito 'a e tute 'ekisia mei he lolo', pea 'oku fakafuofua 'e holo 'a e pa'anga hūmai 'o e tu'unga 'i he ta'u kakato' 'i he pēseti 'e 10.0 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi tu'unga angamaheni'. I he tu'unga kovi taha', ko e holo 'a e tute 'ekisia' 'oku 'amanaki ke holo 'a e pa'anga hūmai fakalotofonua' hono fakahoa ki he lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua' 'o ofi pē ma'ulalo ange 'i he lēvolo 'oku tonu fakangatangata ki ai' (pēseti 'e 22.0).

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he tu'unga tatau ki he tukuhaui ngāue'aki', 'a ia 'oku hā ai 'a e 'amanaki ke holo 'a e fiema'u fakalūkufua 'a e kau konisiuma' ko e tu'unga kovi ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni' 'e toe vakai'i, tautautefito ki he tu'unga ta'epau fekau'aki mo e lōloa 'o e vāvākovi' pea mo hono ngaahi nunu'a ki he totongi lolo fakamāmani lahi'.

Fe'amokaki' fakahoa ki he lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua'

Fakatātā 27: Fe'amokaki' ki he lahi 'o e koloa fakalotofonua' GDP (%)

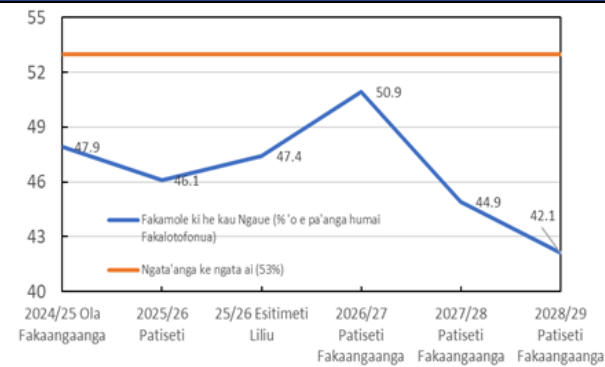
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

Kuo kamata fa'u 'e he pule'anga' ha ngaahi fokotu'utu'u ke ne tokangaekina 'a e uesia 'o e hikihihi 'a e totongi lolo'. Ko e tokanga mavahe' 'oku 'oange ke tokonia 'a e uesia 'oku fetaulaki mo e fa'ahinga 'oku tu'u laveangofua' kau ai hono fakafou ki he polokalama tokoni hangē ko e polokalama tokoni ki he totongi 'o e 'uhila'. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni' 'oku 'amanaki ke kau ia he fakamole ki he ngaahi tokoni'.

Tānaki atu ki ai', ko e fakamole 'a e pule'anga' 'i he lolo' 'oku fakafuofua ke lahi ange. 'Oku fakafuofua ko hono fakahoko 'a e ngaahi polōseki langa fakalalakaka' 'e toe tuai ange, tupu mei he toe mamafa ange 'a e ngaahi fakamole' pea fakangatangata mo e koloa' tupu mei he tu'unga 'oku lolotonga hoko'.

Fakamole ki he Vāhenga

Fakatātā 28: Fakamole ki he Vāhenga (%)

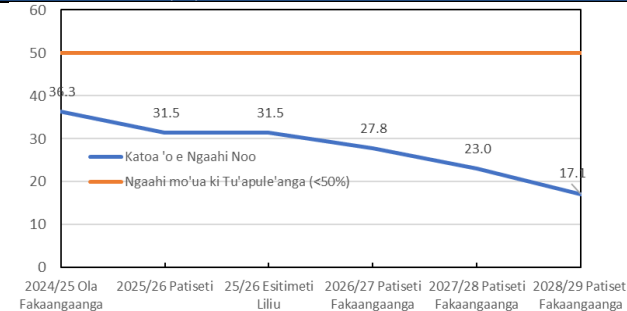

Ma'u'anga Fakamatala: *Potungāue Pa'anga*

Ko e fakangatangata ki he fakamole ki he vāhenga 'oku 'asi ai 'a e pole fakapa'anga ki he ta'u fakapa'anga lolotonga' mo e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2026 mo e 2027, tautautefito ki he mahino 'e holo 'a e pa'anga hūmai fakaloto fonua'. Ko e ngaahi fakafuofua 'oku 'asi ai ko e fakamole ki he vāhenga' 'e ofi 'aupito he tu'unga fakangatangata', pea mahino 'a e tu'unga uesia 'o e ivi fakapa'anga fakaloto fonua'. Kapau 'e holo ai pē 'a e pa'anga hūmai fakaloto fonua', 'e fiema'u ke fakahoko ha founa fakapotopoto ke pukepuke'aki e fakamole' pea leva'i 'a e me'a fakapa'anga' ke tu'uloa.

Tu'unga 'a e noo' fakahoa ki he lahi 'a e koloa 'oku ngaohi fakaloto fonua

Fakatātā 29: Tu'unga 'o e Nō ki he koloa fakatupu fakaloto fonua (%)

Ma'u'anga Fakamatala: *Potungāue Pa'anga*

Ko e nō mei tu'apule'anga' fakahoa ki he lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakaloto fonua' na'e holo ki he pēseti 'e 27.8 mei he hokohoko hono totongi fakafoki 'o e noo'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu kuohili'. 'Oku toe pē heni ha ngaahi ta'u ke totongi kotoa 'a e nō mei tu'apule'anga', tautautefito ki he nō 'oku 'i he pa'anga Renminbi 'a ia 'oku 'i ai ha faingamālie fakapa'anga ki he pule'anga'.

9 FAKAMATALA FAKALAHĪ IV: FAKAMATALA FAKAĪKĪKI KI HE PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA

AIV.1 Fakalūkufua 'o e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2027

'Oku 'i ai e tokanga makehe 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2027 ki he uesia 'a e tu'unga ma'u'anga ivi', kae pehē ki hono tokangaekina e ngaahi ngāue tefito 'a e pule'anga', pea mo hono fakaivia e tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ki he ngaahi fakatamaki'; 'aki e ngaahi 'inivesimeni 'i he ngaahi ngāue langa lalahi', langa hake 'o e taukei mo e 'ilo 'a e fonua' pea mo e ngaahi ngāue langa fakalalakaka faka'ekonōmika'. Ko ia, kuo vahe'i ai 'e he pule'anga' 'a e pa'anga ke tokoni ki hono fakama'ama'a 'a e totongi 'uhila' ki he kakai', fakalahi e ngaahi founa fakapa'anga 'a e pule'anga' ki hono talifaki ha ngaahi fakatamaki, tokonia e ngaahi sevesi ki he fefononga'aki fakalotofonua' mo hono tokangaekina e malu fakasōsiale 'a kinautolu 'oku tu'u laveangofua'.

'E hokohoko atu foki hono vahe'i 'i he patiseti' 'a e ngaahi fakamole lalahi ki he ngaahi langa fakalalakaka 'oku fe'unga ke ne matu'uaki 'a e ngaahi uesia 'o e feliuliaki 'o e 'ea' pea mo e fakalelei'i 'o e ngaahi founa fetu'utaki'. 'A ia 'oku kau heni 'a e tokoni 'a e Pule'anga' ki he langa hala fakakavakava 'i Fanga'uta'(SECURE), tokangaekina 'a hono fakalelei'i 'o e hala' mo e fefononga'aki' kae pehē ki hono tokonia 'o e sekitoa ki he ma'u'anga ivi'.

'Oku faka'asi 'i he tēpile 'i lalo' 'a e ngaahi tefito'i ngāue 'oku fakapa'anga 'e he patiseti fakapa'anga 'e he Pule'anga', 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue (SFA) ki he ta'u fakapa'anga 2027.

Tēpile 24: Fakakulupu 'o e Ngaahi ngāue fo'ou mo lalahi 'i he Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'i he malumalu 'o e SFA.

Ngaahi 'Ēlia 'oku Fakama'unga ki ai 'a e Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue'	Ngaahi ngāue fo'ou mo lalahi, 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Tonga' 'i he Patiseti'
1.1 Ngāue Lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo Mateuteu Tokamu'a ki ha Fakatamaki.	Ngaahi founa tali ke fakamālohia 'a e matu'uaki 'a e fonua' mei he ngaahi nunu'a 'o e palopalema 'o e ma'ua'anga ivi': \$18.0m 'i he ngaahi tokoni na'e vahe'i ke malu'i 'aki 'a e hiki 'a e totongi 'uhila' koe'uhī ko e palopalema 'o e lolo' ki he ngaahi fāmili kotoa pē, lolotonga ia' 'oku kei tauhi pē 'a e totongi ma'ae kau tu'u laveangofua taha'. \$1.0m 'oku vahe'i ki ha ngaahi me'a fakatu'utamaki telia ha kovi ange mo lōloa 'a e ngaahi nunu'a'. \$5.0m ki he pēseti 'e 3.0 ki he hiki vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga' (COLA). \$3.2m 'i he tokoni ki he kautaha vakapuna fakalotofonua ko e Lulutai. \$3.7m 'i he tokoni ki he ngaahi vaka tahi uta fakalotofonua'. \$0.9m ko ha totongi tu'o taha (\$100) ke fakalahi 'aki 'a e polokalama fakasōsiale lolotonga ma'ae kau toulekeleka' mo e faingata'a'ia fakaesino'. \$5.0m mei he Contingency Fund 'a e pule'anga', 'a ia te ne totongi 'a e ngaahi me'a fakatu'upakē kehe 'o 'ikai ngata pē 'i he palopalema 'o e lolo', hangē ko e ngaahi fakatamaki fakanatula', 'o tatau mo e \$5.0m 'i he malumalu 'o e Pa'anga Talasiti ki he Ngaahi Fakatu'utāmaki Fakafonua'. \$0.5m ke fakamālohia 'a e ngaahi ngāue 'a e Komisiona Ma'u'anga Ivi 'o Tonga'. - Hokohoko atu 'a e tokoni 'a e pule'anga' 'aki e \$20.0m ki he Hala Fakakavakava Fanga'uta'.

	Hokohoko atu hono vahe'i e pa'anga ki he monomono hala' – \$18.9m²² pea tñaki atu mo e \$3.7m mei he Pa'anga Talāsiti ki he Monomono Hala', 'o fakakātoa ia ki he \$22.6m.
2.1 Lelei ange 'a e Ako' pea mo e Ako kau Kātoa'	- Polokalama ma'u me'atokoni pongipongi ki he fñau ako' - \$1.5m (<i>tñaki atu \$1.5m 'e he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka'</i>). - Hokohoko atu 'o e ngaahi foaki 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga - \$9.7m. - Fakaivia 'a e pa'anga tokoni ki he TNU – hiki'aki 'a \$2.0m 'o fakakātoa ki he \$8.3m. - Hiki 'a e pa'anga tokoni ki he TNQAB 'aki 'a e \$0.3m 'o fakakātoa ki he \$1.7m. - Fakaivia 'a e totongi fakata'u 'a Tonga ki he USP 'aki 'a e \$0.2m – \$2.2m fakakātoa. - Fakaivia \$0.45m 'a e ngaahi sikolasipi fakapa'anga 'e he pule'anga' – \$5.5m fakakātoa.
2.2 Ngaahi Ngāue ki he Mo'uilelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he Kulupu Tu'u Laveangofua'	- Lahi ange 'a e ngaahi fakamole ki he 'ovataimi' ke kei tauhi 'a e fakahoko fatongia', koe'uhī ko e tokolahi ange 'a e ngaahi lakanga 'oku 'ataa'. Na'e fakamoleki 'e he pule'anga' 'a e \$13.5m 'i he ta'u fakapa'anga 2025 mei he patiseti na'e \$5.3m, pea ko e fakafuofua ki he fakamole kātoa 'i he ta'u fakapa'anga 2026 ko e \$15.7m. Ko e fakafuofua 'a e fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2027 'e \$11.1m (\$5.6m 'o e fakamole mei he Potungaue Mo'ui') pea 'e holoki māmālie 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai', 'o makatu'unga 'i hano to e siofi 'a e fa'unga 'o e potungāue' pea mo e ngaahi palani ngāue'. \$1.2m ki hono fakalele 'a e senitā Taialasisi'. - Hokohoko atu 'a hono fakaivia 'a e 'apiako neesi Kuini Salote' 'aki 'a e \$7.0m pea \$5.0m ki he ngaahi fale kilīniki'. - Hokohoko atu 'a hono fakaivia 'a e vahe 'a e kau toulekeleka 'aki 'a e \$7.8m pea \$3.5m ki he kulupu faingata'a'ia fakaesino', 'a ia ko e ngaahi fakamole kotoa ko ia' 'oku \$11.3m. - Hokohoko atu 'a e tokoni \$5.0m ki he ngaahi fale 'o e kakai masivesiva ange'. - Hokohoko atu 'a e tokoni \$1.3m ki he ngaahi komiti fakalalakaka 'a e 'otu motu'. - Hokohoko atu 'a hono tokonia \$3.7m 'a e kau mahaki 'oku 'ave ke faito'o 'i tu'apule'anga'. - Pa'anga tokoni fe'unga mo e \$0.2m ki hono fakaivia 'a e polokalama 'o e to'utupu' mo e kakai fefine' 'i he vouti 'a e potungāue ki he ngaahi ngāue fakalotofonua', hili hono tali e palani fakafonua ki he ongo polokalama ni, pea mo e \$0.1m ki he sino'i pa'anga ki hono tokangaekina e ngaahi fāmili'. Fakataha foki mo e \$0.1m ki he tafa'aki tataui ai pē ke tokoni pē ki he'enau fakahoko fatongia angamaheni'. \$1.0m ki he polokalama 'a e to'utupu' ki he founa taki', 'a ia 'oku 'i he 'Ofisi Palēmia'. \$0.4m ki he tokotaha taki taha 'o e ngaahi vāhenga fili – ko ha hiki hake mei he \$0.35m, pē ko e fakakātoa 'o e fakalahi fakamole' 'e \$0.85m ki he fakalalakaka fakakomiuniti'. - Fakalahi 'aki 'a e \$0.7m ki he ngaahi feitu'u mo e vāhenga 'o e kau 'ōfisakolo', ke fakaivia 'a honau ngaahi fatongia ki he fakalalakaka 'o e komiuniti'. - Fakatupulekina 'a e ngaahi fakamole ki he TNQAB 'aki 'a e \$0.3m ki he \$1.7m.

²² Kau ki ai 'a e kau ngāue, me'angāue mo hono fakalele

3.1 Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue 'mo e Fakalalakaka' i 'o e sekitoa taaautaha'.	• \$3.0m ki he ngaahi fatongia 'o e pule'anga' ke tokoni ki he fakafetaulaki 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila' ki ha tu'unga fakalalakaka fo'ou ange, kau ai mo e ngaahi 'api nofo'anga', takimamata' pea mo e ngaahi sekitoa pisinisi'. • \$4.0m ki he fale ki hono teuteu'i mo ngaohi ai 'a e fua 'o e ngoue 'i Vava'u ke fakamālohia 'a e fefakatau'aki ('oku tokoni mai foki 'a e Pule'anga 'Aositelēlia 'a e \$1.0m 'Aositelelia ki he fale ko 'eni'). • \$2.0m 'a e pa'anga tokoni ki he TTA toe fakaivia 'a e māketi fakatakimamata' – hiki hake 'aki 'a e \$0.5m. • \$0.3m ke poupou'i 'a e ngaahi koloa mo e ngaahi founa fo'ou 'o e takimamata – vaka 'iote', takimamata faka'ātakai', mo e founa kehekehe 'o e uku'. • \$0.3m ke poupou'i 'a e polokalama ki he fakafetongi 'o e ngaahi koloa hūmai'. • \$0.25m ki he kau 'ofisa fetu'utaki, ke fakaivia 'a e kau ngāue fakafa'ahita'u 'i 'Aositelēlia' mo Nu'usila'.
4.1 Tauhi 'a e Ngaahi 'ulungaanga fakafonua', Ako' mo e Polokalama Fakatakimamata	• Tauhi 'a e \$1.0m ki hono tokanga'i 'o e ngaahi feitu'u folau 'eve'eva', anga fakafonua' mo e feitu'u takimamata'. (fakatokanga'i ange: ko e ngaahi ngāue fekau'aki mo e takimamata' 'oku meimei fakafa'ahinga ia 'i he SFA 3.1 – Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue 'mo e Fakalalakaka' i 'o e Sekitoa Taaautaha').
5.1 Ola lelei 'o e Fakahoko Fatongia' mo ha Pule'anga 'oku taliui.	• Pa'anga fakatahataha fakakātoa 'e \$5.7m ki he ngaahi ngāue fakatekinolosia faka'elekitulonika 'a e pule'anga', 'oku fakataumu'a ke fakalalakaka' i 'a e tu'unga mo e lelei 'o e tuku atu 'a e ngaahi ngāue fakasēvesi ki he kakai'. • Totongi fakafoki 'o e mo'ua – ko ha hiki 'o e \$9.3m ki he \$77.7m, 'a ia ko e \$6.3m ki he ngaahi pōnite fakaloto fonua'. 'Oku 'amanaki ke faka'atā 'a e ngaahi fakamole ki hono tokanga'i 'o e noo', tautautefito ki he nō 'a e Pangikē EXIM 'a Siaina', 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai', 'o faka'atā ai 'a e ngaahi me'a fakapa'anga ki he ngaahi me'a taumu'a fakalalakaka mahu'inga 'a e pule'anga'. • Pa'anga 'e \$2.0m ko e totongi ngāue 'a e pangikē ki hono tokoni'i 'o e polokalama GDL 'i he Pangikē Fakalalakaka 'o Tonga'. • \$2.0m ki hono fakahoko savea tohi kakai fakafonua 'a Tonga'. • \$1.2m ki hono fakahoko 'a e fili 'o e kau 'ōfisa pule fakavahe' mo e kau 'ōfisakolo'. • Hiki 'aki 'a e \$0.7m ki he polokalama malu'i 'a e kau ngāue fakapule'anga' – 'o a'u fakakātoa ki he \$1.0m. • \$0.6m totongi tu'o taha ke poupou'i 'a e talitali 'e Tonga 'a e ngaahi fakataha fakafonua' – \$0.5m ki he Sōsaieti 'o e Pasifiki' ki he Mo'ui Fakafanau (PSRH), pea \$0.1m ki he fakataha hono valu 'o e Kōsilio 'o e Va'a Fakamatala 'Ea 'o e Pasifiki'. • \$0.8m ko e totongi fakata'u 'a Tonga ki hono fakahoko ai 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 2031. • \$0.5m ki hono fokotu'u 'o e Komisoni Fetu'utaki'. • \$0.4m ki he ngaahi sēvesi 'a e pule'anga' 'oku fakahoko 'e he kautaha taaautaha ke tokangaekina mo tauhia 'a e ngaahi fale fakafiēmālie fakapule'anga. • \$0.5m ke poupou'i 'a e polokalama fakalelei ki hono pule'i 'o e kelekele', hangē ko hono fokotu'u ha senitā telefoni ke tokoni ki hono fakavave'i 'o e tali ki he ngaahi faka'eke'eke fekau'aki mo e kelekele' mo fakalelei'i 'a e tokanga'i 'o e ngaahi lēkooti kelekele'. • \$0.2m ke tokoni ki hono fakalelei'i mo tauhi 'o e Uafu Tu'imatamoana' ke lelei ange 'a e ngāue ki hono fakatau 'a e ika' 'i ha mahu'inga 'oku toe ma'ama'a ange.

	\$0.1m ki hono fakamālohia 'a e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Tāmate Afī mo e Ngāue Fakafokifaa'
6.1 Malu Fakafonua, Ngaahi Ngāue hili 'o ha Fakatamaki, Malu 'a e Ngaahi Kolo', Fakamālohia 'a hono ngāue'aki 'a e Lao' mo e Ngaahi Ngāue ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'.	- Hoko atu 'a e pa'anga tokoni ki he Faito'o Ta'efakalao' \$5.0m, 'a ia 'e toe vakai' 'o fakatatau ki he palani ngāue fakafonua kuo fakafo'ou'. - Kau 'ofisa pilisone fo'ou 'e toko 10 pea mo hono fakalahi 'o e ngaahi ngāue fakapilisone', ke fakamālohia 'a e malu' 'i he ngaahi fale fakapilisone', 'i he toe tokolahi ange 'a e kau pōpula', tautautefito ki he ngaahi hia fekau'aki mo e faito'o ta'e fakalao'. - Hiki hake e \$0.2m 'i he 'utu 'a e Potungāue Kasitomu' ke fakalele 'a e vaka 'e ua kuo foaki fo'ou mai ke tokoni ki he malu' 'o e ngaahi kau'āfonua 'o Tonga 'i tahi'. - Hiki hake e \$0.5m ki he kau ngāue 'a e ngaahi 'ofisi fakafofonga 'o Tonga 'i muli', ke tokoni ki he hikihihi 'a e fakamole fakangāue', 'o fakamālohia ai 'enau fatongia 'i hono tauhi 'a e ngaahi vā fakavaha'apule'anga' mo e ngaahi lelei fakapolitikale'. \$1.0m ki hono kamata'i 'a e fokotu'utu'u 'o e langa 'o e 'ofisi fakafofonga 'o Tonga 'i Kenipela'.
7.1 Tu'uloa hono ngāue'aki 'o e Koloa Fakaenatula', Malu 'o e 'Atakai' pea mo ha 'Oseni 'oku Matu'uekina.	Hoko atu 'a e pa'anga lolotonga 'oku a'u fakakātoa ki he \$9.6m, 'o fakatefīto ki he ngaahi potungāue 'oku nau fatongia ki he toutai', vao'akau', 'ātakai mo e kekekele' pea mo e ngaahi ma'u'anga koloa fakaenatula'. 'Oku kau heni, 'o hangē ko ha fakatātā, 'a hono fakahoko ngāue 'o e Lao Pule' 'i 'o e Ngaahi Moana' 2025.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

AIV.2 Ngaahi Tukahau Fakamole

Tēpile 25: Ngaahi Tukahau Fakamole 'i hono fakakalasi 'o e Tukahau' 'i he ta'u fakapa'anga 2021- 2025

Ngaahi tukuhau 'oku mole	Tukahau				
	Tukahau'i he vāhenga taautaha	Tukahau 'i he tupu 'oe ngaahi pisinisi	Tukahau ngāue'aki koloa hūmai	Tute 'ekisia	Tute fakakasitomu
Ngaahi tukuhau 'oku totongi 'i he mahu'inga ma'ulalo ange					✓
Faka'atā fakataimi meihe totongi tukuhau		✓			
Kuletiti ki he tukuhau		✓			
Faka'atā meihe totongi tukuhau	✓	✓	✓	✓	✓

Ko e ngaahi tukuhau 'oku totongi 'i he mahu'inga ma'ulalo ange 'oku ngāue'aki ki he Aleapau PACER PLUS pē

*Tukahau 'i he tupu ngaahi pisinisi' [Tukahau 'i he tupu Ngaahi Pisinisi' tānaki Tukahau ta'ofi ki he kakai 'ikai nofo fonua'.

* Fakafuofua 'o e Pa'anga Hūmai 'oku 'ikai tānaki 'i he fakamole pau, ta'u fakapa'anga 2021- 2025

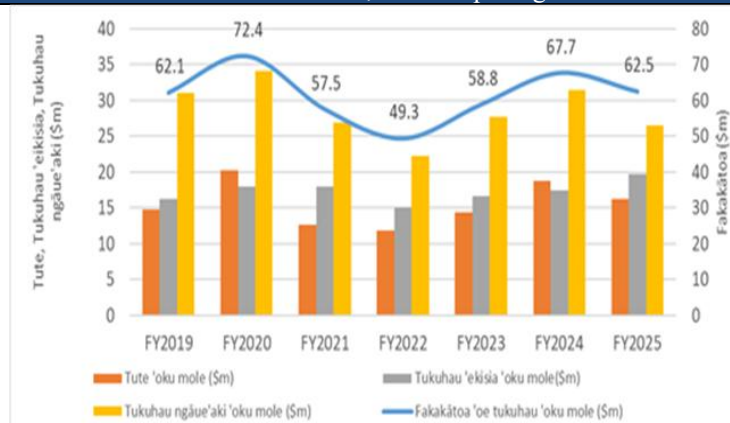
Ngaahi tukuhau 'oku mole (\$m)	Ta'u Fakapa'anga 2021	Ta'u Fakapa'anga 2022	Ta'u Fakapa'anga 2023	Ta'u Fakapa'anga 2024	Ta'u Fakapa'anga 2025	Fakakātoa
Faka'atā fakataimi mei he totongi tukuhau - Tukahau 'i he tupu ngaahi pisinisi (25%)	0.0	0.9	0.2	1.1	0.9	3.1
Faka'atā fakataimi mei he totongi tukuhau - Tukahau ta'ofi ki he kakai 'ikai nofo fonua' (15%)	0.4	0.1	0.3	0.9	1.0	2.7
Faka'atā meihe tukuhau	57.5	49.3	58.8	67.7	62.5	295.8
Fakakātoa	57.9	50.3	59.3	69.7	64.4	301.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Tānaki Pa'anga Hūmai' mo e Tānaki Tukahau' (MORC)

Ko e ngaahi tukuhau 'oku mole' 'oku hā ia 'i he ngaahi Lao 'o e Tānaki Pa'anga Hūmai' (ngaahi lao²³ kuo fakapaasi mei falealea, ngaahi tu'utu'uni fakaikikiki ki hono fakahoko 'o e lao', tu'utu'uni pea mo e ngaahi fekau ki he tauhi 'o e maau'²⁴) pea 'oku toe fakangofua pē 'eni 'i he ngaahi tu'utu'uni²⁵ fakalao kehe'. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono 'oange ha faingamālie mavahe ki ha kulupu pē tautaha ke fakasi'isi'i 'a hono to'o 'enau mo'ua tukuhau', 'i he'ene hā atu 'i he Tēpile 25.

Neongo na'e fakataumu'a 'eni ke ne paotoloaki 'a e ngaahi taumu'a faka'ekonōmika' mo fakasōsiale', 'o kau ki ai 'a e taumu'a ke toe ma'ama'a ange 'a e fakamole ki hono fakahoko 'o ha pisinisi, poupu'i 'o ha 'inivesi, tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga', pehē ki hono tukuhifo ke ma'ama'a ange 'a e fakamole ki he ngaahi koloa' mo e ngāue 'oku fiema'u vivili ki he ngaahi fāmili', ka 'i he taimi tatau ko e fakamole lahi 'eni ki he tu'unga fakapa'anga 'o e fonua', 'o fakafou 'i he ngaahi tukuhau mole', 'o hangē ko ia 'oku to'o konga lalahi atu 'i he Tēpile 25. Ko e pēseti 'e 98.1 'o e fakalūkufua 'o e tukuhau mole' pea ko e toenga pēseti 'e 1.9 leva ko e tukuhau na'e faka'atā fakataimi pē. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tukuhau faka'ataa', 'oku felāve'i tonu ia pea mo e ngaahi tukuhau kehekehe, 'o kau ki heni 'a e tukuhau ngāue'aki', tute fakakasitomu', pehē ki he tute 'ekisia'.

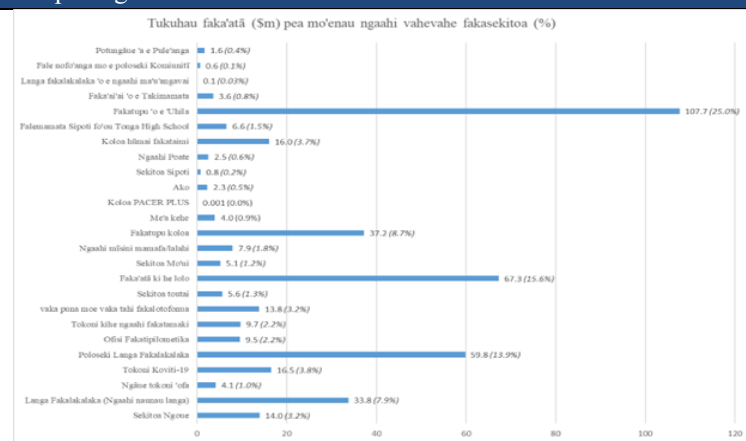
Fakatātā 30: Tukuhau Faka'atā, ta'u fakapa'anga 2019-2025

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'

'I he tukuhau 'e tolu ko 'eni', 'oku fakahā mai 'e he Fakatātā 30, na'e fe'unga pea mo e \$430.3m fakakātoa 'a e tukuhau na'e tonu ke tānaki mai' ka na'e 'ikai, mei he tukuhau faka'ataa' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2019 ki he 2025, ko e lahi taha 'o e tukuhau faka'ataa' 'oku mei he tukuhau ngāue'aki', 'a ia ko e pēseti 'e 46.5, hoko ki ai 'a e tukuhau 'ekisia' ko e pēseti 'e 28.2 pea ko e tute fakakasitomu' ko e pēseti 'e 25.3.

Fakatātā 31: Tukuhau Faka'atā pea mo hono 'Inasi Fakasekitoa', ta'u fakapa'anga 2019-2025

Ma'u'anga Fakamatala: MORC

'I hono vahevahe ko ia 'o e tukuhau faka'ataa' 'i he ngaahi sekitoa' 'oku 'asi ia 'i he Fakatātā 31. Ko e Sekitoa Fakatupu 'o e 'Uhila' 'oku 'inasi lahi taha'fe'unga mo e pēseti 'e 25.0, hoko atu ki ai 'a e sekitoa ki he penisini' mo e lolo' ko e pēseti 'e 15.6, pea mo e sekitoa ki he ngaahi polōseki langa fakalalaka' ko e pēseti 'e 13.9. 'Oku ho'ata mai mei he vahevahe ni, ko e tukuhau faka'atā 'oku kaunga tonu ki he lolo' 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 15.6 'o e fakakātoa 'o e tukuhau faka'ataa', pea ko e toenga 'o e pēseti 'e 84.4 ko e tukuhau faka'ataa' ia 'oku 'ikai fakapatonu mo e lolo'. 'Oku

²³ Tute 'Ekisia & Lao ki hono Pule'i 2008, mo e Kasitomu (PACER PLUS) Lao 2020.

²⁴ Tukuhau ki he Vahenga, Tukuhau Fakatahi, Tute Kasitomu pea mo e Tukuha 'Ekisia.

²⁵ Lao ki he Pangike Fakalalaka 'Esia, Lao Aleapau mo e Bretton Woods, Lao ki he Va Fakatipilometika, Lao 'Uhila, Lao Kautaha Fakavaha'apule'anga (Me'atau mo e ngaahi monu'ia ki he ni'ih'i 'o e kau 'ofisa), Lao Pangike Pule 'o Tonga, Lao Pa'anga Maloloo Fakafonua pea mo e Lao ki he Pa'anga Maloloo.

tukupā ai pē 'a e Pule'anga' ke kei hokohoko atu 'a hono vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tukuhau faka'ataa' 'i he ta'u fakapa'anga 2027, makatu'unga 'eni mei he ola 'o e ngāue tatau na'e fakahoko 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga' 'i he 2020.

10 FAKAMATALA FAKALAHĪ V: PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAHI HOA NGAUE KI HE FAKALAKALAKA

AV.1 Patiseti Fakalalakala 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Poutuliki 'a e TSDF

'I he malumalu 'o e Patiseti Fakalalakala 'i he ta'u fakapa'anga 2027, ko e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Fakafonua ki hono Matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki 'oku vahe'i ki ai 'a e tokoni lahi taha' (\$167.1m), hoko atu ki ai' ko e Poutuliki ki he Tupulekina Fakalūkufua' mo ha Sekitoa Fakapule'anga 'oku Lelei Ange (\$159.7m). Ko e taumu'a 'o e ngaahi pa'anga tokoni fakalalakala' ki hono fakalelei'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika' 'o fakafou 'i hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue langa lalahi' mo e fefononga'aki', ke ne matu'uaki 'a e ngaahi feliuliaki 'o e 'ea', pea pehē ki he ngaahi ngāue ki he ma'u'anga ivi fakaenatula'. 'Oku 'ikai ke ngata ai', ka 'oku ho'ata mai mei he Poutuliki ki he tupulekina fakalūkufua' mo ha sekitoa fakapule'anga 'oku lelei ange', 'a e fakalalakala hono matu'uekina 'o e ma'u'anga ivi'. 'Oku kau heni 'a e Polōseki ki hono toe Fakaivia hono Tufaki 'a e Ma'u'anga 'Uhila' (\$14.2m), Polōseki Fakalelei'i 'o e Ma'u'anga Ivi Fo'ou' (TRESP), Polōseki ki hono Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila ki he 'Ēlia Nuku'alofa' (NNUP) pea mo ha toe ngaahi tokoni tākaki mai mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakala' hangē ko e fakatamaki lolotonga ki he lolo' mo e ma'u'anga ivi'; ka 'i he sekitoa fakapule'anga 'oku lelei ange' 'oku kau ki heni 'a hono Langa 'o e fale fo'ou ki he Fale Alea', (\$16.6m) mo e Misiume Fakafonua 'o Tonga' (\$5.1m).

Tēpile 26: Patiseti Fakalalakala 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Poutuliki 'a e TSDF

Elia Ngāue Mahu'inga (SFA)	Patiseti Kamata Ta'u 2025/26	Patiseti Kamata Ta'u 2026/27	Faikehekehe (Ta'u Fakapa'anga 2026/27 & 2025/26) 'o e Patiseti
	(\$m)	(\$m)	(\$m)
Tupulaki Faka'ekonomika mo Ola Lelei 'a e Sekitoa Fakapule'anga	175.3	119.7	-55.6
Tauhi 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua, Ako mo e ngaahi polokalama faka-Takimata	0.2	0.0	-0.2
Ola Lelei 'o e fakahoko fatongia mo ha Pule'anga 'oku Taliui	128.1	70.3	-57.9
Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui lelei Fakaesino, Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni f	0.0	6.2	6.2
Ola e Ngāue 'o e Ngaahi Sekitoa, Ma'ungāue mo e Fakalalakala'I 'o e Sekitoa Taautaha/P	47.0	25.8	-21.2
Lelei ange 'a e Ako pea kau katoa	0.0	17.4	17.4
Matu'uekina Fakafonua	130.9	167.1	36.2
Ngaue lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'E a mo mateuteu Tokamu'a ki ha Fa	29.0	46.9	17.9
Malu fakafonua, Ngaahi Ngāue Hili 'o ha fakatamaki, Malu 'a e ngaahi Kolo, Fakamālohia	49.6	21.5	-28.1
Ola e Ngāue 'o e Ngaahi Sekitoa, Ma'ungāue mo e Fakalalakala'I 'o e Sekitoa Taautaha/P	0.8	0.9	0.1
Tuu'uloa hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa Fakaenatula, Malu 'a e 'ātakai pea mo ha 'Ose	51.4	97.7	46.3
Lelei ange 'a e Sekitoa Fakaesiale	83.6	60.5	-23.1
Ngaue lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea mo Mateuteu Tokamu'a ki ha	1.3	0.0	-1.3
Tauhi 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua, Ako mo e ngaahi polokalama faka-Takimata	0.4	1.0	0.6
Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui lelei Fakaesino, Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni f	14.3	17.5	3.3
Malu fakafonua, Ngaahi Ngāue Hili 'o ha fakatamaki, Malu 'a e ngaahi Kolo, Fakamālohia	0.0	0.3	0.3
Ola e Ngāue 'o e Ngaahi Sekitoa, Ma'ungāue mo e Fakalalakala'I 'o e Sekitoa Taautaha/P	65.3	10.0	-55.3
Lelei ange 'a e Ako pea kau katoa	2.4	31.6	29.2
Fakakatoa	389.8	347.3	-42.5
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'			

AV.2. Patiseti Fakalalakala 'i hono Vahevahe Fakapotungāue

Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko e patiseti ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' ki he Ta'u fakapa'anga 2027 'oku fe'unga mo e \$119.5m, 'oku ho'ata mai heni ko e Potungāue 'eni kuo vahe'i lahi taha ki ai 'a e Patiseti fakalalakala fakapotungāue'. Ko e hiki 'aki eni 'a e \$64.0m mei he ta'u fakapa'anga 2026. Ko e hiki lahi ko 'eni' koe'uhī ko e Polōseki Halafononga ki ha Tonga 'oku Tu'uloa Faka'ekonōmika mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo' ki he ngaahi fakatamaki' 'a ia na'e kamata 'i he 23 'o Tisema 2025. Ko e taha 'eni' 'o e Polōseki tu'ukimu'a 'a e Pule'anga' ke tokoni 'a hono Langa 'o e Hala Fakakavakava Fanga'uta' fakataha pea mo hono ngaahi hala hū'anga', kae'uma'ā 'a e ngaahi fakatafenga vai' 'a ia 'oku fakataumu'a ki hono fakaivia 'a e fefononga'aki' mo hono

fakalakalaka'i 'a e tu'ulua 'o e palani kolo' pea mo hono fakasi'isi'i 'a e tu'unga laveangofua ki he ngaahi fakatamaki'.

'Oku toe kau atu foki ki heni 'a e ngāue 'oku fakahoko 'i he Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' ke ne Matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea': Konga 2 ke hokohoko atu hono tokonia 'a e ngaahi ngāue langa' ki hono fakalelei'i 'o e Uafu Nāfanua' 'i 'Eua. 'Oku lolotonga fakalelei'i foki 'a e ngaahi Hala Pule'anga 'i Ha'apai' pea mo 'Eua. 'Oku kau atu foki ki heni 'a e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga Fua'amotu' 'a ia na'e fakamo'oni hono aleapau' 'i he kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2026. 'Oku amanaki ke kamata 'a e ngāue' 'i 'Okatopa 2026 ki Ma'asi 2028 ke ne fakaivia 'a e ngaahi langa Lalahi' pea mo e fefononga'aki' 'i Tonga. Ko e ngaahi polōseki kuo kakato e ngāue ki ai' 'i he Potungāue ni 'oku kau atu ki ai' 'a e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa', Polōseki ki hono langa e ngaahi fale nofo'anga' ko e fakaakeake mei he HTHH, pea mo hono Fakalelei'i 'a Mala'ekula'.

Potungāue Pa'anga

Ko e patiseti 'a e Potungāue Pa'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2027 'oku fe'unga mo e \$31.1m, 'oku ne fakafofonga'i mai 'a e holo 'aki 'a e \$40.8m mei hono fakatauhua ki he ta'u fakapa'anga 2026. Ko e holo ko 'eni' 'oku makatu'unga mei hono 'ohifo' 'a e Polōseki Tu'ulua ma'ae Kakai Fefine Pisinisi' mo e Fakalakalaka'i hono Fakapa'anga 'i ha Ngaahi 'ilo fo'ou ma'a Tonga (WE-LIFT), ke fakahoko 'i he Potungāue Fefakatau'aki' mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika'. Ka neongo 'a e fehikitaki ko 'eni', 'oku kei fokotu'utu'u pē ke fakahoko 'a e ngāue' 'o hangē ko ia kuo 'osi palani'i. Tānaki atu ki heni pea mo e Polokalama Pōnite Pa'anga Fakalotofonua 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' 'a ia 'oku fakataumu'a 'eni ke ne fakaivia 'a e sekitoa tautaha'neongo 'oku fakatatali ke ma'u mai ha ngaahi polōseki fo'ou.

Neongo 'a e holo fakalūkufua 'i he patiseti', ka 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga 'a e Potungāue' ki he ta'u fakapa'anga 2027. 'Oku kau atu ki heni 'a e pa'anga tokoni ki he Polōseki Fakalelei'i 'o e Ma'u'anga Ivi Fo'ou' (TRESP), 'a ia 'oku ne tokanga' 'a e tūkungamālie 'a e sekitoa' ki he ma'u'anga ivi' pea mo hono fakalakalaka'i 'a e ma'u'anga ivi fo'ou'. 'Oku amanaki ke hoko atu foki 'a e ngāue ki he Polōseki ki hono Langa 'o e Misiume Fakafonua 'o Tonga' 'a ia 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga Saute 'Alepea'. 'Oku kau atu foki ki heni pea mo e pa'anga ki hono Totongi Malu'i 'a e fonua' mei he fakatamaki' 'a ia 'oku fakafou mai mei he Kautaha Malu'i ki ha Fakatamaki 'o e Pasifiki' (PCRIC) ke kei hokohoko atu pē 'a e totongi malu'i ko 'eni' ko ha tokateu ki ha fakatamaki 'i he kaha'u'.

Potungāue Ako mo e Ako Ngāue

Ko e patiseti kuo vahe'i ki he Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue' ki he ta'u fakapa'anga 2027 'oku fe'unga mo e \$48.3m, 'a ia 'oku tupu 'aki 'eni' 'a e \$6.8m mei he ta'u fakapa'anga 2026. 'Oku fakatefito 'a e tupu ko 'eni' 'i he Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' ki hono Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula' (TSRSP). 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e langa 'o e ngaahi 'apiako kuo fakapapau' 'oku tu'u laveangofua ki he peaukula' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, pea mo Niuafo'ou.

'Oku toe tokoni foki 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' mo e Pule'anga 'o Nu'usila' 'aki 'a e ngaahi sikolasipi ki he kakai Tonga' ke nau ako 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki', 'o kau ai 'a e ngaahi polokalama ako mata'itohi', ako ma'olunga ange' mo e ngaahi ako ngāue fakatekinikale taimi nounou'. 'Oku hokohoko atu foki 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'o Siapani' ki Tonga 'o fakafou 'i he ngaahi sikolasipi mo e ngaahi faingamālie ako ngāue, ke ne fakaivia 'a e tu'unga poto'i ngāue fakapalōfesinale 'a e kau ngāue fakapule'anga'. 'Oku fakalahi 'e he ngaahi tokoni ko 'eni' 'a e pōto'i ngāue', taukei ngāue fakataki', mo e fevahevahe'aki 'o e 'ilo', 'o tokoni ki he ngaahi taumu'a ki he fakalakalaka tu'ulua 'a Tonga'.

Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamatala', Tokanga'i e Ngaahi Fakatamaki', Atākai', Fetu'utaki' mo e Feliuliaki e 'Ea' (MEIDECC).

Ko e Potungāue MEIDECC 'oku fe'unga hono patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2027 mo e \$42.6m, 'a ia ko e hiki si'i 'eni' mei he \$41.0m 'i he ta'u fakapa'anga 2026. Ko e hiki si'i ko 'eni' 'oku fetāmate'aki ia pea mo e ngaahi Polōseki kuo kakato hono ngāue'i' kae'uma'ā 'a e ngaahi pa'anga fo'ou ke tokonia 'a e Potungāue'. 'Oku kau heni 'a e ngaahi 'ēlia tefito ki hono Matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea', Fakasi'isi'i 'a e Tu'unga tu'u laveangofua ki he Ngaahi Fakatamaki', Fakalakalaka Fakatekinolosia' pea mo e Sekitoa ki he Ma'u'anga

Ivi'. 'Oku lolotonga faka'osi'osi 'a e ngaahi ngāue ki he Polōseki ki hono Fakaivia 'a e Ngaahi Ngāue ki hono Matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki 'i he Pasifiki' (PREP), 'a ia 'oku kakato ki 'Epeleli 2026. 'Oku kau heni 'a e kakato 'a e langa 'o e Senitā fo'ou ki he Va'a Fakamatala 'Ea' pea mo e Tafa'aki 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi Fakatamaki', kae pehē foki ki hono fokotu'u e ngaahi Naunau Fakatokanga ki he Ngaahi Fakatamaki'.

'I he taimi tatau, 'oku 'amanaki ke toe a'utaki mai mo e ngaahi pa'anga tokoni ke tokonia 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliu'aki 'o e 'ea' 'o fakafou mai 'i he Pa'anga Talāsiti ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea' (TCCF). 'Oku faka'atā 'e he fa'unga 'o e Talāsiti ko 'eni' ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi polōseki ki he ngaahi kolo'. Ko e Pa'anga Tokoni fo'ou ki he Polōseki Tala kei Kapa', 'oku ne tokonia 'a e Potungāue' 'i hono fakahoko hono tefito'i fatongia ke Fakasi'isi'i 'a e Tu'u Laveangofua ki he ngaahi fakatamaki' pea mo e tokateu ki ha'ane hoko mai. 'I he tafa'aki 'o e Tekinolosia' mo e Fetu'utaki', 'e tokoni' 'a e Potungāue' 'aki ha ngaahi tokoni fo'ou mei he Polōseki 'a 'Amelika ki he ngaahi Pole 'o e Milēniume' pea mo e Polōseki ki he Totonu 'o e Fetu'utaki Fakatu'apule'anga'. Ko e tafa'aki ki he Ma'u'anga Ivi', 'oku hoko atu pē hono fakakakato 'a e ngāue 'a e Polōseki' ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga 'uhila' ki he 'Ēlia Nuku'alofa' (NNUP) 'Ēlia 5. 'Oku faka'amu ke hoko atu pē 'a e ngāue' ki he 'Ēlia 4, 'i he taimi tatau 'oku muimui atu pē mo e Polōseki ki hono toe fakaivia hono tufaki 'a e ma'u'anga 'Uhila' (GREST) 'a ia 'oku fekau'aki mo e Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Ivi Fo'ou' (TRESP). 'Oku kei tu'ulāhoko ai pē 'a e Polōseki ki hono Malu'i mo Matu'uaki e Matāfanga 'o Tonga' ki he tafa'aki Fakahahake 'o Tongatapu' ke ne fakaivia hono malu'i e matāfanga' mei he'ene 'auhia' kae pehē ki he ngaahi nunu'a tamaki 'o e feliuliu'aki 'o e 'ea' 'i he vahe Hahake'.

AV.3. Patiseti Fakalakalaka' (Fakamole) Vahevahe ki he ngaahi Polōseki Lalahi (\$m)

'Oku hā 'i he Tepile 27 'a e fakalūkufua 'o e ngaahi ngāue lalahi ke fakahoko 'e he Pule'anga' 'o fakatatau ki he'ene ngaahi tefito'i kaveinga' 'o kau ai hono fakalakalaka' i ha tupulaki fakalūkufua 'oku tu'uloa ke toe vahevahe taau ange 'a e tokoni' ki ha ngaahi polōseki 'oku fakataumu'a ki he lelei fakalūkufua ma'ae kakai 'o Tonga'. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi ngāue tefito hangē ko e Polōseki Halafononga ki ha Tonga 'oku Tu'uloa Faka'ekonōmika mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo ki he ngaahi fakatamaki' (TONGA SECURE), Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo e Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' mo hono Matu'uaki 'a e Feliuliuaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula' (TSRSP), Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' ke ne Matu'uaki e Feliuliuaki 'o e 'Ea' (TCRTP) II, Polōseki ki hono toe fakaivia hono tufaki 'a e ma'u'anga 'Uhila' (GREST), Polōseki ki hono Tokangaekina 'a e Kau Toulekeleka', pea mo e Polōseki ki hono Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila' ki he 'Ēlia Nukualofa' (NNUP).

'Ikai ke ngata ai', 'e tokoni 'a e Pule'anga 'o Siapani' ki hono Fakalelei'i 'o e Mala'e Vakapuna', Tokoni Fakalakalaka 'a e Pule'anga Fakatahataha' (UNDP) ki he Polōseki ki hono Malu'i mo Matu'uaki e Matāfanga 'o Tonga' 'oku 'i he vahe Hahake'. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a hono tuku mai 'e he Pule'anga 'o 'Aositelēlia', Pule'anga 'o Nu'usila', pea mo e Pule'anga 'o Siapani' ha ngaahi sikolasipi fakalotofonua mo fakavahefonua ma'ae tangata'i fonua Tonga', ke fakalakalaka' i ai 'a e ako' 'i he ngaahi 'ēlia kehekehe. 'Oku kei hokohoko atu ai pē hono poupou'i 'e he Pule'anga 'o Nu'usila' 'a hono fakamālohia 'o e tu'unga matu'uaki 'a e ngaahi kolo' 'i he sekitoa ma'u'anga vai' 'o fakafou 'i he Pa'anga Talāsiti ki he Ngaahi Ngāue felāve'i mo e feliuliuaki 'o e 'ea'. Ko e Pule'anga 'o Saute 'Alepea' 'oku ne tokonia 'a e Sekitoa Takimamata' ki hono langa 'o e Misiume Fakafonua 'a Tonga'.

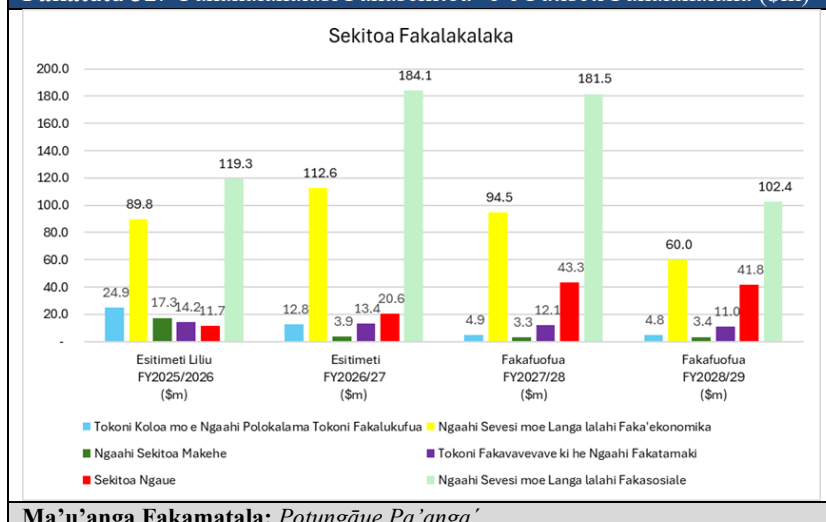
Table 27: Patiseti Fakalalakala 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Poloseki Lalahi (\$m)

Ngaahi Poloseki lalahi	Estimeti Ta'u 2026/27	Estimeti Ta'u 2027/28	Estimeti Ta'u 2026/29
	(\$m)	(\$m)	(\$m)
Poloseki Langa Hala Fakakavakava Fanga'uta	74.4	80.0	27.7
Ako'anga 'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula(TSRSP)	31.2	30.2	16.7
Poloseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea(TCRTP)	22.4	8.0	7.0
Langa Fo'ou ki he Mala'e Vakapuna Fua'amotu	17.2	13.1	3.6
'Langa Falealea Fo'ou	16.6	12.0	0.5
Poloseki Ma'u'anga Ivi mei he La'a(GREST)	14.2	0.0	0.0
Fakakau 'a e ngāue ki he feitu'u 'o e loto vilitaki (IURSP)	13.3	0.4	0.0
Poloseki Langa Fosoa ki hono Matu'uekina e Fakatamaki Fakaenatula	13.0	17.0	11.5
Poloseki ki hono fakalalakala 'i 'a e tu'ulua 'o e mo'ui' lelei 'i Tonga	10.1	28.2	17.2
Sikolasipi (Regional)	8.8	9.3	9.3
Pa'anga ki he Feliuliaki 'a e 'ea	8.8	8.8	8.8
Poloseki ki hono Langa hake 'a e Tu'unga e Fefakatau'aki	7.0	11.7	6.7
Sikolasipi	6.4	3.9	3.9
Poloseki ki he fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila 'Elia Nuku'alofa(NNUP)	5.7	3.4	0.4
Poloseki Tokoni Ki he Kakai Toulekeleka	5.7	1.3	1.3
'Misiume Fakafonua 'a Tonga	5.1	0.0	0.0
Ngaahi Ngāue ki he Ngaahi kolo ki 'uta' mo e 'Otu Motu 'o Tonga' (TRIP III)	4.3	6.3	6.3
Poloseki ki hono Fakalelei 'i 'a e Tu'unga Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki	3.5	3.9	4.4
Polokalama Tokoni ki he Potungāue Mo'ui Fika 4	3.3	1.7	1.7

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'

AV.4. Fakalalakalasi Fakasekitoa 'o e Patiseti Fakalalakala (DAC)

Fakatātā 32: Fakalalakalasi Fakasekitoa 'o e Patiseti Fakalalakala (\$m)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga'

'Oku hā 'i he Fakatātā 32 'a e kongalahi 'o e tokoni 'oku vahe'i kihe sekitoa langa fakalalakala fakasosiale' mo e ngaahi sēvesi', 'o fe'unga mo e \$184.1m pē ko e pēseti e 53.0 'o e patiseti fakalalakala fakakātoa ki he ta'u fakapa'anga 2027. 'Oku fenāpasi 'eni mo e ngaahi ngāue lalahi ke fakahoko 'e he Pule'anga' 'o fakatatau ki he'ene ngaahi tefito'i kaveinga' 'o kau ai hono fakalalakala'i ha tupulaki fakalūkufua 'oku tu'ulua' ke toe vahevahe taau ange 'a e tokoni' ki ha ngaahi polōseki 'oku fakataumu'a ki

he lelei fakalūkufua ma'ae kakai 'o Tonga'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga ko 'eni' 'oku kau ki ai hono langa 'o e Falemahaki 'o Vava'u', Senitā Tokangaekina 'a e Kau Toulekeleka', Polōseki Halafononga ki ha Tonga 'oku Tu'ulua Faka'ekonōmika mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo ki he ngaahi fakatamaki' (TONGA SECURE), Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' ki hono Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'a e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki' ke ne Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea' (TCRTP) II pea mo e Polōseki ki hono Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila' ki he 'Ēlia Nuku'alofa' (NNUP).

'Oku hoko atu ki ai 'a e Sekitoa Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika' mo e Ngaahi Sēvesi' 'aki 'a e \$112.6m pē ko e pēseti 'e 32.4 'o e fakakātoa 'o e tokoni fakalalakala'. Ko e ngaahi tokoni lalahi 'i he sekitoa ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a hono langa 'o e Misiume Fakafonua 'a Tonga', langa 'o e Fale Alea fo'ou', Polōseki ki hono langa 'o e fale ke Teuteu' 'i 'a e Fua 'o e Fonua' ki he Fefakatau'aki', 'i Vava'u, Fakalelei' 'a e Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga Fua'amotu', Polōseki Fakalelei' 'o e Ma'u'anga Ivi Fo'ou' (TRESP) pea pehē ki he

ngaahi Polōseki tokoni ki he feliuliaki e 'Ea' mo e Matu'uaki 'o e Fefononga'aki' (TCRTP), Polōseki ki hono Malu'i mo Matu'uaki e Matāfanga 'o Tonga' 'oku 'i he vahe Hahake' pea mo e Polōseki ki hono toe fakaivia hono tufaki 'a e ma'u'anga 'Uhila' (GREST).

Ko e sekitoa ki he ngaahi'anga koloa' 'oku fe'unga mo e \$20.6m, 'a ia 'oku ne fakafofonga' 'a e pēseti 'e 5.9 'o e pa'anga fakalakalaka' pea 'oku kau ai foki 'a e fengāue'aki mo e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' 'i Tonga hangē ko e Polōseki ki he Ngaahi Ngāue ki he ngaahi Kolo ki 'Uta' mo e 'otumotu 'o Tonga' (TRIP III) kae'umaā 'a hono 'oatu e ngaahi me'angāue ki hono ngaahi 'o e me'atokoni'.

'Oku kei hokohoko atu pē hono poupou' 'e he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka' 'a e toenga 'o e ngaahi sekitoa', 'o kau ai 'a e tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga'.

AV.5. Ngaahi Hoangāue Lalahi ki he Fakalakalaka

AV.5.1 Pangikē 'a Māmani

'Oku fe'unga mo e ngaahi Polōseki 'e 7 'a e Pangikē 'a Māmani' 'oku 'amanaki ke hokohoko atu 'a hono ngaahi ngāue' ki he ta'u fakapa'anga 2027:

1. Polōseki Ki Ha Ngaahi Founa Ngāue Fo'ou mo hono Langa Hake 'a e Taukei Ngāue Fakasitētisitika 'i Tonga (SICB) – 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e polōseki ko 'eni' ki hono poupou' 'a e langa hake ha fa'unga ma'u'anga fakamatala fakasitētisitika lelei mo hono fakamālohia 'a e 'ilo fakatekinikale 'a e Potungāue Sitētisitika 'a Tonga', pea mo hono fakalakalaka' i hono fa'u 'a e ngaahi me'afua fakafonua'. Ko e taha 'o e ngaahi tefito' i taumu'a 'o e polōseki ni ko hono poupou' 'a e savea ki he ma'u'anga pa'anga' mo e fakamole 'a e ngaahi famili' (HIES 2025) 'a ia na'e fakakakato 'a e ngāue ni 'i Nōvema 2025. Ko e ngaahi ngāue 'oku hoko atu ki ai 'a e polōseki' ko e fakakakato 'a e ngaahi līpooti 'o e polōseki' kimu'a pea tāpuni 'i Tisema 2026.

2. Poloseki Tokanagekina 'o e Hao mo e Tu'ulua 'o e Ngaahi Ako' (TSRSP) – 'Oku kei hokohoko atu pē hono fakaivia 'a e malu mo e tu'ulua 'a e 'apiako 'i he ngaahi kolo' na'e uesia mei he peaukula' kae pehē foki ki he ngaahi 'apiako 'oku nau 'i he ngaahi feitu'u tu'u laveangofua'. Kuo kakato foki mo e ngaahi ngāue ki hono toe langa 'a e ngaahi 'apiako na'e uesia mei he peaukula' 'i Kolomotu'a, 'Eueiki, Fonoi, Tungua, Nomuka, Maamaloa, Maamafo'ou' mo e Kolisi Tupouto'a'. Ko e fakalelei ki he ngaahi 'apiako tu'u lavengofua' (RBS) na'e lava ai pē hono fakamo'oni 'a e ngaahi aleapau ngāue langa 'e ua (2). Ko e aleapau langa fika 'uluaki' (1) 'e kamata ia 'i Pea, Tokomololo, pea mo Pēteli pea 'e fakakakato 'a e ngāue ni ki he faka'osinga 'o e ta'u 2026. Ko e aleapau langa fika ua (2) 'oku lolotonga fakahoko hono fokotu'utu'u 'o e ngāue' ke kamata 'a e langa' ki he ngaahi 'apiako 'i Niuafo'ou' 'o kau ai 'a 'Alele'uta, Tongamama' o pea mo e Ako Ma'olunga 'o Niuafo'ou'. Ko e toenga 'o e ngaahi aleapau langa fika 3, 4, mo e 5 'e toki fakahoko ia 'i he lolotonga e ta'u fakapa'anga 2027. Koe'uhi' ko e 'ikai ke lava 'o fakakakato kei taimi 'a e ngaahi mape ki he ngaahi 'apiako', fakataha mo e hikihihi 'a e mahu'inga 'o e koloa langa', mo e ivi malava 'a e sekitoa ki he ngāue', 'oku ne fakafe'ātungia' 'a e tu'unga 'o e ngāue ni. Kuo 'osi fokotu'u 'a e Polokalama Fakakomipiuta ki he Ako' (EMIS) pea 'oku kei hokohoko atu pē 'a hono tufaki ki he ngaahi 'apiako kotoa 'o e Pule'anga'. Ko e ngaahi liliu ki he silapa ako ma'ae kalasi 1 ki he 6 kuo kakato, ka ko e silapa ki he kalasi 9 ki he 13 'oku 'amanaki ke kamata ia 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou'. 'Oku kau foki ki he Polōseki ni 'a e ngaahi ako ma'ae kau faiako' 'o kau heni mo e ngaahi tokoni fakatekinikale hangē ko e ngaahi naunau me'a va'inga ma'ae longa' i fanau tokamu'a', kae'uma'a 'a e ngaahi tokoni ki he va'a fakasaienisi', mo e naunau ki he va'a fakakomipiuta ki he ngaahi 'apiako lotoloto' mo e ako ma'olunga'.

3. Polōseki ki hono Tokangaekina 'a e Tu'uloa mei he Feliuliaki 'o e 'Ea' ki he Fefononga'aki II
Ko e konga lahi 'o e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e hala 'i Vava'u mo Tongatapu' kuo kakato. Ko e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala 'i Ha'apai' (kilomita 'e 7.5) pea mo e ngaahi hala 'i 'Eua' (kilomita 'e 9.3) kuo kamata pea 'oku 'amanaki ke fakakakato ia 'i he konga kimu'a 'o e ta'u fakapa'anga hoko'. 'I he tafa'aki 'o e va'a malini', 'oku 'amanaki ke kamata 'a e ngaahi ngāue lalahi' ki hono Fakalelei'i 'o e Uafu Nāfanua'. Ko e va'a ki he Fefolau'aki vakapuna sivile' 'oku kei tokonia ai pē 'e he Polōseki hono fa'u ha ngaahi Fakahinohino ki hono Tokangaekina 'a e ngaahi Koloa 'o e Mala'evakapuna Fakavahefonua' pea 'e hokohoko atu pē ki he ta'u fakapa'anga 2029. 'Oku kau atu ki heni hono tuku mai ha ngaahi naunau mahu'inga mo e ngaahi kongokonga talifaki ki he ta'u 'e 2 ka hoko mai'.

4. Polōseki ki hono Fakalakalaka'i 'a e Tu'uloa 'o e mo'ui lelei' 'i Tonga- 'Oku kei hokohoko atu ai pē 'a e Polokalama Fengāue'aki 'oku ne tokonia 'a e Potungāue Mo'ui' ki he ngaahi polokalama fanongonongo fekau'aki mo e fokoutua 'oku 'ikai pipihi'. Ko e Polokalama Fengāue'aki ni 'oku kaunga lelei ia ki hono faka'ai'ai hono liliu e to'onga mo'ui fakafo'ituitui' ki he mo'ui lelei', kae'uma'ā 'a hono fakakakato 'a e Fokotu'utu'u Ngāue ki he Fokoutua 'oku 'ikai Pipihi'. Ko e ngaahi polokalama ako fakataimi 'i ha vaha'a ta'u nounou mo lahi ange' ki he mo'ui lelei' 'oku kei hokohoko atu pē ki he faka'osinga 'o e polōseki'. 'Oku kau atu ki heni 'a e ngaahi sikolasipi ma'ae kau toketaa' mo e kau neesi' kae'uma'ā ha ngaahi ako ta'u nounou ki hono fakaivia 'a e sēvesi ki he mo'ui lelei'. Ko e konga lahi 'a e ngāue ki he Langa 'o e Falemahaki Vava'u' ko hono fa'u 'o e fokotu'utu'u ngāue ki he langa' pea 'oku 'amanaki ke kamata 'a e langa' 'i he konga ki mui 'o e ta'u fakapa'anga 2027. 'Oku toe kau atu foki ki heni 'a hono tuku mai mo ha ngaahi saliate mīsini ke ngāue'aki 'e he ni'ihi 'oku faingata'ia fakaesino' kae pehē foki ki ha saliate mīsini ki hono fetuku e veve makehe' 'a ia 'e fakakakato ia ki he ta'u fakapa'anga 2027. 'Oku hokohoko atu ai pē hono fakapa'anga 'e he polōseki ni 'a e Tafa'aki ki hono Tokoni'i 'o e Ngaahi Polōseki' (CSU) 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga' kae pehē foki ki he kau ngāue 'o e Polōseki'.

5. Ko e Polōseki 'o e Pangikē Fakafekau'aki' - 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e Polōseki ni ke ne fakafaingamālie'i 'a e ngaahi sēvesi Pangikē Fakafekau'aki' ki he ngaahi vahefonua 'o e Pasifiki'. 'I he konga 'uluaki 'o e polōseki ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi makamaile ke fakakakato 'o kau ai 'a hono fili ha Pangikē Fakafekau'aki - ke ne fakahoko 'a e fengāue'aki mo e ngaahi pangikē ki tu'apule'anga' (CBR) ma'ae ngaahi fonua mēmipa 'o e Polōseki'. Na'e fokotu'u foki 'a e palani ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'a e pa'anga ta'efakalao' pea mo ta'ofi 'a e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (AML/CFT) pea na'e 'ohake ia ki he ngaahi fonua mēmipa' fakataha mo ha tokoni fakatekinikale. Ko e ngāue ko 'eni' 'oku fiema'u 'a hono ngaahi tu'utu'uni ngāue' ke ne fakafaingamālie'i ha 'ātakai 'o hangē ko hono fokotu'u 'a e Fa'unga Totongi Fakafonua'.

6. Polōseki ki hono Langa hake 'a e Tu'unga e Fefakatau'aki' - Ko e Polōseki Fakavahefonua ni na'e toki kamata 'i Tisema 'o e 2025. Ko e Polōseki ni 'oku fakataumu'a ki hono fo'u 'a e ngaahi founa fefakatau'aki 'i Tonga' ke toe lelei ange pea mo hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole ki he fefakatau'aki'. Ko e ngāue mahu'inga 'i heni' 'a ia 'oku kei fakahoko 'a hono palani mo hono fokotu'utu'u' ko hono fakalelei'i 'a e polokalama fakakomipiuta ki hono faka'atā 'o e koloa ki he fefakatau'aki (ASYCUDA) pea mo ha tokoni ki hono fokotu'u 'o ha Polokalama fakatautaha ki hono fakafehokotaki 'a e ngaahi kupu fekau'aki' ki he Polokolama Fakakomipiuta Faka'atā 'o e Koloa' (ASYCUDA). 'I he hokohoko atu ki he ta'u fakapa'anga hoko' 'e fakatau ha ngaahi naunau sivi 'o kau ki ai 'a e ngaahi me'angāue ki he tafa'aki fua uta', ngaahi vaka le'o', mo e ngaahi mīsini fokotu'utu'u uta', mīsini ki hono hiki e uta', saliate mīsini', pea mo e ngaahi naunau malu'i ki he uafu 'i he Taulanga Nuku'alofa' mo Vava'u.

7. Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Tu'unga Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' - Ko e polōseki fo'ou ni 'oku fakataumu'a ia ke ne fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue 'i he tafa'aki mo'ui lelei' 'i he vahefonua Pasifiki' kae fakatefito ki hono tokangaekina 'a e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai pipihi'. 'E hokohoko atu 'a e Polōseki ni ki hono fakamo'oni 'o ha aleapau pea mo e Kautaha Fakatahataha ki he Ngaahi Ako' mo e Fanau ako' (UNICEF) ke ne tokonia hono fakahoko 'a e polōseki'. 'Oku kau ki heni hono fokotu'u ha senitā makehe ange ki he tafa'aki fakakomipiuta' 'o kaunga ki he fakafetu'utaki 'a e sēvesi mo'ui lelei' kae'umaā ha tokoni fakatekinikale. 'I hono fakakātoa' ko e polōseki' ni te ne tokonia hono fakalalakaka'i ange 'a e kau ngāue ki he tafa'aki mo'ui lelei', 'omi ha ngaahi 'ilo fo'ou fakatekinolosia, fakafaingamālie'i 'a e ma'u'anga tokoni ki he mo'ui lelei 'oku tu'uloa ange', pea mo hono fokotu'u ha ngaahi senitā makehe ange ke ne 'omai ha ngaahi founa ke fakalalakaka'i 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei'.

AV.5.2 Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia

'Oku kei hokohoko atu pē hono tokonia 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia' 'a e Pule'anga 'o Tonga' 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga ange' 'o kau ai 'a e mo'ui lelei', tokangaekina kau toulekeleka', langa lalahi ki he fefononga'aki', matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki', ma'u'anga ivi', fakalalakaka 'o e 'Ēlia Nuku'alofa', fakalalakaka 'o e ngaahi sekitoa taautaha' pea pehē foki ki hono pule'i 'a e sekitoa fakapule'anga'. Ko e ngaahi 'ēlia ni 'oku 'i ai 'ene felāve'i vāofi pea mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka hono III 'a Tonga' (2035) 'a ia 'oku fakatefito ki hono langa 'o e ivi matu'uaki ki he ngaahi fakatamaki' pea mo fakamālohia 'a e tupulaki fakalūkufua 'oku tu'uloa ma'a Tonga. Ko e polōseki 'e 10 'oku lolotonga fakahoko ngāue mei he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Ēsia' 'i Tonga' 'oku kau ai 'a e:

1. Poloseki ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga 'uhila 'Ēlia Nuku'alofa II (NNUP): Ko e mahu'inga 'o e Polōseki ni 'oku fe'unga ia mo e USD\$7.2m 'a ia na'e faka'atā 'i Tisema 2022. Ko e taumu'a 'o e polōseki ni ko hono fakasi'isi'i 'a e mole ki he ma'u'anga ivi faka'uhila' pea mo hono fakalalakaka'i hono ivi matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki' 'i he 'ēlia Nuku'alofa'. 'Oku kau heni hono fakalalakaka'i 'a e;

- (i) Founa Ngāue ki hono tufaki 'o e ma'u'anga ivi faka'uhila';
- (ii) Tokonia 'a e taukei fakahoko ngāue 'a e Kautaha 'Uhila' 'a Tonga';, pea mo
- (iii) Tokangaekina 'o e vahevahe taau 'a tangata mo fefine' 'i he fakahoko fatongia'. 'I hono sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e polōseki NNUP 'i he lolotonga ni' 'oku mahino mai 'a e fu'u fiema'u ke "Toe Tokanga Age" 'a e fakahoko ngāue 'a e polōseki' 'o makatu'unga 'i he si'isi'i 'a hono fakakakato 'a e ngaahi aleapau ngāue'. Ko e aleapau ngāue faka'osi 'o e polōseki' ki hono fakafo'ou 'a e founa ki hono tufaki 'a e ma'u'anga 'uhila' 'o fakafuofua hono mahu'inga' ki he USD\$1.57m. 'Oku faka'amu ke foaki 'a e aleapau ngāue ko 'eni' 'i Sune 2026. Ko e tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e fakahoko fatongia 'a e polōseki' ni kuo kakato 'a e pēseti e 67.0 'o e ngāue' pea 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e ngaahi ngāue ki tu'a' ke malava 'o fakakakato ki Tisema 2026. Ko e polōseki' 'e tāpuni ki he 30 Sune 2027.

2. Polōseki ki hono Fakalalakaka'i 'o e Ma'u'anga Ivi' ke Tu'uloa (GREST): Ko e mahu'inga fakapa'anga fakalūkufua ki he Polōseki' 'oku fe'unga ia mo e US\$11.33m (US\$1.0m mei he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Ēsia', US\$2.1m mei he Pule'anga Fakatahataha 'Iulope', US\$0.45m mei he Poate 'Uhila' 'a Tonga' (TPL), US\$5.6m ko e tokoni mei he ngaahi hoangāue mei 'Aositelēlia' 'o fakafou mai ko e tokoni ki he Pule'anga', US\$0.68m ko e ngaahi tokoni koloa ia mei he Pule'anga Tonga'). Na'e tali ke kamata 'a e polōseki ni 'i 'Okatopa 'o e 2023 ke ne poupou'i 'a hono fakakakato 'a e taumu'a ngāue fakafonua' ke a'usia 'a e pēseti 'e 70.0 'a e ma'u'anga ivi fakanatula' ki he 2030 'aki hono fakalelei'i mo fakamālohia 'o e Sisitemi 'oku ne tufaki 'a e 'uhila' ke malava:

- i. fakalahi mei ha Kautaha Taautaha 'oku ne Fakatupu Ma'u'anga 'Uhila' (IPP) 'oku fe'unga hono mālohi' mo e mekauati 'e 20.0 (MW); pea mo e
- ii. ngaahi polōseki fakafo'ou ma'u'anga ivi 'uhila' 'e ala hoko atu 'i he kaha'u'.

'Oku fiema'u ke fakakakato ha ngaahi ngāue 'e tolu (3) kae toki malava ke faka'atā 'a e hokohoko atu 'o e Polōseki' ki hono Fakalalakala'i 'o e Ma'u'anga ivi' ke Tu'uloa.

'Oku kau ai hono:

- a. vakavakai'i 'a e ngaahi uesia mei he Polōseki Ngāue Tau'atāina ki hono Fakavave'i 'o e ngaahi ngāue Fakafo'ou ki he 'Uhila' (RAPID), Polōseki sola fakatupu 'uhila' 'a ia 'oku a'u hono mālohi ki he mekauati 'e 20.0 mo e Polōseki ki hono Fakalalakala'i 'o e Ma'u'anga Ivi ki he Netiueka 'o Tongatapu';
- e. fakakakato 'a e ngaahi me'a fakakelekele ki he Polōseki Ngāue Tau'atāina ki hono Fakavavevave'i 'o e ngaahi ngāue Fakafo'ou ki he 'Uhila' (RAPID); mo e
- f. fakalelei'i 'o e aleapau fakatau 'uhila' (PPA) 'o e Polōseki Ngāue Tau'atāina ki hono Fakavavevave 'o e ngaahi ngāue Fakafo'ou ki he 'Uhila' RAPID.

Ko e ngaahi ngāue 'e 3 ko 'eni' 'oku 'amanaki ke kakato ia ki he faka'osinga 'o e kuata 2 'o e 2026, kae malava ke kakato hono fakamo'oni 'a e ngaahi aleapau fakatau 'uhila' (PPA) 'o e polōseki RAPID mo e Kautaha Fakatupu 'Uhila Tau'atāina'.

'E toki malava 'a e Polōseki ki hono toe fakaivia hono tufaki 'a e ma'u'anga 'Uhila' (GREST) ke hoko atu 'o makatu'unga 'i he kakato hono fakamo'oni 'a e aleapau ki he ngaahi aleapau fakatau 'uhila' (PPA). Ko e ngaahi aleapau ngāue ki he Polōseki GREST 'oku 'amanaki ke fakahoko ia 'i he kuata hono 3 'o e 2026. 'Oku 'amanaki ke kakato 'a e Polōseki ni ki he 'aho 31 'o Tisema 2028.

3. Poloseki Halafononga ki ha Tonga oku Tu'uloa Faka'ikonomika, mo e Ivi Matu'uaki 'o e Palani Kolo ki he ngaahi Fakatamaki: Ko e fakakātoa 'a e mahu'inga fakapa'anga 'o e Polōseki ni 'oku fe'unga mo e USD\$145.0m (ko e USD\$80.0m mei he Pangikē Fakalalakala 'o 'Ēsia, ko e USD\$40.0m mei he Pangikē 'a Māmani, pea mo e USD\$25.0m mei he Pule'anga 'o Tonga', 'a ia ko e USD\$20.0m ki hono totongi 'o e kau ngāue sivile' pea USD\$5.0m ki he ngāue fakakelekele'). Ko e ngaahi fakamole ko 'eni' 'oku 'ikai kau ki ai 'a e ngaahi totongi koloa' 'oku fe'unga mo e USD\$24.7m ki he totongi tukuhau' mo e tute'. Ko e aleapau ngāue ki hono langa e hala Fakakavakava Fanga'uta' na'e foaki ia 'i Sepitema 2025 fakataha mo e aleapau ki he kautaha ki hono mape'i e ngāue na'e toki foaki ia 'i Sanuali 'o e 2026. Ko e pa'anga ngāue' na'e kamata hono ngāue'aki' 'i he 'aho 23 Tisema 2025. Ko e polōseki ko 'eni' 'oku tataki ia 'e he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' pea 'e fengāue'aki fakataha ia pea mo e Pangikē 'a Māmani' 'i he founa ngāue pē 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia'.

'Oku lolotonga ngāue foki 'a e Potungāue Fonua', Savea' mo e Koloa Fakaenatula' ki hono alea'i 'a e totongi hono fakafetongi 'o e kelekele' kae malava ke hoko atu e ngāue 'a e kautaha langa hala fakakavakava'. Kuo fakahū mai e līpooti mei he kautaha langa' ke tokoni ki hono palani'i e ngaahi fakamole' 'o kau ai hono fakasi'isi'i e toloi e ngāue'. 'I he līpooti foki ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a e liliu ki he fokotu'utu'u ngāue' 'a ia 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi', kau ngāue 'a e Polōseki' pea pehē ki he kautaha 'oku nau fakahoko 'a e langa' ki hono vakai'i e līpooti' kimu'a pea fakahū atu ki he Pangikē Fakalalakala 'o 'Ēsia' ke nau tali mei ai 'a e līpooti'. 'Oku 'i ai foki e tui 'e 'ikai uesia e ngaahi liliu ko 'eni' 'a e tu'unga lelei mo malu 'a e langa 'o e hala Fakakavakava'.

4. Polōseki ke Tu'uloa 'a e ma'u Pisinisi 'a e Kakai Fefine' mo Fakalalakala'i hono Fakapa'anga 'a e ngaahi 'ilo fo'ou' ma'a Tonga: Ko e mahu'inga 'o e polōseki ni 'oku fe'unga ia pea mo e USD\$9.0m 'o fakapa'anga ia mei he Polokalama ki he Vahevahe Taau 'o e Pangikē Fakalalakala 'o 'Ēsia'. Ko e polōseki ni na'e tali pea fakamo'oni ia 'i Tisema 2025, pea na'e toki kamata 'a e ngāue' 'i 'Epeleli 2026. Kuo kakato foki 'a e ngāue ki hono fakahū 'a e tokotaha ki he lakanga Pule ki he Polōseki', pea ko e toenga 'o e kau ngāue ki he polōseki' 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ki hono tu'uaki 'a e ngaahi lakanga ni ke kakato ki he kuata 3 'o e 2026.

5. Polōseki ki hono Fakaiivia 'o e Ngaahi Huhu Malu'i ki he 'Otumotu Pasifiki': Ko e fakakātoa e mahu'inga fakapa'anga ki he polōseki ko 'eni' 'oku fe'unga ia mo e USD\$3.9m mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia', USD\$5.5m mei he Polōseki Huhu Malu'i 'a 'Ēsia mo e Pasifiki' pea mo e USD\$1.0m mei he Pule'anga Tonga'. Na'e tali foki 'a e Polōseki ni' 'i Nōvema 2018 ke tokoni ki hono kamata'i e Huhu Malu'i ki he Niumōnia' (PCV), Huhu Malu'i ki he Kanisā Taungafanau' ki he Fānau Fefine Iiki' (HPV) mo e Huhu Malu'i ki he Fānau Iiki' (RV).

Ko e Huhu Malu'i ki he Kanisā Taungafanau ki he Fānau Fefine Iiki' na'e a'u atu ki he fānau fefine iiki ange' pea 'oku fakafuofua ke a'u eni ki he pēseti 'e 57.0. Ko e ngāue mahu'inga ni 'oku ho'ata mei ai 'a e ngāue tōtōivi mo 'osikiavelenga 'a e Potungāue Mo'ui' ke nau a'usia 'a e faka'amu ke a'usia 'a e pēseti 'e 80.0 ki he fānau fefine iiki kuo nau kau atu ki he polokalama huhu malu'i ko 'eni'.

'Oku lolotonga tokoni 'a e Pule'anga' ki hono fakapa'anga 'a e pēseti 'e 80.0 'o e polōseki ni, pea 'oku fakafuofua ke kakato 'a e fakapa'anga ko 'eni' (100%) 'a ia 'oku fe'unga mo e USD\$240,000, ki he huhu malu'i 'e tolu 'i he ta'u' ke kakato eni ki Nōvema 2026, pea kakato mo hono taimi fakapa'anga' ki Mē 2027.

6. Polōseki ki hono Fakalalakala'i 'o e Founa tauhi'anga Fakamatala ki he Mo'ui: Ko e fakakātoa 'o e pa'anga ki he Polōseki ni 'oku fe'unga ia mo e USD\$8.5m ('a ia ko e USD\$7.5m mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' pea mo e USD\$1.0m mei he Pule'anga Tonga'). Na'e tali foki 'a e polōseki ni 'i Siulai 2019 pea 'oku lolotonga 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'ene fakahoko fatongia' 'o fakatautu ki he 'ene taumu'a' ke fakalelei'i ha 'ātakai 'oku malava ai 'a hono faka'aonga'i ha fa'unga fakamatala ki he mo'ui lelei' 'aki hono fakahoko 'i ha polokalama fakamatala faka'ilekitulōnika fekau'aki mo e mo'ui lelei'. Kuo kakato foki 'a hono tufaki atu 'a e Fa'unga Fakafonua ki he Ma'u Fakamatala ki he Mo'ui Lelei' (NHIS) ki he ngaahi senitā mo'ui lelei kotoa pē 'i Tonga ni'. 'Oku toe fakataha'i foki 'a e Fa'unga Fakafonua ki he Ma'u Fakamatala ki he Mo'ui Lelei' (NHIS) mo e ngaahi ngāue faka'ilekitulōnika' fakataha mo e ngaahi ngāue 'i he fa'unga faka'ilekitulōnika 'a e Pule'anga'. Na'e fa'u foki mo e Lao ki hono Malu'i 'o e Fakamatala 'o e Mo'ui Lelei Fakatautaha' 'i Tisema 2025. Ko e Polōseki ni 'e 'amanaki ke kakato ia ki Fepueli 2027.

7. Polōseki Ki hono Tokangaekina 'a e Kau Toulekeleka: Ko e fakakātoa 'a e pa'anga ki hono fakapa'anga 'aki 'a e polōseki ni 'oku fe'unga mo e USD\$16.7m ('a ia 'oku kau ki heni 'a e USD\$6.0m mei he Pa'anga 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia': USD\$5.5m mei he Ngaahi Pa'anga Vahe'i Makehe 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia'; USD\$3.0m mei he Pa'anga Vahe'i Makehe mei he Pule'anga Siapani' mo e USD\$1.1m mei he Pa'anga Talāsiti ki he Fakalalakala'i 'o e Ngaahi Tūkui kolo'). Na'e kamata 'a e polōseki ko 'eni' 'i Nōvema 2023 'o fakataumu'a ke langa ha ngaahi senitā ki hono tokangaekina 'a e kau toulekeleka' ('a ia ko e senitā 'e 3 'i Tongatapu pea mo e 1 'i Vava'u) kae'uma'ā foki 'a e ngaahi polokalama tokoni ma'ae kau toulekeleka' pea mo e tokoni ki he kau ngāue tauhi 'o e kau toulekeleka'. Ko e Polōseki ni, 'oku lolotonga 'i ha tu'unga pelepelengesi 'aupito koe'uhī 'oku fiema'u ke toe fai ha tokanga makehe ange koe'uhī ko e tuai 'a e ngāue ki hono fakamo'oni 'a e ngaahi aleapau ngāue'. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e liliu 'a e tu'unga lolotonga', ki ha toe tu'unga 'oku fakafiemālie ange 'o kapau 'e fakakakato 'a hono fakamo'oni 'a e ngaahi aleapau ngāue ki he senitā 'i Houma' 'i he kuata 2 'o e 2026. 'Oku hokohoko lelei pē 'a e tokoni 'a e Polōseki' ki he kau ngāue 'oku nau tokangaekina 'a e kau toulekeleka' 'a ia 'oku fe'unga honau tokolahi' mo e toko 204, ki ha kau toulekeleka 'oku fe'unga honau tokolahi' mo e toko 209 mei hono kamata'i mai mei he ta'u 2025. Na'e 'i ai pē foki mo ha ngaahi liliu iiki pē koe'uhi ko e mama'o atu ha ni'ihi 'i he kau toulekeleka' pea na'e kau atu foki ki heni mo e liliu ki he tokolahi 'o e kau tauhi toulekeleka 'a ia na'e fe'unga honau tokolahi' mo e toko 180. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Polōseki ni ke ne fakakakato 'a e ni'ihi 'o e kau toulekeleka kuo nau mama'o atu' koe'uhī ke hokohoko lelei pē 'a e polokalama'. Ko e ngaahi polokalama ako ki he kau tauhi 'o e kau toulekeleka' na'e kamata ia 'i Nōvema 2025 'o fakafou 'i he Ako Ma'olunga Ange 'o Tupou' (TTI) ke ne fakalalakala'i 'a e taukei ki he tauhi 'o e kau toulekeleka' pea mo ha ngaahi fokotu'utu'u ke fakalelei'i 'a hono fakahoko 'a e ngāue ni 'i Vava'u. 'Oku toe fokotu'utu'u fo'ou foki mo e polokalama fakalelei ki he ngaahi 'api 'o e kau toulekeleka' ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange. 'Oku fakahoko hono toe vakai'i 'a e ngaahi fakalelei ko 'eni' 'i he fengāue'aki pea mo e 'Univēsi Fakaafonua 'a Tonga'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e palani langa ki he ngaahi senitā 'e 3, kuo kakato 'o kau ai 'a e senitā ki Tongatapu' na'e fakakakato 'i he 'aho 23 'o Ma'asi 2026. Ko e ngaahi aleapau ngāue ki he langa'oku 'amanaki ke

fakakakato kotoa ia ki Sune 2026. Ko e Polōseki ni 'oku 'amanaki ke kakato fakalūkufua ia ki he 'aho 31 'o Siulai 2029.

8. Polōseki Fakalelei Taulanga Nuku'alofa (NPUP): Ko e fakakātoa 'o e Pa'anga ki he Polōseki ni 'oku fe'unga ia mo e USD\$83.5m ('a ia ko e USD\$55.0m mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia'; ko e USD\$20.0m mei he Kautaha Fakapa'anga 'a 'Aositelēlia ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Pasifiki'; pea mo e USD\$8.5m mei he Pule'anga Tonga'). Na'e tali ke fakahoko 'a e Polōseki ni 'i he 'aho 3 Tisema 2020 'o kau atu foki ki heni mo hono toe tanaiki mai ha toe pa'anga tokoni na'e tali 'i he 'aho 21 'Epeleli 2023, ke totongi 'aki 'a e hikihihi 'a e fakamole ki he Polōseki'. Ko e Polōseki ni 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē ke ne fakakakato 'a e taumu'a ki hono fakalelei 'i 'a e uafu Kuini Sālote' 'i Nuku'alofa pea mo e ngaahi fakalelei ki he ngaahi ngāue 'i he taulanga' 'o kau ai 'a e feiga ke ne matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki' mo e feliuliaki 'o e 'ea'. Na'e kakato foki 'a e ngaahi ngāue langa lalahi' 'i Novema 2025 'o tōmu'a ia mei he taimi na'e pehē 'e lava kotoa ki ai 'a hono fakalelei' 'i 'o e uafu'. Ka neongo ia 'oku lolotonga hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue' ke fakakakato ki he ta'u fakapa'anga 2027 hangē ko hono fakalelei 'i 'a e ngaahi hala hū'anga' pea mo hono fakalelei 'i 'o e matapā hū'anga'. Ko e ngaahi ngāue ko 'eni' 'oku 'amanaki ke fakakakato kotoa ia ki Sune 2026. Ko e Polōseki ni 'e tāpuni ia ki he 'aho 31 Tisema 2026.

9. Polōseki Fakatahataha Ngaahi Sekitoa 'o e Vahekolo' ki hono Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki: Ko e fakakātoa 'a e tokoni ki hono fakapa'anga 'a e polōseki ni ko e USD\$21.3m ('a ia ko e USD\$18.3m mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia'; USD\$3.0m mei he Pule'anga Tonga'). Na'e kamata 'a e polōseki ko 'eni' 'i he 2019 'o fakataumu'a ke fakalelei' 'i 'a e ngaahi langa fakalalakala ki he ngaahi 'ēlia' 'i he vahe kolo' pea mo hono matu'uaki 'o e tāfea' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' ki he vāhenga 'o Nuku'alofa' 'aki hono fakahoko 'o e ngaahi langa fakalalakala 'oku ola lelei ki hono tokanga' i e ngaahi nunu'a 'o e tāfea' mo hono fakalelei' 'i 'a e ngaahi sēvesi ki he ma'u'anga vai', fakalalakala' 'i 'a e mo'ui lelei 'a e kakai' mo e 'atākai, pea mo fakamālohia 'a e tu'unga matu'uaki 'o e ngaahi vāhenga kolo' ki he ngaahi fakatamaki.

Ko e Polōseki ni 'oku 'i ha tu'unga fakafiemālie pē 'i he taimi ni, koe'uhī kuo a'u 'o pēseti e 75.0 'a e taimi ki hono fakahoko ai e ngaahi ngāue' pea 'oku fakafuofua ko e pēseti e 60.0 'a e ngaahi ngāue kuo kakato 'i he Polōseki'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e alepau ngāue' e 2 ki he fakatafenga vai' pea mo e alepau ngāue ki hono fokotu'u 'a e ngaahi taki'anga vai', ka 'oku 'amanaki ke toe tu'uaki atu mo ha toe alepau ngāue (ki hono fakalelei' 'i 'a e fakatafenga vai' 'i Tapuhia'). 'Oku kei lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono fetongi 'o e pule ngāue ki he polōseki' pea ko e Polōseki ni 'e faka'osi 'a e ngaahi ngāue ki ai' 'i he 'aho 30 Sepitema 2027 kae toki tāpuni 'i he 'aho 31 Ma'asi 2028.

10. Polokalama ki hono Matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki' ma'ae Pasifiki, Konga Hono 4: 'Oku fe'unga 'a e tokoni fakapa'anga ki he Polōseki ni mo e USD\$10.0m mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' 'o fakalahi mei he Pa'anga vahe' i Makehe ki he Ngaahi Fakatamaki' mo e Fokoutua Pipihi Fakamāmani Lahi'. Ko e Polokalama ni na'e kamata ia 'i he 'aho 6 'o Ma'asi 2023. 'Oku 'atā ki he Pule'anga' ke kole ha ngofua ke faka'atā mai 'a e Pa'anga Tokoni ko 'eni' 'a ia 'oku fe'unga mo e USD\$10.0m, 'o ka hoko ha fa'ahinga fakatamaki' i he lolotonga 'a e vaha' a taimi 'oku 'atā ai ke ngāue'aki 'a e tokoni fakapa'anga ko 'eni'. 'Oku toki malava 'eni mei hono fanongonongo fakafonua mai mei he 'Eiki Palēmia' ke tokateu 'a e Fonua' ki ha Tu'unga fakatu'utāmaki 'o fakatatau ki he Lao 'a Tonga ki hono Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki Fakatu'upākee' pē ko hono fanongonongo fakafonua mai 'e he Ministā Mo'ui' ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he Mo'ui 'a e Kakai' 'i he malumalu 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai', 2008.

'Oku lolotonga poupu foki 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' ki he ngaahi sekitoa' ki hono (i) matu'uaki e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo hono fakalalakala' 'i 'o e sekitoa fakataautaha' 'i Tonga ni 'o hangē ko e:

- **Matu'uaki e Feliuli'aki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula.** Ko e ngaahi polōseki lolotonga' pea mo e ngaahi polōseki 'oku 'amanaki ke fakahoko mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' 'oku na fakatou poupu' i 'a hono langa hake 'a e tu'unga matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki' i Tonga. Na'e tali pea toe foaki mai 'e he Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi Pa'anga Vahe' i Makehe 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Ēsia' ke fakalahi mei he Pa'anga vahe' i Makehe ki he Fakasi'isi' 'i 'o e Ngaahi Uesia Tamaki 'o e Fakatamaki Fakaenatula' (CCA-DRR)

pea 'oku teuteu atu mo ha ngaahi kole tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga' ki he Pa'anga tokoni 'oku vahe'i Fakavahefonua ki he Pasifiki' ki he ngaahi Ngāue 'oku felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea' (RPACA). Ko e fokotu'utu'ngāue ki he tokoni fakapa'anga ni 'oku fakataumu'a ke fakalelei'i 'a hono ngāue'aki e pa'anga tokoni ki he feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku lolotonga fakahoko mo ha toe ngaahi talatalanoa ki hono fa'u 'a e Polokalama Tokoni 'oku vahe'i Fakavahefonua ki he Pasifiki' ki he ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (RPACA) ki he 'aho 30 'Epeleli 2026 pea fakangofua ke fakahoko 'a e ngāue' mei he poate 'o e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF) 'i 'Okatopa 2026. 'E faka'atā mei he ngaahi tokoni fakapule'anga ko 'eni' 'a e:

- i. ngaahi ngāue ki hono fehikiliki 'a e kakai 'oku nofo 'i he ngaahi 'ēlia tu'u laveangofua' ki ha ngaahi feitu'u 'oku si'isi'i ange 'a e uesia tamaki' 'o fakafou 'i hono fakalelei'i 'a e fehokotaki'anga ki he fefonongo'aki' 'i Nuku'alofa; pea ke
- ii. poupou'i 'a e ngāue ki he ma'u'anga ivi 'o Tonga'. 'Oku toe malava pē foki ke toe tātaki mai ha toe pa'anga tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a fakafonua 'a Tonga 'oku felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea'.

● **Ngaahi Liliu 'a e Sekitoa Taaautaha.** Ko e ngaahi ngāue ki hono fakalakalaka'i 'a e sekitoa taaautaha' 'i Tonga 'oku kei poupou'i ia 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' 'o kau ki ai 'a e:

- i. Nō Pōnite Pa'anga Fakalotofonua';
- ii. Polokalama Fakatupu Ngāue 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia ki he Pasifiki' ma'ae ngaahi Pisinisi Iiki'; pea mo e
- iii. Polokalama Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Taaautaha' (PSDI). Ko e Polokalama Fakalakalaka 'a e Sekitoa Taaautaha' (PSDI) 'oku lolotonga fakahoko 'i Tonga ni ki he ngaahi ngāue 'oku kau ai hono fakaivia 'o e ngaahi fa'unga faka'ekonōmika' mo e fa'unga pule lelei' ke fakafou 'i he ngaahi lao moe tu'utu'uni ngāue ki hono langa hake 'a e ivi malava 'a e ngaahi Hoangāue Fakataautaha 'a e Pule'anga' (PPP), mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi pisinisi' 'i he founa fakatekinolosia' mo hono poupou'i 'a e ngāue 'oku fakahoko ki he Lao ki hono Malu'i 'o e Konisiuma', ko e poupou'i hono fo'u 'o ha fa'unga fo'ou ma'ae ngaahi pisinisi 'oku pule'i 'e he Pule'anga' pea mo fakahoko ha ngaahi fale'i ki hono fokotu'u ha ngaahi polōseki ma'u'anga ivi mei he la'aa'. 'Oku toe kau atu foki ki heni mo e ngāue makehe ki hono fokotu'u ha fa'unga tu'utu'uni ngāue lesisita nō 'i he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' pea mo fakalelei'i e founa pule'i mo e tu'utu'uni ki hono tātaki 'a e pa'anga mālōlō mei he ngāue' 'i Tonga.

Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni' mo e ngaahi polōseki 'oku lolotonga palani mo fokotu'utu'u ma'a Tonga ki he 2026–2028, 'oku kau ki ai 'a e:

- i. **Polokalama ki hono Teuteu'i ha Ngaahi Polōseki 'oku Mateuteu Ange ki hono Tokonia Fakapa'anga (PRF) (2026).** 'Oku fakafuofua 'a e tokoni fakapa'anga fakakātoa ki he polokalama ni ki he USD\$3.0m mei he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' (ADF). Ko e taumu'a 'o e polokalama ni ko hono teuteu'i 'o e Polōseki ki he Mo'ui Lelei 'a Tonga' ke a'u ki ha tu'unga mā'olunga 'o e mateuteu' kimu'a pea faka'atā 'a e polōseki' ke fakahoko lelei hono ngaahi ngāue'. 'E kau 'i he polokalama ni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he polōseki' mo ha kau ngāue ma'ae polōseki' (PMU).
- ii. **Polokalama Konga 'Uluaki ki hono Fakalelei'i 'o e Sekitoa Fakapule'anga (2027).** 'Oku fakafuofua 'a e tokoni fakapa'anga fakakātoa ki he polokalama ni ki he USD\$10.0m, 'a ia ko e tokoni mei he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia'. Ko e ngāue ko 'eni na'e fokotu'u atu', 'oku fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'o e sekitoa fakapule'anga' na'e 'osi fakahoko kimu'a'. 'E ala kau 'i he ngaahi tafa'aki ngāue' 'a hono fakalelei'i 'a e pule'i 'o e sekitoa fakapule'anga', malu fakasōsiale' mo e fakalakalaka 'o e sekitoa taaautaha'.

'I he polokalama ko 'eni', 'e hokohoko atu 'a e kau 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' 'i he fetalanoa'aki ki he Fa'unga Palani Fokotu'utu'u ki he ngaahi Ngāue Fakalelei' (JPRM), 'o fengāue'aki mo e ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', 'a ia 'oku nau tuku atu ha tokoni fakapa'anga fakataha ki he patiseti' ('oku 'ikai pule' 'e he ADB).

- iii. **Polokalama Konga hono 6 ki hono Matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki 'i he Pasifiki (2027).** 'Oku fakafuofua 'a e tokoni fakapa'anga ko 'eni' ki he USD\$10.0m (USD\$2.5m mei he tokoni 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' pea mo e USD\$7.5m mei he Founa Tokoni Fakatu'upakē 'a e Pangikee'. Ko e taumu'a 'o e polokalama fakalelei ko 'eni' ko hono fakamālohia 'o e ivi malava ke matu'uekina 'o e ngaahi fakatamaki 'oku tupu mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e ngaahi pole 'o e mo'ui lelei' 'i hene hoko fakatu'upakē mai'. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ni ke kamata 'i he 2027 pea mo tuku atu 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga'. 'Oku 'osi fakapolokalama 'eni ki he 2027, kapau 'e fiema'u ke hoko atu 'a e ngāue'. 'Oku kau fakataha 'a e tokoni fakapa'anga 'o e ngaahi fakatamaki' mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakataumu'a ki hono fakamālohia hono matau'uaki e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki' pea pehē foki ki he mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki 'oku hoko fakatu'upakē mai 'oku fekau'aki mo e mo'ui lelei'.
- iv. **Polōseki ki he Ma'u'anga 'Uhila 'oku Lelei mo Tu'uloa Ange (2027).** 'Oku fakafuofua 'a e tokoni fakapa'anga ko 'eni' ki he USD\$6.0m (ko e USD\$1.0m mei he tokoni 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' pea mo e USD\$5.0m mei he pa'anga tokoni talifaki 'a e Pangikē. 'Oku fakataumu'a 'a e poloseki ni ke fakalelei' 'a e falala'anga mo e tu'uloa 'a hono tufaki 'o e ma'u'anga 'ivi' pea 'e fakatefito 'a e ngāue' 'i hono fakalelei' 'a e ngaahi ngāue ki he 'Ēlia hono 4 ke fakakakato kotoa 'a e ma'u'anga 'uhila 'o Nuku'alofa'.
- v. **Polōseki ki he Mo'ui Lelei 'a Tonga (fakafuofua ki he 2027 pea toki fakapapau' i ki he 2028).** 'Oku fakafuofua kotoa 'a e tokoni fakapa'anga' ki he USD\$28.74m (USD\$25.74m mei he tokoni 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' pea mo e USD\$3.0m mei he tokoni fakapa'anga talifaki 'a e Pangikee'). 'I he hokohoko atu 'a e tokoni 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' ki he sekitoa ki he mo'ui' 'i Tonga, 'oku fakataumu'a 'a e polōseki' ke fakalakalaka' 'i 'a e tu'uloa 'o e founa ngāue ki he mo'ui' 'o fakafou' 'i hono:
 - fakalelei' 'i 'o e ngaahi senitā ki he mo'ui lelei', kau ai hono fakalahi 'o e falemahaki Niu'eiki' 'i 'Eua' mo e ngaahi fale nofo'anga ki he kau ngāue' 'o kau atu mo e ngaahi polōseki iiki ki hono fakamālohia 'o ha senitā mo'ui' 'e 2–3, pea mo hono fakalelei' 'i 'o e Falemahaki Vaiola' ki he mo'ui lelei';
 - fakamālohia 'a hono tokanga' 'i 'o e kau ngāue' mo e founa pule' 'i 'o e ngaahi senitaa' 'o kau ai hono fakataukei' 'i 'a e pōto' ngāue 'a e kau neesi', kau toketaa', mo e kau mataotao ki he mou' 'i' pea mo fakalelei' 'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki' ke pukepuke 'a e kau ngāue' 'o tautautefito ki he ngaahi 'otu motu'; pea mo hono
 - fakamālohia 'a e ngaahi 'ilo fo'ou' 'i hono ngāue'aki 'a e tekinolosia ki he malu 'o e mo'ui'. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni' 'oku tokoni ki he ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki hono ta'ofi 'o e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi' pea mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e mo'ui' ki hono fakalelei' 'i 'o e ngaahi sēvesi', patiseti', pea mo hono muimui' 'i 'o e ngaahi ngāue'. 'Oku kau atu foki ki heni 'a e ngāue ki hono 'ilo' 'i kei taimi 'a e ngaahi fokoutua' pea malava ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki he ngaahi pole 'o e mo'ui lelei'.
- vi. **Polokalama ki hono Teuteu' i ha Ngaahi Polōseki Ma'ae Pule'anga (PRF).** Ko e fakafuofua 'o e pa'anga tokoni' 'oku fe'unga mo e USD\$5.0m mei he tokoni fakalotofonua 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia'. 'Oku fakataumu'a 'a e fakapa'anga ko 'eni' ke tokoni ki hono teuteu' i ha ngaahi polōseki mahu'inga ange, ke fokotu'u mai 'e he Pule'anga' 'o

ka hili 'a e vaha'a taimi lolotonga 'o e ADF (2025-2028) 'a ia kuo 'osi 'i ai ha ngaahi polōseki kuo fokotu'utu'u mai 'e he Pule'anga'.

Ko e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF) 'oku lolotonga tokonia 'a Tonga 'i he ngaahi polōseki mo e ngaahi tokoni kehekehe 'o fakataumu'a 'eni ki hono fakalahi 'a e ivi matu'uekina ki he feliuliaki 'a e 'ea' pea mo e sekitoa ki he ako'.

Polōseki ki hono Tokangaekina 'a e Tu'uloa 'a e Matāfanga 'o Tonga' – Ko e polōseki lahi ko 'eni' ('oku fe'unga mo e USD\$23.9m), 'oku ne tokoni ki Tonga ni ki hono malu'i 'o e ngaahi matāfanga 'oku tu'u laveangofua', fakamālohia e palani ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula', pea mo e ngaahi langa ki hono matu'uaki e feliuliaki e 'ea'. 'E fakatefito 'a e polōseki ni 'i he ta'u fakapa'anga 2027 ki hono fakaivia 'a e 'ilo', ivi malava' pea mo hono fakakau 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' ki he ngaahi palani tu'uloa'. 'Oku kau ki heni mo hono fakamālohia 'a e ivi malava 'a e pule'anga' ki hono tokanga'i mo siofi fakalelei 'a e ngaahi ola tamaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea' ke fakasi'isi'i ai 'a e uesia tamaki 'a e ngaahi matāfanga 'o Hahake' mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula'. 'E toe fakahoko foki 'e he polōseki ni 'a e sivi fakasatelaite' (LIDAR) 'i he fengāue'aki fakataha mo e Komuinitī 'o e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' 'i he ta'u fakapa'anga 2027.

Ko e Polōseki ki hono Fakalakalaka'i 'a hono Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea' ki he Fānau' mo e Ngaahi Tūkuikolo' 'o Fakafou 'i he Sekitoa Ako' – ko ha polōseki fakata'u 5 pea 'oku fe'unga ia mo e USD\$8.0m. 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ni ke fakamālohia 'a e ivi matu'uaki 'o e sekitoa ki he ako' 'a e ngaahi uesia 'o e feliuliaki 'a e 'ea' 'aki hono toe fakalelei' 'a e ngaahi 'apiako mo e ngaahi lokiako kuo fakahā 'e he Pangikē 'a Māmani' 'oku nau 'i he tu'unga tu'u laveangofua'. 'Oku 'amanaki ke fakakau atu 'a e mahu'inga 'a e feliuliaki 'o e 'ea' ki he polokalama ako fakafonua' pea mo fokotu'u ha founa ako 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti' ke tokoni ki he hokohoko atu 'a e ako'. 'E toe 'oatu foki 'e he polōseki ni ha ngaahi ako fakataukei ke fakapapau' 'a e malu 'o e ngaahi 'apiako' pea mo hono fakalelei' 'a e ngaahi naunau' ('o kau ai 'a e tokangaekina 'o e vai', ma'a' mo e mo'ui haisini') ke malu, faingofua pea mo ha 'ātakai ki he 'ilo ki hono Fakalakalaka'i 'a hono Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea'. 'Oku fakahoko 'a e polōseki ko 'eni' 'e he Kautaha Fakahaofi 'o e Fānau 'o 'Aositelēlia' 'o fengāue'aki fakataha pea mo e Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue'.

Ngaahi Polōseki Mateuteu 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' – Ko e taumu'a tefito 'a e ngaahi polōseki mateuteu 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF) ko hono fakamālohia 'a e ivi malava 'a e fonua' ke hoko ko ha memipa 'o e Kautaha' pea mo hono pule'i lelei 'a e pa'anga tokoni ki he feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku fakatefito 'a e ngaahi polōseki mateuteu' ki hono tokoni' 'a Tonga ki hono:

- Fakalahi 'a e pōto'i ngāue mo e ngaahi founa ngāue 'oku fiema'u ke palani mo fakahoko 'a e ngaahi polōseki fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea';
- A'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e Kautaha' (hangē ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi tu'utu'uni ki he malu mo e hao', kae'uma'ā 'a e ngaahi tukupā ke hoko ko e memipa 'o e Kautaha');
- Fo'u ha ngaahi polōseki ki hono fakapa'anga'; mo e
- Fakatahataha'i 'a e ngaahi ngāue fakafonua fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea'.

Ko hono fakakātoa', ko e taumu'a' ke malava 'a Tonga ke fakalakalaka ange 'ene mateuteu' ke ma'u ha tokoni pa'anga mei he Kautaha ni pea mo hono leva'i lelei ia ke ne matatali 'a e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'a e 'ea' hangē ko e tu'unga ma'olunga ange 'o e tahi', ngaahi 'alotāmaki fakanatula' pea mo hono fakalakalaka'i e ivi matu'uekina'.

'I he lolotonga ni', 'oku kei hokohoko atu pē 'a e polōseki mateuteu 'e ua ko e: TON-RS-009 mo e TON-RS-010 'a ia 'oku fakahoko ia 'e he Potungāue Fonua', Savea' mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula' pea mo e Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamatala', Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki',

'Atākai', Fetu'utaki' mo e Feliuliaki 'a e 'Ea' (MEIDECC) - 'a ia ko e sino kuo fakamafai'i fakafonua 'e Tonga ki he Kautaha (GCF). Ka neongo ia', kuo kakato 'a e ngāue ki he ngaahi polōseki mateuteu 'e nima (5) ka 'oku kei lolotonga fakama'opo'opo 'a e ngaahi līpooti ki hono fakakakato 'a e polōseki': TON-RS-003, TON-RS-004, TON-RS-005, TON-RS-007, pea mo e TON-RS-008.

Ko e polōseki mateuteu fo'ou taha', na'e faka'atā ia 'i he kuata hono ua 'o e ta'u fakapa'anga 2025, ko ha polōseki 'oku hokohoko fakata'u (TON-RS-010) ke tokoni 'aki hono fakakau mai ha mataotao ke poupou'i 'a Tonga 'i he ngāue lolotonga ke hoko ko ha mēmipa 'o e Kautaha'.

AV.5.3 Ngaahi Pule'anga Fakatahataha

Ko e ngāue 'a e Pule'anga Fakatahataha' 'i Tonga 'oku fakamalumu ai 'a e ngaahi sino ngāue 'e 23, 'o kau ki ai 'a e ngaahi va'a fengāue'aki (FAO, IOM, UNCDF, UNDP, UNFPA, UNOPS, Kakai Fefine UN, WHO, pea mo e 'Ofisa Ngāue 'o e Pule'anga Fakatahataha'), mo e ngaahi va'a fengāue'aki fakafelāve'i (ESCAP, IAEA, IFAD, ILO, ITU, OHCHR, UNCTAD, UNDRR, UNESCO, UNIDO, UNODC, UNICEF, WFP pea mo e WMO).

Ko e Palani Fakahoko Ngāue 'a Tonga' (CIP) 2025-2027 'oku ne fakahā mai ai 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga Fakatahataha' ke tokonia 'a Tonga ke fakakakato 'a e 'Āsenita Ngāue 2030 ki he Langa Fakalakalaka Tu'uloa'. Ko e Palani ko 'eni' 'oku 'i ai ha fa'unga ke fengāue'aki ai 'a e Pule'anga Fakatahataha' pea mo e Pule'anga 'o Tonga' ki ha ngaahi tefito'i ngāue ki he tafa'aki Tu'uloa ki he feliliu'aki 'o e 'Ea', Fakalakalaka faka'ekonōmika', fakalakalaka 'o e ako', tauhi 'o e mo'ui lelei', vahevahe taau 'a e tangata' mo e fefine', pea mo e hākeaki'i 'o e tu'unga fakasōsiale', fakaivia 'a e to'utupu', takimamata', fehikitaki 'o e kakai', pule lelei' pea mo e ngaahi fakalakalaka fakatekinolosia'.

Ko e ngaahi tefito'i tokoni' mo e ngaahi ola' 'oku kau ki ai 'a e:

- Vahevahe lelei 'a e tu'unga Faka'ekonōmika' mo e Tu'uloa': 'Oku kau heni hono fakaivia 'a e tu'unga 'o e toutai', ngoue' pea mo e takimamata' 'aki hono fakasi'isi'i 'a e fakafalala ki he Koloa Hūmai' pea mo e ngaahi Pa'anga tokoni mei muli';
- Tu'uloa ki he Feliliu'aki 'o e 'Ea' pea mo hono Fakasi'isi'i 'a e tu'unga Tu'u laveangofua': 'Oku kau ki heni hono malu'i 'a e ngaahi matāfanga', ngaahi founa ki he ma'u'anga ivi fo'ou' pea mo e ngāue'aki mo pule'i lelei 'o e kelekele';
- Fakalakalaka'i 'o e Ako' mo e Founa Ngāue': 'Oku kau ki heni hono fakalahi 'a e ako fakatekinikale', ako'i e tu'unga 'o e nofo fakafāfili', ivi malava ke fakalakalaka 'a e tu'unga fakatekinolosia' pea mo e ngaahi langa Lalahi ma'ae ngaahi ako';
- Tafa'aki ki he Mo'ui lelei': 'Oku kau ki heni hono fakaivia ke fakafaingamālie'i 'a e ngaahi polokalama mo'ui lelei ki tu'a ma'ae fānau', fānau lalahi hake' mo e polokalama mo'ui lelei ma'ae to'utupu', fakasi'isi'i 'a e fokoutua 'oku 'ikai pipihi' mo ta'ofi ke fakasi'isi'i 'ene mafola', mo'ui lelei faka'atamai' mo e ngaahi tokoni ki he tokangaekina 'a e vai' mo e tu'unga haisini';
- Fa'unga Pule lelei' mo e Tu'unga Fakasōsiale': 'Oku kau ki heni hono fakaivia 'a e fa'unga ngāue 'a e pule'anga', vahevahe taau 'a e tangata' mo e fefine', pea mo e ngaahi tokoni ki hono fakalakalaka'i 'a e taukei fakasitētisitika' ke malava 'o tākaki ha ngaahi fakamatala ke fakahoko 'aki e ngaahi fai tu'utu'uni lelei'.

AV.5.4 Pa'anga Fakavaha'apule'anga ki he Fakalakalaka 'o e Ngoue'

Ngaahi Ngāue ki he Ngaahi Kolo 'i 'Uta' mo e Ngaahi 'Otumotu 'o Tonga' III

Ko e konga hono 3 'a e hoko atu 'o e Polōseki ki hono Tokangaekina 'a e Ngaahi Ngāue ki he Ngaahi Kolo 'i 'Uta' mo e 'Otumotu 'o Tonga' (TRIP III) 'oku fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga Tonga' mo e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' ki he Fakalakalaka 'o e Ngoue' (IFAD). 'Oku fe'unga mo e USD\$19.3m 'a hono fakapa'anga 'o e polōseki ni 'o fakafuofua ki he ta'u 'e 6 'o kamata mei he ta'u 2026 ki he ta'u 2032.

Ko e polōseki foki ko 'eni' 'oku fakafuofua ke ne tokoni' i ha kakai 'e toko 35,143 ki he ngaahi kolo 'e 128 'i he ngaahi tūkui motu kotoa 'o Tonga', 'o kau ki ai 'a Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea pehē foki ki he ongo Niua'. Ko e polōseki tokoni ko 'eni' 'oku ne fakaivia 'a e tafa'aki fakame'atokoni', holoki 'a e nofo masivesiva' mo fokotu'u mo ha ngaahi ngāue tu'uloa ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea'. Ko e fakahoko 'o e polokalama tokoni mei he Ngaahi Ngāue ki he Ngaahi Kolo 'i 'Uta' mo e 'Otumotu 'o Tonga' (TRIP III) na'e makatu'unga mei he ngaahi Palani Fakalalakala Fakakolo' pea pehē ki he Palani Fakalalakala ki he Ma'u'anga Mo'ui'. Kuo faka'atā mai 'a e pa'anga 'e USD\$2.5m ki hono fakaivia 'o e ivi malava mei he ngoue taautaha' ki he ngoue fakakomēsiale', fakalahi 'o e ngaahi sisitemi fakatupu koloa' pea mo fakalalakala' i 'a e ngaahi ma'u'anga mo'ui ma'ae hakotupu 'o e fonua'. Ko e polokalama ni 'oku ne fakaivia ha ngaahi lao mo ha ngaahi founa ngāue ki hono fokotu'utu'u ha palani ngāue fakaakeake mei ha fakatamaki pea pehē foki ki ha ngaahi uestia faka'ekonōmika. Ko e polokalama tokoni ko 'eni' 'oku 'i he malumalu ia 'a e Ngāue'anga ki he Fakalalakala 'i he Feitu'u 'Uta' (MORDI) 'a ia 'oku ne fakaivia 'a e ngaahi kupu fekau'aki' 'o hangē ko e ngaahi sekitoa kehekehe 'a e Pule'anga'. Ko e Polōseki ko 'eni' 'oku ne fakafofonga' i mai 'a e ngaahi taumu'a ngāue fisifisimu'a 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku fenāpasi mo e Palani Fakalalakala Fakalūkufua 'o e Fonua' ke toe mateuteu ange ki he tupulekina fakalūkufua 'oku tu'uloa' pea mo e fakalalakala 'a e ngaahi kolo ki 'uta'.

AV.6 Ngaahi Hoangāue ki he Fakalalakala Fakafonua'

AV.6.1 Pule'anga 'o 'Aositelēlia'

Va'a ki hono Tokangaekina 'a e ngaahi Vā Fakavaha'a Pule'anga' mo e Fefakatau'aki'

Ngaahi Tokoni Fakalalakala ki Tonga' - Ko e Vā Fengāue'aki Fakalalakala 'o 'Aositelēlia mo Tonga 2024–2029 (DPP) 'oku ne tuku mai e ngaahi tokoni fakalalakala mahu'inga 'i he vā 'o 'Aositelēlia mo Tonga'. Ko e tokoni foki ko 'eni' 'oku ne fokotu'u 'a e ngaahi taumu'a mahu'inga mo ha ngaahi founa 'o fakataumu'a ki hono poupouaki 'o e ngāue fakataha' ke a'usia ha ngaahi taumu'a tuputupu'a' mo ha ngaahi ola lelei fakalūkufua pea kei paotoloaki ai 'a e fakalalakala'.

'Oku ho'ata mai foki 'i he Palani ko 'eni' ha ngaahi 'ēlia mahu'inga 'e malava ke fakatupulekina ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' ki he ngaahi fakalalakala fakafonua 'a Tonga'. 'Oku 'i he fakakaukau lolotonga' ha fa'unga ke fakautuutu 'a e ngāue fakataha 'i he Pule'anga 'Aositelēlia' mo e ngaahi hoangāue ki he fakalalakala', ke fakapapai 'i 'oku fenāpasi 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelēlia' ki he ngaahi taumu'a fakalalakala 'a Tonga'.

'I he Palani ko 'eni' 'oku hā mahino mai ai 'a e kakato 'o e ngaahi tokoni fakalalakala 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' 'o kau ki ai 'a e Tokoni Fakapa'anga Faka'ofisiale' (ODA) pea mo ha ngaahi polokalama fakavaha'a-pule'anga makehe ange.

Ngaahi 'Ēlia Tefito 'oku nau tokonia fakapa'anga':

1. Ke toe fakalalakala 'a e tu'unga matu'uekina 'o e fonua' ke fehangahangai mo e ngaahi uestia 'o e feliuliaki e 'ea', ngaahi fakatamaki' mo e ngaahi pole ki he malu 'o e fonua';
2. Fakamālohia 'a e tu'unga fakapa'anga', taliui ki he Pule lelei' mo e tu'unga faka'ekonōmika';
3. Faka'ai'ai e tu'unga mo'ui lelei', vahevahe taau 'a e tangata' mo e fefine' ki ha ngaahi ola fakasōsiale ma'ae kakai kotoa 'o Tonga'; mo e
4. Polokalama ki hono fakatahataha' i 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea', vahevahe taau 'a e tangata' mo e fefine', faingata'a'ia fakaesino' mo e lelei fakalūkufua 'a e sōsaieti'.

Taumu'a 1: Fakalelei' i e tu'unga matu'uekina 'a e fonua' ke fehangahangai mo e ngaahi uestia tamaki 'o e feliuliaki e 'ea', ngaahi fakatamaki' mo e ngaahi pole ki he malu 'o e fonua'.

Ko e feliuliaki 'o e 'ea' 'oku kei hoko pē ko e pole ki he ma'u'anga mo'ui', malu mo e tu'unga lelei 'a e kakai Tonga'. 'Oku kei tu'ulāhoko atu pē 'a hono poupou' i 'e he Pule'anga 'o 'Aositelēlia' 'a e Pule'anga Tonga' mo e ngaahi tūkui kolo' ke nau takimu'a 'i hono fakasi'isi' i 'a e ngaahi uestia tamaki mei he feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku kau atu foki ki heni 'a hono fakaivia 'a e Polokalama ma'u'anga ivi 'a Tonga', vahevahe 'a e 'ilo mo e taukei ki hono fakapa'anga 'o e fakatamaki fakaenatula' pea mo hono tokoni' i 'o e ngaahi kolo'

kenau matuu'aki 'a e ngaahi pole 'o e feliliuaki 'a e 'ea' 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama fakalalakala fo'ou'.

'Oku fengāue'aki vāofi foki 'a 'Aositelēlia mo e ngaahi hoangāue tokoni' ki hono fo'u ha fakalalakala ki he tu'unga mateuteu 'a Tonga' mo e mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki, 'o kau ki heni 'a hono tomu'a fakapapau'i 'a e tu'unga maa'u 'o e ngaahi naunau', tokoni ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi tuku'anga koloa fo'ou'. 'I hono fakatokanga'i 'a e fatongia mahu'inga 'o e ngaahi founa malu'i fakasōsiale 'i he taimi fakatamaki', 'oku fakamamafa'i ai 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' 'a e Pule'anga Tonga' ke fakamālohia mo fepoupouaki 'a e tu'unga lelei mo malu 'o e ngaahi polokalama'.

'Oku fakahoko 'e 'Aositelēlia 'a e ngaahi fengāue'aki vāofi 'o fakafou 'i he' enau Potungāue Polisi', Va'a Tau Malu'i Fonua' pea mo 'enau Va'a Malu'i 'o e Kau'āfonua'. 'Oku kei hokohoko atu 'a e Vā Fengāue'aki Tokoni 'a Tonga mo 'Aositelēlia' ke tau'i 'a e faihia' pea ta'ofi 'a e fakamamahi 'i he fāmili' 'o takimu'a ai 'a e fengāue'aki vāofi fakalotofonua mo e Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio' ke langa hake 'a e ngaahi tu'unga taukei fakangāue', poupou ki he malu mo e hao 'o e ngaahi potu tahi' pea mo e ma'uma'uluta 'a e tau'atāina' 'i he kakai 'o Tonga'. 'Oku hoko 'a e fengāue'aki vāofi ki he malu 'o e kau'āfonua' mo e ngaahi polokalama malu'i fakakomipiuta' ke ne fakaivia 'a e malu 'o e 'ataa', fonua' mo e potu tahi' ke langa hake ai 'a e ngaahi tu'unga taukei ke fakafepaki'i 'a e ngaahi pole 'o e hia fakavaha'apule'anga' mo e fakalotofonua'.

Ko e ngaahi polokalama mahu'inga ko 'eni' 'oku kau ki ai:

- Tala Kei Kapa: Polokalama ki he Mateuteu', mo e ngaahi ngāue ki he Fakaakeake';
- Vā Fengāue'aki 'a Tonga mo 'Aositelēlia ki he Tu'unga Matu'uekina 'o e ngaahi tūkui koloa';
- Polokalama Tokoni ki hono fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Ivi 'a Tonga';
- Polokalama Fengāue'aki ki he Tau Malu'i Fonua';
- Polokalama ki he Malu mo e Hao 'a e potu tahi 'i he Pasifiki';
- Fengāue'aki Fakamelino 'a Tonga mo 'Aositelēlia';
- Fengāue'aki ki he Malu 'o e Kau'āfonua';
- Fengāue'aki ki he Tokoni 'o e Malu Fakasōsiale';
- Polokalama Fale Tauhi'anga Koloa Tokoni 'i he Pasifiki';
- Polokalama Tokoni 'a 'Aositelēlia ki he taimi fakatamaki' mo e
- Tokoni fakapa'anga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea'.

Taumu'a 2: Fakamālohia 'a e tu'unga fakapa'anga', taliui ki he Pule lelei', mo e tu'unga faka'ekonōmika'.

'Oku fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika lolotonga 'o Tonga' mei he uesia hokohoko 'a e ngaahi fakatamaki', pea 'oku kei tu'u faingatāmaki koe'uhī ko e ngaahi mo'ua noo', pea 'oku fiema'u ai ke fakaivia 'a e ngaahi tu'unga fakapa'anga 'a e fonua', taliui ki he pule lelei', mo lalanga ha 'ātakai lelei ma'ae ngaahi pisinisi' pea mo fakamahu'inga'i 'a e ngaahi ngāue lalahi' ki hono matu'uekina 'o e feliuliaki 'a e 'ea'. 'E hokohoko atu 'a e poupou 'a 'Aositelēlia ki he ngaahi taumu'a ko 'eni' 'o fakafou 'i he ngaahi patiseti tokoni', tokoni fakatekinikale' mo e fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' ke faka'atā 'a e Pule'anga Tonga' ke fakaivia 'a e polokalama fakalalakala', fakahoko totonu 'a e ngaahi sēvesi mahu'inga', fakamālohia 'a e tu'unga ngāue fakapule'anga' pea fakasi'isi'i 'a e tu'u laveangofua ki he ngaahi pole kehekehe'.

'E fakatefito 'a e ngaahi tokoni' ki hono tokanga'i 'o e pa'anga' mo e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga', fakalahi 'o e pa'anga hūmai 'a e fonua', leva'i lelei 'o e pa'anga mo e ngaahi founa fakatau koloa', fakamālohia 'o e ngaahi fa'unga ki he taliui' fakataha mo hono fakalahi 'o e ngaahi ngāue', fakapa'anga e ngaahi ngāue lalahi', fengāue'aki 'i he vā fakavaha'a fonua', fakataumu'a ki he takimamata', ngoue', vakapuna sivile' mo e fakalalakala 'a e sekitoa fakatautaha' ke faka'ai'ai 'a e tupulaki faka'ekonōmika 'oku tu'uloa'.

'Oku fakapapau'i 'e he Pule'anga 'o 'Aositelēlia' 'ene tukupā ke poupou ki he Pule'anga Tonga' 'i he Fakataha Makehe ki he kau Minisitā 'o e 'Ekonōmika ki he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki' (FEMM), 'a ia na'e talitali 'e he Pule'anga Tonga' 'i he 'aho 26 Mā'asi 2025.

'I he fakataha ko 'eni', na'e loto taha 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' mo e Pule'anga Tonga' ki ha polokalama tokoni pa'anga ki he patiseti' 'oku fe'unga mo e AUD\$85.0m (TOP125.0m) 'i he ta'u 'e fā ka hoko mai' ke

poupou ki ha 'ekonōmika tu'uloa mo e patiseti fakafonua. Na'e toe foaki mai foki ha AUD\$5.0m makehe 'i Sune 2025. 'I he taimi na'e hiki ai 'a e fakamatala ni, kuo ma'u 'e Tonga ha AUD\$26.5m 'o e pa'anga ko ia'.

Ko e ngaahi polokalama mahu'inga ko 'eni' 'oku kau ki ai:

- Polokalama Fakalelei 'o e Taulanga Nuku'alofa' (Uafu Kuini Salote');
- Polōseki Langa 'o e Fale Alea 'o Tonga';
- Polōseki Keipolo Faka'initaneti Hawaiki;
- Kafa-Taha: Vā Fengāue'aki 'a Tonga mo 'Aositelēlia ki he Pule Lelei';
- Polokalama Fengāue'aki Visa ma'ae Pasifiki (PEV);
- Polokalama Ngāue 'i 'Aositelēlia (PALM);
- Fokotu'utu'u 'Iuniti ki he ngaahi Aleapau ki he Vā Faka'ekonōmika 'i he Pasifiki' (PACER);
- Polokalama Māketi 'a e Pasifiki' mo e Māketi Ngoue' (PHAMA) Plus;
- Polokalama Fakalakalaka 'o e Māketi';
- Senitā 'Aositelēlia ki he Fekumi Fakangoue Fakavaha'apule'anga' (ACIAR);
- Polokalama Tokoni ki he Fili Fale Alea 'a Tonga';
- Fengāue'aki 'a 'Aositelēlia mo e Pasifiki' ki he Va'a Vakapuna Sivile' (P4A);
- Polokalama fakalelei 'o e Falemahaki Vava'u' (Falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngū); mo e
- 'Ako'anga Neesi 'o Kuini Sālote'.

Taumu'a 3: Fakalakalaka'i 'a e mo'ui lelei', vahevahe taau 'o e tangata' mo e fefine', mo e ngaahi tu'unga mo'ui fakasōsiale ki he kakai Tonga' kotoa.

'Oku tukupā fakataha 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' mo e Pule'anga Tonga' ki hono fakalakalaka'i 'a e tu'unga 'o e tangata'i Tonga', ke ne a'usia ha tu'unga lelei ange pea mo hono langa hake 'a e fakalakalaka faka'ekonōmika'. Kuo tukupā 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' ki ha vā fengāue'aki 'i ha ta'u 'e 20 ke poupou ki hono a'usia 'a e tu'unga mo'ui lelei fakalūkufua'. 'Oku kau atu foki ki heni 'a hono tuku mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale ke fakalelei'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue mahu'inga ki he mo'ui lelei' pea mo hono matu'uaki 'o e ngaahi fokouta 'ikai pipihi'.

'Oku tokoni 'a e Pule'anga 'o 'Aositelēlia' ki hono fakalakalaka'i 'a e polokalama ako taukei ngāue' ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi matavaivai 'i he ngāue fakalotofonua'. 'Oku tokoni 'a e polokalama Sikolasipi 'a 'Aositelēlia' ke fakalakalaka 'a e tu'unga fakapalōfesinale mo e taukei fakaako 'a e kakai Tonga' 'o fakafou 'i he ako ma'olunga ange 'i 'Aositelēlia mo e Pasifiki'. Talu mei he 2011, kuo 'oatu 'e 'Aositelēlia ha ngaahi faingamālie ako 'e 600 tupu ma'ae kakai Tonga' ke nau kau atu ki he polokalama ni, pea 'oku kei tukupā pē ke kei hokohoko atu hono foaki ha ngaahi sikolasipi fakata'u 'e 25.

'Oku taukave'i 'e he Pule'anga 'o 'Aositelēlia' 'a e vahevahe taau 'o e tangata' mo e fefine', tokangaekina 'a e ni'ihi 'oku faingata'a'ia fakaesino' mo e ma'uma'uluta fakasōsiale'. Na'e poupou'i 'e 'Aositelēlia 'a hono fokotu'u 'o e Founa Ngāue Fakafonua ki he Faingata'a'ia Fakaesino' mo e Tu'utu'uni ki he Fakaivia 'o e Kakai Fefine' mo e vahevahe taau 'o e tangata' mo e fefine' 'i Tonga. Ko e Fāmili 'oku hao mei he Fakamamahi', ko ha polokalama mahu'inga ke fakamālohia 'a e tokangaekina 'a e fakamamahi' 'i he ngaahi fāmili 'i Tonga' kotoa. 'Oku toe kau atu foki ki heni 'a e poupou 'a 'Aositelēlia ki he sōsaieti sivile fakalotofonua' pea pehē foki ki he sekitoa mītia 'a Tonga'.

Koe'uhī 'oku laukau'aki 'e he ongo fonua ni 'a e maa'imoa sipoti', 'oku hoko 'a e maa'imoa ni ko e fatongia mahu'inga ki hono fakataha'i 'o e kakai', faka'ai'ai 'a e fakalakalaka' mo e uouongataha', langa hake 'a e taukei ngāue fakataki' pea mo hono fakaivia 'a e tu'unga mo'ui lelei'. 'I he polokalama Sipoti 'a 'Aositelēlia ma'ae Pasifiki', 'e kei hokohoko atu 'a e poupou 'a e ngaahi kautaha sipoti fakafonua 'o 'Aositelēlia' ki hono tokonia 'a e ngaahi timi sipoti 'a e Pasifiki' 'i he ngaahi mala'e kehekehe 'o hangē ko e 'akapulu liiki', 'iunioni', netipolo' pea mo e soka'.

‘Oku kau ‘i he ngaahi Ngāue mahu’inga ni ‘a e:

- Polokalama ki hono Fakamālohia ‘a e Tu’unga Mo’ui Lelei’;
- Polokalama Taukei Ngāue ‘i he Pasifiki’;
- Polokalama Sikolasipi ‘a e Pule’anga ‘o ‘Aositelēlia’;
- Polokalama Tokoni ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia’ mo Tonga;
- Polokalama ki hono ta’ofi ‘a e Fakamamahi ‘i he Ngaahi Fāmili’;
- Polokalama Sipoti ‘a ‘Aositelēlia ma’ae Pasifiki’; mo e
- Polokalama ki he Ngāue Fakataha’.

Ko e Polokalama ki hono Matu’uaki ‘o e Fakatamaki ki he Ngaahi Tūkui Kolo’ (TARC) – Ko e Polokalama ko ‘eni’ ‘oku fe’unga ia mo e AUD\$9.7m ‘a ia ‘oku fakapa’anga ia ‘e he Pule’anga Tonga’ mo e Pule’anga ‘o ‘Aositelēlia’. Ko e ngāue ko ‘eni’ na’e kamata fakahoko ia mei Tisema 2024 ki Tisema 2029 ‘i he ngaahi tūkui motu kotoa ‘e nima ‘o Tonga’.

‘Oku tokoni’i ‘e he polokalama ni ‘a e ngaahi tūkui kolo ‘e 122 ‘i Tongatapu, Vava’u, ‘Eua, Ha’apai mo e Ongo Niua’ pea ‘oku ‘inasi ai ha kakai ‘e toko 39,000 tupu. ‘Oku fakafou ‘eni’ ‘i hono fakaivia ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e ngaahi fakatamaki’, ngaahi langa ‘oku tataki ‘e he ngaahi tūkui kolo’ pea mo hono fakaivia ‘o e ngaahi fa’unga pule lelei fakalotofonua’.

‘I he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ki he palani fakalakalaka fakakomunitii’ ‘o kau fakataha ai ‘a e kakai’, pa’anga fakalakalaka ki he ngaahi langa’, pea mo hono fakaivia ‘o e pule lelei fakavahefonua’, ‘oku malava ai ‘e he Polokalama ni ke ne fakahoko ha ngaahi ngāue langa mahu’inga ma’ae ngaahi tūkui kolo’, fakalahi ‘a e ma’u’anga ivi fo’ou’ pea mo hono langa hake ‘a e taukei ngāue fakatekinikale’.

‘Oku fakahoko ‘e he Ngaue’anga ki he Fakalakalaka ‘i he Feitu’u ‘Uta’ (MORDI), ‘a e ngaahi polokalama ki hono fakalakalaka’i ‘a e ngaahi taumu’a fakafonua ‘a Tonga ki hono matu’uaki ‘a e feliuliu’aki ‘o e ‘ea’ pea mo hono fakasi’isi’i ‘o e tu’u laveangofua ki he fakatamaki’. ‘Oku kau atu foki ki heni mo hono faka’ai’ai e ngaahi polokalama ke kau fakalūkufua mai ki ai ‘a e hou’eiki fafine’, to’utupu’ mo e kau faingata’a’ia fakaesino’, ‘o tokoni ki he fakalakalaka tu’uloa’, ivi matu’uekina ‘a e ngaahi fakatamaki’ pea mo e fakatupulekina fakalūkufua ki he ngaahi kolo ‘i he ngaahi tūkui motu’.

AV.6.2 Pule’anga ‘o Nu’usila

Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli’ mo e Fefakatau’aki (MFAT)- Fakalakalaka ‘a e vā Fakavaha’apule’anga mo e Pule’anga Tonga’

Founga ngāue fakatahataha: Ko e Pule’anga ‘o Nu’usila’ ko ha hoangāue fuoloa ia ‘a e Pule’anga ‘o Tonga’ ‘i he ngaahi fengāue’aki vāofi ‘i he tu’unga fakatipilomētika’, fefakatau’aki’ mo e faka’ekonōmika’, feliuliu’aki ‘o e ‘ea’, ‘ātakai’, tau malu’i fonua’ mo e ngaahi fakalakalaka ke fakalelei’i ‘a e malu ‘a e fonua’, ngaahi faingamālie faka’ekonōmika’ mo e fakalakalaka ‘a e ivi matu’uekina’ mo e fakalakalaka tu’uloa’.

Vā Fengāue’aki – ko e fengāue’aki fakataha mo vahevahe ‘a e ‘ilo’ mo e pōto’i ngāue’;

Feliuliu’aki ‘o e ‘Ea’ – ko e ngāue vāofi ki hono fakamālohia ‘a e ivi malava ke matu’uaki ‘a e ngaahi ha’aha’a ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘ea’, pea mo fakalelei’i ‘a e palopalema fakavaha’apule’anga ‘oku tu’u laveangofua ki he mo’ui’, malu’ mo e lelei ‘o e kakai ‘i he Pasifiki’;

Tu’unga Lelei mo Malu – ko e ngāue fakataha ‘eni ke fakapapau’i ‘a e malu mo e hao ‘a e Pule’anga Tonga’ mo e ngaahi fonua ‘i he Pasifiki’ mo e ngaahi uesia tamaki ‘e ala hoko’;

Kakai – fakafēhokotaki ‘a e kakai’ mo fakatupulaki ‘a e lelei ma’ae tangata’i fonua ‘o Tonga’; mo e

Lakalaka-i-monū - fakatupulaki ‘a e vā fengāue’aki fakavaha’apule’anga’ mo fakavahefonua’ ki he tu’unga fefakatau’aki’ mo e tu’unga faka’ekonōmika ‘o Tonga’.

Ngaahi Polōseki Lalahi Lolotonga 'oku Fakahoko':

Kuo fakamālohia 'e he Pule'anga 'o Nu'usila' 'a e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga Tonga' fekau'aki mo e feliuliu'aki 'o e 'ea', 'o kau ki ai 'a e tafa'aki ki he malu'i 'o e ma'uanga vai', ngaahi ngāue lalahi ki he sekitoa 'o e ngōue', fehikitaki 'a e kakai' koe'uhi ko e feliuliu'aki 'o e 'ea' pea mo e ivi malava ke matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki'. Ko e taha 'o e poutuliki 'o e tokoni ko 'eni' ko e pa'anga tokoni ki he feliuliuaki 'o e 'ea', 'o fakafou mai 'i he polokalama Pa'anga Tokoni ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea' 'a Tonga', 'a ia 'oku ne faka'atā ai 'a e Pule'anga' ke fakalahi 'a e ngaahi polokalama ki he ngaahi tūkui kolo' ke ne fakaivia 'enau matu'uaki 'a e ngaahi ola tamaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' mo hono fakalakalaka'i 'a 'enau tu'unga matu'uekina'. 'Ikai ngata ai', 'oku toe tokoni 'a e Potungāue Fakafonua ki he Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakafokifā 'a Nu'usila' ki he Potungāue ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki' 'aki ha ngaahi Polokalama fakalakalaka 'oku fakapa'anga mai 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli' mo e Fefakatau'aki'. 'Oku kau ai foki 'a e 'i ai ha tokotaha ngāue fakataimi 'oku fakanofa 'i he 'Ofisi Fakafonua ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki' mo e Tali ki he ngaahi me'a Fakafokifā 'a Tonga' (NDRMO) ke tokoni ki he Polokalama ko ia'.

'Oku lolotonga 'i ai ha vā fengāue'aki 'i he Fa'unga ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakalelei Fakalūkufua' (JPRM) 'i he vaha' 'o e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga Nu'usila', fakataha mo e Pule'anga 'o 'Aositelēlia', Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' mo e 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope', ko ha tokoni fakapa'anga 'oku lau miliona lahi 'a hono mahu'inga' ke tokoni ki hono fakaivia 'a e tu'unga fakapa'anga 'a Tonga'. 'I he tu'unga fakapa'anga', 'oku tokanga 'a e polokalama ni ke taliui 'a e Pule'anga', 'o hangē ko hono fakalelei' 'i 'o e fakahoko 'o e ngaahi lao fakapule'anga' pea mo hono poupou' 'i ha 'ekonōmika 'oku faingamālie mo kau katoa ki ai 'aki e fakalelei' hono vakai' 'i mo fakalelei 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi fakahinohino fakalao'. 'Oku kau atu foki ki heni mo hono fakahoko 'e he Pule'anga 'o Nu'usila' ha tokoni 'i ha polokalama ko e Fale ki he Sēvesi 'a e Pule'anga', Polokalama Tokoni ki he Sekitoa Fakamaau mo e Lāo ki he Pasifiki' mo e Polokalama Tokoni ki he 'Atita Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga'.

'Oku fakataumu'a 'a e Polokalama Ngāue faka-Polisi 'a e Pule'anga 'o Nu'usila' mo Tonga' ke fakamālohia 'a e ngaahi fengāue'aki fakalao 'i he vaha' 'o e Pule'anga 'o Tonga mo Nu'usila', 'aki hono fakapapau' 'i 'oku fakalakalaka' 'i 'a e ngaahi naunau lalahi mo e langa 'o e mafai na'e fakahoko 'i he Polokalama Fakalakalaka 'a e Potungāue Polisi Tonga' kuo kakato pea kuo fakahoko lelei.

'Oku poupoua foki 'e he Pule'anga 'o Nu'usila' 'a e ngaahi founa ngāue ki he mo'ui lelei 'a Tonga' 'o fakafou mai 'i he ngaahi polokalama fakavaha'apule'anga' ke ne fakaivia 'a e tu'unga mo'ui lelei 'o e fakafanau', founa ki hono pule'i 'a hono hūmai 'a e ngaahi fairo' 'o mahu'inga ange', tu'unga malu 'o e mo'ui', fakasi'isi' 'i 'a e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi', tu'unga ma'olunga 'o e falesivi fakafaito'o', huhu malu' 'i' pea mo e me'a tokoni mou' 'i lelei ma'ae fānau iiki'. Ko e ongo Polōseki lalahi 'e ua ki he Mo'ui' 'o kau ai 'a e polokalama kumi fakafaito'o ki Nu'usila' pea mo e ngaahi ngāue kehekehe pē kuo fokotu'utu'u 'e he Kulupu Ngāue ki he Mou' 'i 'a Tonga'. Ko e polokalama kumi fakafaito'o 'a Nu'usila' 'a ia 'oku 'a'ahi mai ai 'a e kau mataotao fakafaito'o ki Tonga ni, 'ave fakafaito'o 'a e kakai Tonga' ki Nu'usila' pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou 'oku felāve' 'i pea mo e ngaahi fatongia mahu'inga 'a e Potungāue Mo'ui'. Tānaki atu ki heni, ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he Kulupu Ngāue ki he Mo'ui lelei 'a Tonga' 'oku ne tufaki ha sēvesi ki he mo'ui' 'i ha tu'unga 'oku ma'olunga ange 'o fakafou ia 'i he ngaahi ako ngāue lelei' 'i he fepoupouaki fakataha he kulupu ngāue ko 'eni ki he mo'ui'.

'Oku tuku atu 'e he Pule'anga 'o Nu'usila' ha ngaahi tokoni fakaako kehekehe ma'a Tonga, 'o kamata mei he ngaahi ako lautohi' 'o a'u ki he ngaahi sikolasipi ako mā'olunga ange'. 'I hono langa hake 'a e ngaahi fakava'e ko 'eni' 'oku lolotonga fokotu'utu'u 'e Nu'usila' ha tokoni fakapa'anga fo'ou ki he Polokalama Fengāue'aki Fakaako 'a Tonga' pea 'oku fakafuofua ko e NZ\$14.0m kuo vahe' 'i ki he polokalama ni.

AV.6.3 Pule'anga Lepapilika 'o e Kakai 'o Siaina

'Oku hokohoko atu 'a e poupou 'a e Pule'anga Lepapilika 'o e Kakai 'o Siaina' ki he ngaahi taumu'a ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2027, 'o fenāpasi mo e ngaahi Poutuliki faka'ekonōmika mo Fakasōsiale Fakafonua 'a Tonga', 'o hangē ko 'eni':

- Hokohoko atu 'a e tokoni 'a e Lepapilika 'a e Kakai 'o Siaina' ki he Polokalama Fengāue'aki Fakatekinikale ki he Ngōue' ke tokoni ki he tō vesitapolo' mo e tauhi 'o e fanga monumanu';
- Polokalama fo'u 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula ki he 'ekonōmika' ke fakasi'isi'i 'a e fakafalala 'a Tonga ki hono ngāue'aki 'a e lolo';
- Hokohoko atu pē 'a hono tuku mai ha kau mataotao fakafaito'o ke fakamālohia 'a e ngaahi ngāue 'i he sekitoa mo'ui';
- Tuku atu 'e he Lepapilika 'a e Kakai 'o Siaina' 'a e tokoni ki hono fakafolau 'a e ni'ihi 'oku fokoutua' ki tu'apule'anga, 'o fakatefito ki he fokoutua 'oku felāve'i mo e mafu' 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Falemahaki Qilu 'o e 'Univesiti Shandong;
- Faka'atā 'e he Polōseki Tokoni Fakatekinikale ki he Maa'imoa sipoti' 'a e timi sipoti 'a Tonga' ke ma'u ha taukei fe'unga, 'o fakafou 'i he polokalama ngāue fakafaiako ki he sipoti 'a Siaina';
- Fokotu'u 'o e ngaahi maama hala ma'u'anga ivi mei he la'aa'; mo e
- Hokohoko atu pē 'a e tokoni mei he ngaahi pule'anga fakalotofonua 'o e Lepapilika 'o e Kakai 'o Siaina'. 'I he ngaahi ta'u kuo maluu atu', kuo 'oatu ai 'e he kakai 'o e Kolo ko Dongguan, Vahefonua Guangdong 'a e tokoni ki he Pule'anga Tonga' 'o fakafou 'i hono foaki mai 'o e ngaahi naunau hangē ko e ngaahi palau ki he ngoue', komipiuta mo e ngaahi me'alele ki he Potungāue Polisi' mo e Potungāue Tāmate Afi 'a Tonga'.

AV.6.4 Pule'anga 'o Siapani

Na'e fakamanatua 'e he Pule'anga 'o Siapani' 'a e ta'u 'e 50 'o e vā fengāueaki fakatipilomētika lelei mo e Pule'anga 'o Tonga' 'i Fepueli 2026. 'Oku ho'ata mai heni 'a e vāofi ange 'a e fengāue'aki mo e māfana 'o e feohi fakakaungāme'a 'a e fāmili faka'emipola 'o Siapani' mo e fale 'o e Tu'i 'o Tonga'. 'Oku hokohoko atu pē 'a e poupou 'a e Pule'anga 'o Siapani' ki he kaveinga tefito 'a e Pule'anga' 'o fakafou 'i he:

1. **Polokalama Tokoni Fakalūkufua (GGA):** 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e founa tokoni fakapa'anga mahu'inga ko 'eni'. 'Oku ne poupou'i 'a e ngaahi ta'umua 'a Tonga ki he fakalalakala', tautautefito ki he ngaahi langa lalahi', mo'ui lelei', ma'u'anga ivi', ma'u'anga vai' mo e mo'ui haisini', ngaahi ngāue ki hono fakasi'isi'i e uestia tamaki 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo e ngaahi sēvesi mahu'inga 'a e Pule'anga'. Ko e ngaahi Polōseki 'i he polokalama ni kuo kakato hono taimi fakahoko ngāue', na'e foaki atu ki he Pule'anga Tonga' ko e Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki pea mo e Polōseki ki he Ma'u'anga Ivi mei he Havili' 'i Niutōua. Ko e ongo polōseki ni 'oku na lolotonga 'i he malumalu 'o e MEIDECC.

'Oku toe tokoni foki 'a e polokalama ni ki hono fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga Fua'amotu' pea na'e fakamo'oni 'a e aleapau tokoni fakapa'anga ni 'i he 'aho 19 'Aokosi 2025. Na'e tu'uaki 'a e ngāue ni 'i 'Epeleli 2026, pea 'e fakahoko hono sivi'i e ngaahi tohi kole ki he ngāue ni 'i Sune 2026. 'E fakahoko hono foaki ki he kautaha te ne fakahoko 'a e ngāue' 'i Siulai 2026 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata 'a e langa' mei 'Okatopa 2026 ki Ma'asi 2027.

Kuo fakamo'oni fakataha 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi', Potungāue Pa'anga' mo e Pule'anga 'o Siapani' 'i he miniti 'o e fetalanoa'aki ki he polōseki ko 'eni' 'a ia ko hono fakalelei'i 'o e fōsoa 'i Nuku'alofa' (tafa'aki fakahihiho 'o e Palasi' ki Sopa).

2. **Ngaahi Tokoni Koloa (NPGA):** 'Oku poupou'i 'e he polokalama ni 'a Tonga 'i hono tokoni'i 'a e ngaahi fiema'u fakavavevave faka'ekonōmika' mo fakasōsiale', 'o fakatefito 'i he ivi malava ke matu'uekina 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula', ngaahi sēvesi mahu'inga ki he kakai' pea mo e ma'uma'uluta faka'ekonōmika'. 'Oku kau heni 'a e tokoni ki hono matatali mo fakaakeake 'a e fonua' mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula', hūmai 'o e ngaahi koloa mahu'inga ke tokoni ki hono

fakama'uma'uluta'i 'o e 'ekonōmika' pea mo hono fakaivia 'o e ngaahi ngāue fakapule'anga', mo'ui lelei' pea mo e ngaahi langa lalahi'.

Ko e ngaahi polōseki 'e 7 'oku lolotonga fakahoko fatongia 'i he fengāue'aki vāofi mo e Pule'anga 'o Tonga' ke fakapapau'i 'oku fenāpasi mo e ngaahi taumu'a fakafonua ':

- Potungāue ki he Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ';
- 2021 - Poate Taulanga 'a Tonga': Vaka 'oku tokoni ki hono toho 'o ha ngaahi vaka 'i he 'ēlia tau'anga vaka 'i tahi' (kuo 'osi a'utaki mai)
- 2022 - Poate Ma'umafai ki he Veve': Ngaahi loli, mīsini ki hono teke 'o e veve', misini tokoni ki hono fakatoka 'o e veve' (kuo 'osi a'utaki mai)
- 2023 - Poate Ma'u'anga Vai 'a Tonga': Mīsini tokoni ki hono fakatoka 'o e veve', taulani, loli uta, loli hiki me'a mamafa, loli uta veve lalahi, pamu vai ki hono fu'ifu'i 'o e veve' ke 'oua 'e vela pea mo e mīsini senoleita (kuo 'osi a'utaki mai).

Na'e fakamo'oni 'a e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga 'o Siapani' 'a e tohi 'i he 2024 ki hono tuku mai ha ngaahi loli tāmāte afi, ngaahi loli vai mo e ngaahi loli ngāue ki he Potungāue Tāmāte Afi' mo e Ngaahi Sēvesi ki he Ngāue Fakavavevave'. Na'e toe fakamo'oni foki mo e ongo tohi 'e ua 'i he 2025 mo e Taumalu'i 'a 'Ene 'Afio' mo e Komisoni Fakamafola Lea mo e 'Atā 'a Tonga' ki hono tuku mai 'o e ngaahi me'angāue mo e teunga ngāue, sisitemi ma'u'anga ivi mei he la'aa' mo e ngaahi pou volota ma'olunga ange'. 'Oku kei lolotonga fakahoko 'a e ngāue' ki hono fakatau mai 'a e ngaahi tokoni ko 'eni ':

3. Polokalama Tokoni ki he Malu ange 'a e Kakai' (GGP) – Ko e tokoni fakata'u 'eni kuo vahe'i ki hono poupu'i 'o e ngaahi polōseki iiki ki he ngaahi tūkui kolo' 'a ia ko e ngaahi polōseki tokoni fakamuimui taha 'e 10 'eni 'oku hā atu:

- 2022 - Ko e Polōseki ki he Ma'u'anga Vai 'a e kolo ko Kanokupolu, 'a ia na'e fe'unga hono mahu'inga' mo e USD\$91,399 kuo kakato kotoa 'a e ngāue' pea 'e foaki atu ki he kolo' 'i Sune 2026;
- 2023- Ko hono fakalelei'i 'o e Ma'u'anga Vai' 'i he kolo ko Te'ekiu' 'a ia kuo kakato e pēseti 'e 90 'o e ngāue' pea oku 'amanaki ke fakahoko 'a e polokalama ki hono foaki atu e ngāue ni ki he kolo' 'i Mē 2026;
- 2024 - Na'e fakahoko 'a e polokalama ki hono foaki atu e ngāue' ki hono langa 'o e Holo Fakakolo 'o Koulo' 'i 'Epeleli 2026;
 - Kakato 'a e pēseti 'e 70.0 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Vai ki he kolo ko 'Utulau;
 - Pēseti 'e 20 'a e ngāue kuo kakato ki hono langa 'o e fale fakamālohisino ki he Kautaha 'Akapulu 'Iunioni 'a Tonga';
 - Lolotonga fakahoko 'a e ngāue fakapepa ki he polōseki ki hono fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Vai 'a e kolo ko Mataika 'i Vava'u; mo e
 - 'Amanaki ke foaki atu ha loli tāmāte afi ki he Mala'evakapuna 'o Ha'apai' 'i 'Epeleli 2026.
- 2025- 'Oku 'amanaki ke fakahoko 'a e polokalama ki hono foaki atu 'a e ngāue ki hono langa 'o e Holo Fakakolo 'o 'Eueiki' 'i Sune 2026:
 - Lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e Fale Ma'u'anga Me'atokoni 'a e Kolisi ko Tupou'; mo e
 - Fakamo'oni 'a e aleapau' 'i Fepueli 2026 ki hono langa 'o e loki ako Saienisi, Loki ako Komipiuta mo ha Holo ki he Lautohi Pule'anga' mo e Ako Lotoloto 'a e Uesiliana' 'i Kolovai.

4. Sikolasipi ki he Potungāue Ako', Anga Fakafonua', Sipoti' pea moe Tekinolosia'. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono fakaivia 'a e taukei ngāue 'a e tangata'i fonua Tonga' ke hokohoko atu hono tauhi 'a e ngaahi vā fakakaungāme'a 'a Tonga pea mo Siapani' 'i ha faingamālie ako 'i Siapani ke ne malava 'o tokoni ki hono fakalakalaka'i 'a e ongo fonua' pea mo māmani foki. Na'e 'osi foaki foki 'e he Pule'anga 'o Siapani' ha faingamālie ako Sikolasipi 'e ua pea mo e sikolasipi ako mata'itohi e taha 'i he ta'u 2026.

5. Polokalama Tokoni 'a e JICA

- i. **Ko e Polōseki Ako 'i he Pasifiki' ki hono Tokangaekina e Mo'ui lelei' mei Sune 2023 – Sune 2028 'i he malumalu 'a e Potungāue Mo'ui'.** 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ko 'eni' ke fakaivia 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ki he mo'ui lelei' lolotonga ha taimi faingata'a pē ha fakatamaki, 'aki hono tokangaekina 'a e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi' (NCDs). 'Oku fakafou 'a e ngāue ni 'i hono fa'u ha ngaahi fakahinohino, fakaivia e taukei ngāue 'a e kau ngāue', pea mo hono vahevahe 'o e ngaahi taukei mo e 'ilo ke fakapapau'i 'oku kei hokohoko atu pē 'a e tokangaekina 'a e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi' 'i he ngaahi taimi 'oku hoko fakatu'upākē mai ai ha fakatamaki.
- ii. **Ko e Konga hono tolu 'o e Polōseki ki he Pasifiki' ki hono Tokangaekina 'o e Veve' (JPRISM3) mei Siulai 2023 ki Siulai 2028 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e MEIDECC 'o ngāue fakataha mo e Poate Ma'umafai ki he Veve' – 'Oku fakataumu'a 'a e polōseki ko 'eni' ke fakaivia 'a e ngaahi founga ki hono tokanga'i mo toe faka'aonga'i 'o e ngaahi veve lalahi'.**
- iii. **Polōseki ki hono Fakalakalaka'i 'a e Ngaahi Ngāue ki he Ma'u'anga Ivi' 'i he malumalu 'o e Senitā Pule 'o e Poate 'Uhila 'a Tonga' 'a ia 'oku fakahoko 'a e ngāue' mei 'Aokosi 2024 – Siulai 2026.** Kuo tokoni 'a Siapani ki he sekitoa 'uhila 'a Tonga' 'aki hono tuku mai ha ngaahi sisitemi ki hono tātaki 'o e ma'u'anga ivi faka'uhila mei he havili'. 'Oku fakafou 'i he tokoni 'a e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'e he Poate 'Uhila 'a Tonga' 'enau Sisitemi ki hono Tokangekina e Ma'u'anga Ivi' (EMS) mo e Sisitemi ki hono Pule'i, Tokanga'i mo Ma'u 'o e Ngaahi Fakamatala', ke fakalelei'i 'a e tufaki 'o e ma'u'anga 'uhila' lolotonga 'a e tupulaki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula'.
- iv. **Polōseki ki hono Fakaivia 'a e Malava ke Fakahoko e Vīsone ki he Langa ki ha Tu'unga Leleiangē' na'e kamata mei Mē 2025 ki 'Okatopa 2027 'i he malumalu 'o e Va'a ki he Palani Fakasavea' – Na'e fa'u 'a e polōseki ko 'eni' 'o makatu'unga 'i he ola 'o e savea 'uluaki ki hono fa'u 'o e Ngaahi Polōseki ki he Fakaakeake mei he Fakatamaki' hili 'a e pā 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai' mo e uesia 'a e peaukula' (na'e kakato 'a e ngāue' 'i he faka'osinga 'o e 2023). 'Oku poupou'i 'e he polōseki ni 'a e ngaahi ngāue ki he fakalakalaka' 'oku fenāpasi mo e Vīsone 'a Tonga ke Langa ki ha Tu'unga Lelei ange (BBB).**
- v. **Polōseki Fakavaha'a Fonua 'i he Pasifiki':**
 - a. **Polōseki 'a e Pasifiki' ki hono Fokotu'u ha Ngaahi Solova'anga Fo'ou ki hono Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea' 'o fakafou 'i he Senitā ki he Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea' 'i he Pasifiki', na'e kamata mei Ma'asi 2024 – Ma'asi 2027, 'a ia 'oku fakahoko 'i he malumalu 'o e Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamatala', Tokanga'i e Ngaahi Fakatamaki', 'Atākai', Fetu'utaki' mo e Feliuliaki e 'Ea' (MEIDECC).** 'I he fengāue'aki mo e Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atakai ma'ae Pasifiki' (SPREP) 'i Ha'amoā', 'oku fakaivia 'e he polōseki ni 'a e Senitā 'o e Feliuliaki 'a e 'Ea' 'i he Pasifiki' (PCCC), 'aki hono fakalahi 'o e ivi malava ki he ngaahi ngāue ki he fakalakalaka', fa'u ha ngaahi polōseki, fakalahi hono tātaki e ngaahi 'ilo fakavahefonua' pea mo fakaivia 'a e ngaahi vā fengāue'aki' ke poupou'i 'a e tu'unga malava 'a e ngaahi fonua Pasifiki' 'o matatali 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e feliuliaki e 'ea'.
 - e. **Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga Ivi' 'i he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki' (na'e kamata mei Ma'asi 2024 – Ma'asi 2029) 'a ia 'oku fakahoko e ngāue' 'i he**

malumalu 'o e Poate 'Uhila 'a Tonga. 'Oku fakamālohia 'e he polōseki ni 'a e ma'u'anga ivi', palani ki he ngaahi laine 'uhila' pea mo e ivi malava ke tali ha fiema'u ke poupuu ki he fakalelei'i 'a e ma'u'anga ivi';

f. Polokalama Fekumi faka-Saienisi mo fakatekinolosia ki ha Founa Tu'ulua ki he Fakalakalaka' (SATREPS) na'e kamata mei Mē 2024 – Mē 2029 – ko e polōseki ki hono Fakasi'isi'i 'a e Ngaahi Uesia Tamaki 'oku hoko 'i he mapuna 'a e mo'ungaafi' 'i he Ngaahi fonua 'o e Pasifiki'. Ko e fakatoto ko 'eni' 'oku fakahoko fakataha ia mo Fisi mo Vanuatu, 'oku fakataumu'a ia ke fokotu'u ha makatu'unga ki hono fakasi'isisi'i 'a e uesia tamaki 'i ha pā 'a e mo'ungaafi' 'i 'oseni' mo e ngaahi 'otumotu 'i Tonga', Vanuatu pea mo Fisi, 'o fakafou 'i he fehokotaki'anga e ngaahi fonua 'e tolu ko eni'.

- vi. Tokotaha Mataotao mei he JICA** – Na'e kamata 'i Mē 2024 ki Ma'asi 2027 'a e fakahoko fatongia 'a e Tokotaha Mataotao ki hono fale'i e tu'unga 'oku 'i ai e Palani Fakalakalaka ki he Ngaahi Hala', Tokangaekina e Hala' mo hono ngaahi naunau' pehē foki ki hono sivi 'o e ngaahi salote mīsini fefononga'aki 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi' (MOI).
- vii. Polokalama Fakamāmani Lahi ki he Kau Taki' (2019-2026)** – ko e ngaahi polokalama sikolasipi 'eni' 'oku ne 'omai 'a e faingamālie ki he kakai 'o Tonga' ke fakatupulaki 'a e taukei faka'atamai 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he tu'unga Ako Mata'itohi Toketā, Ako Mata'itohi Ma'olunga Ange' mo e Ako Mata'itohi'.
- viii. Polokalama Ako** – Ko e polokalama ako ngāue 'eni' ma'ae Polokalama Taki lelei ma'ae To'utupu' pea na'e 'i ai mo e ngaahi lēsoni 'e 15 ki he ngaahi sekitoa 'e 10 'i Tonga 'a ia na'e fakapaasi 'i he Kapineti 'a e Pule'anga 'o Siapani' mo e
- ix. Kau Ngāue Tokoni 'a e JICA:** 'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono 'omai 'a e kau ngāue tokoni' ki he ngaahi sekitoa kehekehe hangē ko e Ako', Toutai, Pule'i 'o e Fakatamaki' mo e 'Atākai'.

AV.6.5 Pule'anga Fakatahataha 'o Pilitānia

Tokoni 'a e Pule'anga Pilitānia' ki Tonga

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga Pilitānia' mo Tonga 'o fakafou 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni kehekehe mo e ngaahi founa ke fakalahi 'a e lelei fakalūkufua ma'ae kakai Tonga'. 'Oku fakahoko 'a e tokoni 'a Pilitānia' 'i ha ngaahi founa kehekehe, kau ai 'a e ngaahi kautaha kehekehe, ngaahi polokalama fakavahe lalahi mo e ngaahi tokoni fakapa'anga'.

Ngaahi Tokoni Fakavahe Pule'anga

Ko e ngaahi tefito'i founa tokoni 'a Pilitānia ki Tonga' 'oku fakafou mai ia 'i he Pangikē 'a Māmani' (WB), Kautaha Tokoni ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF), Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia' mo e Fengāue'aki Fakamāmani Lahi ki he Ako'. 'Oku kei lolotonga hoko pē 'a Pilitānia ko e tokoni lahi taha ia hono tolu ki he Kautaha Tokoni ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF) pea mo e Fengāue'aki Fakamāmani Lahi ki he Ako'.

Sikolasipi - Ngaahi Sikolasipi 'a e Pule'anga 'o Pilitānia' mo e Kominiueli'.

Tokoni Fakapa'anga

- Fakamaau'anga Tonga: totongi ki he Kautaha Fakamatala Fakalao' mo e Fekumi 'i he 'Initaneti';
- Polōseki Tokangaekina 'a e Ma'a 'o e 'Oseni' (CGBRCO) ke fakama'a 'a e veve pelesitiki' mei he ngaahi matāfanga 'o Tongatapu'; mo e
- Potungāue Takimamata' – Fakalelei'i 'o e feitu'u fakahisitōlia 'o e hake'anga 'o Kapiteni Kuki'.

AV 6.6 Hoangāue Fakalakalaka 'i he Ngaahi Fonua Pasifiki' (CROP)

Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP)-

'Oku hoko 'a Tonga ko e mēmipa mahu'inga ki he kautaha ni, 'a ia 'oku malava ai ke ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga' 'o fakafou mai 'i he falepa'anga fakafonua' mo e ngaahi tokoni koloa 'i he tafa'aki kehekehe pē. Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2026, na'e fakahoko 'e he Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP) 'a e ngaahi tokoni ki he Pule'anga Tonga' 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni':

- **ClimSA (Ngaahi Sēvesi ki he Feliuliaki 'a e 'Ea' 'i he Ngaahi Fonua Pasifiki')** – 'Oku fakapa'anga 'e he 'Iunioni 'a 'Iulope' 'a e polōseki ni. 'Oku fakatefito 'a e polōseki ko 'eni' 'i hono fakamālohia e ngaahi sēvesi fakamatala fekau'aki mo e feliuliaki 'a e 'ea', langa hake 'a e ivi fakatupulaki 'a e fonua', ke malava 'o fakamatala'i mo ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea' ki he palani fakalakalaka' mo fakasi'isi'i 'a e uesia tamaki mei he ngaahi fakatamaki'.
- **Pailate'i 'a e Founa Pule'i Lelei ki hono Ngāue'aki 'o e Lolo'** – Ko ha taumu'a kuo fokotu'u 'i he malumalu 'o e Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP) ki hono tokangaekina mo pule'i lelei 'o e veve'. 'Oku poupou 'a e ngāue ni ki Tonga 'aki hono fokotu'u ha founa fakapotopoto ange ki hono tākaki, tauhi mo faka'auha 'a e lolo kuo'osi ngāue'aki', 'a ia 'oku tokoni 'eni ki hono fakalelei'i e ngaahi matavaivai 'i he fa'unga pule'i 'o e faka'auha e veve' 'i he fonua'.
- **Polokalama Tokangaekina e Ma'a 'o e Ngaahi Matāfanga'** – 'Oku poupou'i 'e he polokalama ni 'a e ngaahi ngāue ki hono toe ngāue'aki mo hono tokanga'i 'o e veve' 'i he matāfanga 'o Tonga'. 'Oku poupou'i 'e he polokalama ni 'a e kau mai 'a e ngaahi tūkui kolo' ki hono fakasi'isi'i 'a e laku noa'ia 'o e veve' pea mo fakatupulaki ha liliu ki ha founa ngāue 'oku toe tu'uloa ange ki hono tokangaekina e veve fakalotofonua'.
- **Muimui'i e Malu 'o e 'Atākai'** – 'Oku poupou'i 'e he polokalama ni hono siofi fakafonua 'a e ngaahi ngāue ki he malu 'o e 'atākai' mo fakaivia 'a e ivi malava 'a Tonga' ke ne muimui'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'atākai' pea mo 'omai ha ngaahi fakamatala ke ne fakamo'oni'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo fokotu'u'.

Kuo lavengamonū 'a Tonga mei he ngaahi tokoni koloa kuo fakafou mai 'i he ngaahi polokalama fakavahefonua 'a e Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP). Ko e konga 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'e 29 'a e kautaha ni, 'oku kau ai hono fakahoko ha ngaahi ako ngāue, 'omai ha kau mataotao fakatekinikale mo tokonia e ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'i ha ngaahi polokalama kehekehe pē. 'Oku kau ai 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ki hono matu'uaki e feliuliaki e 'ea', tokangaekina 'o e veve' pea mo hono malu'i 'o e 'atākai'. 'Oku fakafou mai heni 'a e ngaahi tokoni mahu'inga ni 'a hono tokonia e Polokalama Mateuteu ki he Tūkunga 'o e 'Ea' 'i he Pasifiki', 'a ia 'oku tataki 'e Tonga – ko e Senitā 'o e Feliuliaki 'a e 'Ea' 'i he Pasifiki', Konga hono II 'o e Polokalama Tokangaekina 'o e Veve' mo e Polōseki ki hono Tokangaekina e Ma'a 'o e 'Oseni 'i he Pasifiki' (POLP), kae'uma'ā ki he ngaahi ngāue ki hono malu'i 'o e 'atākai' 'o hangē ko hono ta'ofi 'a e fa'ahinga me'a mo'ui 'i 'ōseni 'oku ne uesia 'a e ngaahi potu tahi 'o Tonga'.

'I hono fakalūkufua' ko e ngaahi tokoni koloa ko 'eni' 'oku ne 'omai ha ngaahi tokoni fakapa'anga 'oku mahu'inga ki hono tokangaekina 'a e 'atākai' 'o Tonga' pea mo hono pule'i' mo e ngaahi ola fakalakalaka fakafonua'.

'Oku fakahaa'i mai 'i he vā fengāueaki 'a e Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP) mo Tonga' 'a e tukupā ke hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ki he 'atākai' 'oku tataki 'e he fonua' 'a ia 'oku fakafou ia 'i he ngaahi tokoni pa'anga fakapatonu ki he fonua' mo e ngaahi polokalama fakavahefonua'. 'Oku poupou'i 'e he Kautaha ki hono Fakatahataha'i 'a e Ngaahi Polokalama 'Atākai ma'ae Pasifiki' (SPREP) 'a Tonga 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e ngaahi taumu'a ngāue ki he 'atākai' pea mo hono a'usia 'a e ngaahi tukupā faka'atākai 'i he vahefonua' mo fakamāmani lahi foki.

AV.6.7 Kautaha Malu'i Fakatamaki 'o e Pasifiki' (PCRIC)

1. **Tu'unga 'oku 'i ai 'a e Totongi malu'i'** - 'Oku kau 'a Tonga 'i he kau mēmipa na'a nau fokotu'u 'a e PCRIC pea kuo ma'u 'e Tonga ha USD\$11.19m 'i he tākaki 'o e ngaahi totongi malu'i talu mei he 2014. 'Oku fakatefito 'a e ngaahi totongi ko 'eni' ki he uesia tamaki 'a e ngaahi saikolone fakatalopiki'. 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi totongi malu'i ko 'eni' 'a e ola lelei 'o e ngaahi fokotu'utu'u na'e fakahoko' pea mo e tonu 'o e ngaahi fai tu'utu'uni'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono fa'u 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue' ki Tonga 'o kau mai ki ai 'a e ngaahi kupu felāve'i ki hono tokanga'i 'o e ngaahi fakatamaki'. 'Oku kau ki he ngaahi kupu felāve'i' 'a e Tafa'aki 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi Fakatamaki', Va'a Fakamatala 'Ea 'a Tonga' pea mo e Potungāue Pa'anga';
2. Ko Tonga 'a e 'uluaki fonua 'i he Pasifiki' ke ne ngāue'aki 'a e tu'utu'uni 'a e Kautaha PCRIC fekau'aki mo e la'ala'aa' pea 'oku amanaki ke hoko ko e fuofua fonua 'i he vahefonua Pasifiki' ke ma'u ha totongi mei he tu'utu'uni ko 'eni'. Ko e tu'utu'uni malu'i fekau'aki mo e la'ala'aa' 'oku fiema'ua 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki', 'a ia kuo fakahā 'e he ngaahi fonua' ki he Kautaha PCRIC 'a e mahu'inga 'o e tu'utu'uni malu'i ko 'eni' 'a ia 'oku lahilahi 'enau fehangahangai mo ia'. 'Oku ho'ata mai 'i he ta'u 2026 'a e malava 'a Tonga ke ma'u ha totongi malu'i 'o fe'unga mo e USD\$18,480 'i he malumalu 'o e Tu'utu'uni Malu'i fekau'aki mo e la'ala'ā 'a e fonua';
3. Na'e fakahoko 'a e ngāue 'a e ngaahi kupu fakatamaki 'i he vahefonua Niua' 'i Fepueli 2026 'i he a'u 'a e me'afua ki he la'ala'aa' ki he pēseti 'e 18.09 'a ia na'e lahi hake ia 'i he tu'unga mateuteu taimi nounou ki ha fakatamaki' 'a ia koe pēseti e 16.0. 'Oku fakataumu'a 'a e totongi malu'i ko 'eni' ke tokonia 'a e ngaahi ngāue tokateu ke fakahoko' 'o ka toe kovi ange 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e la'ala'aa'. Ko ha sīpinga 'eni 'o e ngaahi ngāue tokateu kimu'a pea hoko ha fakatamaki', 'e lava ke ngāue'aki ai 'a e totongi malu'i mei he Kautaha PCRIC ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue tokateu' kimu'a pea hoko mai e ngaahi uesia 'o e fakatamaki';
4. **Ngaahi tokoni makehe 'oku ma'u mei he PCRIC** - Ko e Kautaha PCRIC ko ha kautaha fakavahefonua 'oku fakataumu'a ki hono fakalelei'i 'o e tu'unga mateuteu' pea mo matu'uaki e fakatamaki ki he ngaahi fonua mēmipa'. Ke a'usia 'eni, 'oku tuku atu 'e he PCRIC ha ngaahi tokoni kehekehe, 'o kau ki ai 'a e ngaahi sikolasipi, ngaahi ako fakavahefonua, pea mo hono tokonia 'a e taukei ngāue 'a e ngaahi fonua memipa'. Ko e mahu'inga 'o e tokoni ko 'eni ma'a Tonga' 'oku fe'unga ia mo e USD\$135,000.
5. **Totongi mo e Malu'i-** 'Oku kau fakataha 'a Tonga mo e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'i hono fakakalakalasi ki he ngaahi fonua 'oku tu'u lavengangofua ki he fakatamaki' 'o fakatatau mo e Me'afua ki he tu'u laveangofua 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha'. 'Oku tu'u laveangofua 'a e fonua' ki ha maumau lahi mei he ngaahi fakatamaki saikolone fakatalopiki', mofuike' mo e peaukula'. 'Ikai ke ngata ai' 'oku fakahaa'i 'e he fakamatala fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea' 'a e fakautuutu 'o e lahi mo e mafatukituki 'o e ngaahi fakatamaki 'oku' ne uesia 'a e vahefonua 'o e Pasifiki'.

Ko e totongi malu'i' ko e taha ia 'o e ngaahi me'angāue 'e lava ke faka'aonga'i 'e he ngaahi fonua Pasifiki' ke fakamālohia 'enau matu'uekina mo e mateuteu ki he ngaahi fakatamaki'. 'I he lolotonga ni, 'oku fakahoko 'e Tonga ha founa ngāue ki hono fakatau ha totongi malu'i 'oku ne 'omai ha malu'i 'o a'u hono mahu'inga' ki he USD\$15.35m. 'Oku hoko 'a e ngaahi totongi malu'i 'oku tuku mai 'e he PCRIC ko ha founa tokoni vave ange ki he fakaakeake mei he fakatamaki' ki he ngaahi fonua mēmipa', 'o tuku mai 'a e totongi' 'i loto 'i he 'aho 'e 10. 'Oku tuku mai 'a e totongi' ko ha totongi fakalūkufua 'i he pa'anga 'Amelika'.

AV.6.8 Komiuniti 'o e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' (SPC)

'Oku poupu'i 'e he Komiuniti 'o e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' (SPC) 'a Tonga 'o fakafou 'i he Va'a ki he Tokangaekina 'o e Fakatamaki' (NDRMO) 'i he malumalu 'o e Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamatala', Tokanga'i e Ngaahi Fakatamaki', 'Atākai', Fetu'utaki' mo e Feliuliaki e 'Ea'

(MEIDECC) 'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga ke fakamālohia 'a e ivi malava ke matu'uaki e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki'. 'Oku kau heni 'a e Polōseki Konga hono II ki he Malu mo hono Matu'uaki e Uesia 'o e Feliuliaki 'a e 'ea' 'i he Pasifiki', ko e Palani Fakahoko Ngāue 'a e Fonua', toe vakai'i 'a e Tu'utu'uni Ngāue 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' pea mo e Polōseki ki hono Fakatahataha'i 'a e ngaahi mole mo e maumau 'i he fakatamaki fakaenatula'. 'Oku tokoni 'a e ngaahi polokalama ni ki hono fakalelei'i 'a e mateuteu ki ha fakatamaki fakenatula, fakamālohia 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakafonua', pea mo fakalahi 'a e ivi malava 'o Tonga ke tali 'a e ngaahi uestia tamaki 'o e feliuliaki 'a e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula'.

Polokalama Fakavahefonua ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea'

Ko e Polokalama Fakavahefonua ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (RPACA) na'e fa'u ia ke fengāue'aki lelei 'a e ngaahi tokoni kotoa pē 'oku fakataumu'a ki he feliuliaki 'o e 'ea' mo e uestia tupu mei he ngaahi fakatamaki ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki' 'o kau ai 'a Tonga. 'Oku fakatautu 'a e polokalama ni ki he ngaahi palani fakafonua hangē ko e Palani Ngāue ki hono Faka'aonga'i 'o e Pa'anga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' (CFAMS) pea mo e ngaahi fa'unga fakavahefonua hangē ko e Fa'unga ki he Fakalakalaka hono matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki' 'i he Pasifiki'. 'Oku tokoni 'eni ki hono fakatahataha'i 'a e ngaahi polōseki kehekehe mo e pa'anga tokoni' 'i he malumalu 'o e founa ngāue pē 'e taha, 'o ngāue fakataha mo e Kautaha Fakasekelitali 'o e Polokalama 'Atākai Fakavahefonua 'o e Pasifiki (SPREP) ki hono fakaivia 'a e ngaahi fa'unga', fakalelei'i 'a e malava ke ma'u ha tokoni fakapa'anga' pea mo langa hake ha Tonga 'oku tu'uloa'.

AV.6.9 Ngaahi Pa'anga Tokoni mei he ngaahi Hoangāue Fakalakalaka Kehe

'Oku fakahoko 'e he Pule'anga Lepapulika 'o Kōlea' 'a e ngaahi tokoni ki he fakalakalaka 'a Tonga' 'o fakafou 'i he Polokalama Tokoni Fakalakalaka' (ODA), 'o fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kautaha hangē ko e Kautaha ki he Mo'ui 'a Māmani'. 'I he sekitoa ki he mo'ui', ko e ngaahi tokoni 'a Kōlea ki Tonga' 'o kau ai hono 'omai e ngaahi me'angāue fakafalemahaki mo e ngaahi naunau fakafaito'o mahu'inga', 'o fakataumu'a ke fakamālohia 'a e ngaahi sēvesi fakafaito'o' pea mo poupou'i 'a e ngaahi fiema'u ki he mo'ui lelei 'a e kakai'.

Fa'unga ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakalelei Fakalūkufua' (JPRM)

'Oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Potungaue Pa'anga' pea mo e ngaahi Hoangāue ki he Fakalakalaka' hangē ko e Pangikē 'a Māmani', Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia', Pule'anga 'o 'Aositelēlia', Pule'anga 'o Nu'usila' pea mo e 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope' 'i he malumalu 'o e Fa'unga ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakalelei Fakalūkufua'.

'I he ta'u fakapa'anga hoko', 'e fokotu'u ai 'a e ngaahi Fa'unga Fo'ou ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakalelei Fakalūkufua' ki he ta'u fakapa'anga 2026 ki he 2028 pea 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi poutuliki 'e 3 'a ia 'oku toe fenāpasi pea mo e ngaahi tefito'i taumu'a 'a e Pule'anga' ki he Palani Fakafonua 'o Tonga 2035:

- Poutiliki 1: Fakaivia 'a e tu'unga fakapa'anga';
- Poutuliki 2: Langa hake ha 'Atakai mo ha Tu'unga Fakasōsiale 'oku' ne Matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea' mo e fakatamaki'; mo e
- Poutiliki 3: Tokonga'i 'a e Fakalakalaka 'o e Sekitoa Taautaha'.

Ko e Fa'unga Fo'ou ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakalelei Fakalūkufua' 'oku malava ai ke ne tuku mai ha Pa'anga Patiseti Tokoni ki he Pule'anga' ka 'oku makatu'unga ia 'i hono fakakakato ha ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i he vaha'a taimi 'o e Patiseti Tokoni'. 'Oku kau atu foki heni 'a e hokohoko hono alea'i ke kau ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika lolotonga' 'o hangē ko e palopalema 'i he lolo' pea mo e ngaahi pole kehekehe ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga'.

Poloseki Tokoni Fakavavevave (RRO-CERP)

Tānaki atu ki he kau tokoni', 'e malava ee he Pangikē 'a Māmani' 'o tukuange vave 'a e taha 'o 'ene ngaahi pa'anga tokoni fakavavevave' fakafou he Polōseki Tokoni Fakavavevave' (RRO-CERP). Ko e polōseki ko eni' tene lava fakapa'anga ha lisi 'o ha tokoni matu'aki fu'u fiema'u mo ha ngaahi ngāue 'e fu'u fiema'u ki he fa'ahinga tenau ala fakahoko 'a e tokoni'. Ko e RRO-CERP 'e lava ke fakahoko ha māhina 'e 12 'aki hano ma'u ha tokoni makehe 'i Sune 2027.

11 FAKAMATALA FAKALAHĪ VI: NGAĀHI FOKOTU'UTU'U NGĀUE FO'OU MO E NGĀUE 'OKU HOKOHOKO ATU PĒ

Table 28: Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fo'ou mo e Ngāue 'oku hokohoko atu pē

	Fokotu'utu'u Ngāue (<i>Fo'ou mo e Hokohoko atu pē</i>)	Fakapa'nga mei he Pule'anga', ta'u fakapa'anga 2027	Fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalakalaka', ta'u fakapa'anga 2027 (<i>Pa'anga mo e Koloa</i>)
'Ēlia Ngāue Mahu'inga 1.1 Ngāue Lalahi 'oku ne Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo Mateuteu Tokamu'a ki ha Fakatamaki			
<i>Fo'ou</i>	Ngaahi Founa ke fakamālohia e uesia 'o e ma'u'anga ivi' (lolo): • Tokoni ki he totongi 'uhila'. • Tokoni ki he vaka tahi fakalotofonua' • Tokoni ki he vakapuna fakalotofonua' (Lulutai) • 3% COLA ki he kau ngāue fakapule'anga' • Tokoni tu'otaha \$100 ki he kau toulekeleka'/faingata'a'ia' • Tokoni ki ha ngaahi fakatu'utāmaki telia na'a lōloa ange e palopalema mei he lolo'	\$18.0m \$3.7m \$3.2m \$5.0m \$0.9m \$1.0m	\$0.1m (<i>Pangikē 'a Māmani' CERP response facility</i>)
	Tokoni ki he ngaahi me'a fakatu'upaē kehe 'o 'ikai ngata pē 'i he uesia 'o e lolo' (Government Contingency Fund)	\$5.0m	
	Pa'anga Talāsiti ki he Ngaahi Fakatu'utāmaki Fakafonua' (National Emergency Fund)	\$5.0m	
	Hala Fakakavakava Fanga'uta mo e ngaahi hala felavāve'i ki ai'	\$20.0m	\$74.4m <i>koloa (ADB)</i>
	Monomono mo tanu 'o e hala'	\$18.9m	\$9.9m (<i>WB</i>)
	Polōseki Tokangaekina e Feliuliaki 'o e 'ea II: ki he Uafu Nafanua', 'Eua		\$9.3m (<i>WB</i>)
<i>Fo'ou</i>	Polōseki Fo'ou ki he Mala'e Vakapuna Fua'amotu'		\$17.2m <i>koloa (Japan)</i>
	Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Ma'u'anga 'Uhila ki he Vāhenga Nuku'alofa' (NNUP)		\$5.7m <i>koloa (ADB)</i>
	Polōseki fakafehokotaki 'a e ma'u'anga 'uhila' (GREST)		\$14.2m (<i>AUS</i>); \$0.7m <i>koloa (ADB)</i>
<i>Fo'ou</i>	Polōseki tokoni 'a e Tala Kei Kapa		\$2.6m (<i>AUS</i>)
<i>Fo'ou</i>	Pa'anga Talāsiti tokoni ki he Feliuliaki e 'ea (TCCF)		\$8.3m (<i>NZ</i>); \$0.5m (<i>UNDP</i>)

	Tokoni malu'i ki he Kautaha Malu'i Fakatamaki 'o e Pasifiki' (PCRIC)	\$2.5m	\$1.4m koloa PCRIC
'Ēlia Ngāue Mahu'inga 2.1 Lelei ange 'a e Ako' pea mo e Ako Kau Kātoa'			
<i>Fo'ou</i>	Polokalama ki he kai pongipongi 'a e ngaahi ako'	\$1.5m	\$1.5m koloa (<i>tokoni fakalotofonua</i>)
	Tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga'	\$9.7m	
	Tokoni ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga' (TNU) (hiki 'aki \$2.0m)	\$8.3m	
	Tokoni ki he 'Univēsi 'a e Pasifiki Tonga (USP) -(hiki 'aki \$0.2m)	\$2.2m	
	Sikolasipi 'a e Pule'anga' (hiki 'aki \$0.45m)	\$5.5m	
'Ēlia Ngāue Mahu'inga 2.2 Ngaahi Ngāue ki he Mo'ui Lelei Fakaesino', Longomo'ui mo e Ngaahi Polokalama Tokoni Fakaesiale ki he Kulupu Tu'ulaveangofua'			
	'Apiako Neesi Kuini Sālote'	\$7.0m	
	Kilikini ki he Mo'ui lelei'	\$5.0m	
	'Ave fakafalemahaki ki Tu'apule'anga'	\$3.7m	\$1.2m koloa
	Falemahaki Vava'u'		\$10.0m (WB)
<i>Fo'ou</i>	Tu'unga Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki' (PHIT)		\$3.5m (WB)
	Hokohoko atu tokoni ki he kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia' (vahe fakamāhina)	\$11.3m	
	Fale ki he kakai masivesivaange'	\$7.2m	
	Senitā ki he kau toulekeleka'	\$0.4m	\$4.3m koloa ADB; \$1.3m ADB
	Kōmiti Fakalakalaka ki he 'otumotu'	\$1.3m	
<i>Fo'ou</i>	Polokalama 'a e to'utupu' mo e kakai fefine' mo hono fakaivia e kakai fefine', malu'i 'o e fāmili' mo e ngaahi ngāue felāve'i ki ai'.	\$0.4m	
	Polokalama 'a e To'utupu' ki he founa taki 'oku 'i he 'Ofisi Palēmia'	\$1.0m	
	Tokoni ki he ngaahi vāhenga fili 'e 17 (hiki 'aki \$50k ki he \$0.4m)	\$0.85m	
	Fakalelei ki he vāhenga 'o e kau Pule Fakavahe mo e 'Ofisakolo'	\$0.7m	
	Polōseki ki he kakai fefine' mo e tangata'.		\$2.7m koloa (AUS)
'Ēlia Ngāue Mahu'inga 3.1 Ola 'o e Ngāue 'a e Ngaahi Sekitoa', Ma'ungāue' mo e Fakalakalaka'i 'o e Sekitoa Taautaha'.			
	Nō ki he fakalakalaka 'o e ngaahi pisinisi taautaha' (GDL)	\$0.4m	
<i>Fo'ou</i>	Tokoni 'a e Pule'anga' ki hono fehokotaki 'o e 'uhila' ki he fakalakalaka fo'ou'.	\$3.0m	
	Polōseki nō iiki ki he kakai fefine' SMEs (Polōseki WE-LIFT)		\$1.3m koloa (ADB)
<i>Fo'ou</i>	HACCP-Fale ki hono teuteu'i e ngoue ke 'ave ki tu'apule'anga' (Vava'u)	\$4.0m	\$1.7m AUS
	Ngoue: Polōseki ki hono ngaohi e ma'u'anga ivi mei he monumanu'.	\$1.5m	
<i>Fo'ou</i>	Polōseki ki he ngaahi kolo' mo e 'otumotu' (TRIP III)		\$2.0m (IFAD); \$2.3m koloa (AUS)
<i>Fo'ou</i>	Naunau ki hono ngaohi 'o e me'atokoni'		\$3.1m koloa (Japan)
	Tokanga'i e vaka toutai'	\$0.4m	

[illegible]

	Pa'anga ke hoko atu ngāue ki he ngaahi potungāue felāve'i mo e toutai', vao'akau', 'ātakai', kelekele' mo e ngaahi ma'u'anga koloa'.	\$9.6m	
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga			

NGAAHI FAKANOUNOU

AA	Ngāue tokateu kimu'a pea hoko ha fakatamaki'	MTFF	Patiseti fakata'u tolu 'I he fotunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga
ACC	Komisi ki hono tau'i 'o e faihala 'i Tonga	MW	Mekauati
ACIAR	Senitā 'Aositelēlia ki he Fekumi Fakangoue Fakavaha'apule'anga	NAPID	Palani Ngāue Fakafonua ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'
ADB	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia'	NCDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku 'ikai pipihi
ADF	Kau Tau Malu'i Fonua 'a 'ene 'Afio' mo e kau Tau Malu'i Fonua 'a e Pule'anga 'Aositelelia	NDA	Fakamafai'i fakafonua 'a Tonga ki he Kautaha
AFSI	Fakfuofua Fakakatoa ki he Tu'unga Ma'uma'uluta Fakapa'anga	NDC	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku 'ikai pipihi
AGO	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	NDRMO	'Ofisi Fakafonua ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Fakatamaki mo e Tali ki he ngaahi me'a Fakafokifa 'a Tonga
AML/CFT	Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli mo ta'efakalao 'o e Pa'anga	NEER	Mahu'inga 'o e ngaahi Pa'anga 'o e Fonua 'oku fefakatau'aki mo e Pa'anga Tonga
ASYCUDA	Sisitemio Faka'otometika ki he Fakamatala Kasitomu	NEF	Pa'anga Talasiti ki he Ngaahi Fakatu'utamaki Fakafonua
ATFP	Poloseki ki he fakalakalaka 'a e Fakafaingamālie 'o e Fefakatau'aki	NGOs	Kautaha 'ikai fakapule'anga
ATM	'Avalisi 'o e taimi ke toho ai pa'anga	NHIS	Ma'u Fakamatala ki he Mo'ui Lelei
ATR	'Avalisi ki he 'osi 'o e mo'ua'	NNUP	Poloseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'uhila 'elia Nuku'alofa
AUD	Pa'anga 'Aositelēlia	NPGA	Pa'anga Tokoni 'ikai taumu'a ki he Polōseki
AUS	'Aositelelia	NPL	Ngaahi Nō 'oku 'ikai malava ke ta fakafoki
BBB	Langa ha Tonga 'oku Lelei Ange	NPUP	Polōseki ki hono Fakalelei'i 'o e Taulanga Nuku'alofa
BOP	Palanisi 'o e 'Akauni Fehu'aki Pa'anga mo muli (Fakakuata)	NPV	Mahu'inga Lolotonga 'o e Pa'anga Hūmai mo e Fakamole
BOQs	Lahi 'o e Tohi Totongi	NRBT	Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga
BRACE	Polōseki ki hono Matu'uaki e Feliuliaki 'o e 'Ea'ki he Fanau' mo e Ngaahi Tūkuikolo' 'o Fakafou 'i he Sekitoa Ako	NSPAO	'Ofisi Mafai ki he palani fakafonua
BSRP	Polōseki ki he Malu mo hono Matu'uaki e Uesia 'o e Feliuliaki 'o e 'ea' 'i he Pasifiki'	NZ	Nu'usila
CBD	Polōseki Nuku'alofa	NZD	Pa'anga Nu'usila
CBR	Fengāue'aki mo e ngaahi Pangikē ki Tu'apule'anga	ODA	Tokoni Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga
CCA-DRR	Fakasi'isi'i e Uesia mei he Fakatamaki	OECD	Kautaha ki he ngaue faka'ekonomika mo e Fakalakalaka
CEO	Pule lahi 'o e Potungāue	OET	Ngaahi Ngāue ki he fakafetongi Pa'anga 'i he Fefakatau'aki

CERP	Kulupu Tokoni Fakavavevave ki he Feliliuaki 'o e 'ea	OHCHR	'Ofisi 'o e Komisoni ki he Totonu 'o e Tangata
CFAMS	Palani Ngāue ki hono Faka'aonga'i 'o e Pa'anga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea'	OMB	'Ofisi 'o e 'Ompatimeni
CIP	Palani Fakahoko Ngāue 'a Tonga'	P4A	Fengau'e'aki 'a 'Aositelēli mo e Pasifiki ki he Va'a Vakapuna Sivile
ClimSA	Ngaahi Sēvesi ki he Feliuliaki 'a e 'Ea' 'i he Ngaahi Fonua Pasifiki	PACER	Fokotu'utu'u 'Iuniti ki he ngaahi Aleapau ki he Vā Faka'ikonōmika 'i he Pasifiki
CNY	Pa'anga Siaina	PALM	Polokalama Ngāue 'i 'Aositelēlia
COLA	Totongi ke Feau Ngaahi Fiema'u ki he anga e Nofo	PCCC	Senitā 'o e Feliuluaki 'o e 'Ea' 'i he Pasifiki
COVID-19	Mahaki Vailasi Koviti 19	PCRIC	Kautaha Malu'i Fakatamaki 'o e Pasifiki
CPI	Hikihiki 'o e Totogi koloa	PCV	Huhu Malu'i Ki He Niumonia
CROP	Hoangāue Fakalakalaka 'i he Ngaahi Fonua Pasifiki	PEHS	Pacaki 'o e Sino'i Me'angāue ki he Mo'ui'
CRPPTF	Pa'anga Talasiti ki he Polokalama Matu'uekina 'o e masivesiva, fefine moe tangata mo e feliuliaki e 'ea.	PEV	Polokalama Fengāue'aki Visa ma'ae Pasifiki
CSC	Fakakavakava Fanga'uta	PFM	Pule'i Fakapa'anga 'a e Pule'anga'
CSU	Tafa'aki ki hono Tokoni'i 'o e ngaahi Pōloseki	PHAMA	Polokalama Māketi 'a e Pasifiki' mo e Māketi Ngoue'
CT	Tukuhau Ngāue'aki	PHD	Tokēta Filosefa
DAC	Vahevahe 'a e Tokoni ki he Fakalakalaka	PHIT	Polōseki ki hono Fakalelei'i 'a e Tu'unga Mo'ui Lelei 'a e Ngaahi 'Otumotu Pasifiki
DFAT	Pule'anga 'Aositelēlia	PIFS	Kautaha 'a e 'Otu motu Pasifiki
DPP	Talekita ki he ngaahi hopo Fakapule'anga	PMO	'Ofisi 'o e Palemia
DR	Tali Tu'utu'u'ni	PMU	'Ofisi Pule'i 'o ha poloseki
DRM	Tokangaekina 'o e Fakatu'utamaki	POLP	Polōseki ki hono Tokangaekina e Ma'a 'o e 'Oseni 'i he Pasifiki'
DWS	Polokalama Tokoni ma'ae Kau Faingata'a'ia	PPA	Fakalelei'i 'o e aleapau fakatau 'uhila
ECE	Ako Tokamu'a	PPP	Hoangāue Fakatātaha 'a e Pule'anga
EMIS	Sisitemi Ma'u'anga Fakamatala pau ma'ae Ako	PREP	Polōseki ki hono Fakaivia Ngaahi Ngaue ki hono Matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki 'i he Pasifiki
EMS	Sisitemi Tokangaekina 'o e Ma'u'anga ivi	PRF	Polōseki Mateuteu ki hono Fakapa'anga 'o e ngaahi Senitā/ Ngaahi me'angāue/ Polokalama tokoni
ESA	'Akauni Ngaue 'a e Pangike Pule	PSC	Komisoni 'a e kau ngāue Fakapule'anga
ESCAP	'Ekonomika mo e Komisoni Fakasōsiale 'a 'Ēsia mo e Pasifiki	PSD	Sekitoa Fakalakalaka ma'ae Kakai
EU	'Iunioni Fakataha 'a 'Iulope	PSDI	Polokalama Fakalakalaka 'a e Sekitoa Tautaha
EXIM	Pangikē Fakalakalaka 'a Siaina	PSRH	Tu'unga Mo'ui Lelei Fakafānu 'i he Sōsaieti he Pasifiki
FAO	Kautaha Tokoni Fekau'aki moe me'atokoni mo e Ngoue	RAPID	Renewable Acceleration Independence Project
FDX	Tu'unga Malu 'o e Tafa'aki Fakapa'anga'	RBS	Ngaahi Ako'anga 'oku Fakatefito 'i he me'a Fakatu'utamaki
FEMM	Fakataha Makehe ki he Kau Minisitā 'o e 'Ekonomika ki he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki'	REER	Tu'unga Totonu 'o e fakafetongi 'o e Pa'anga Tonga
FFA	Kautaha Falei ki he Toutai 'a e Pasifiki	RHS	Tafa'aki To'omata'u
FMRF	Full Mutual Reliance Framework	RMF	Pa'anga ki he fakalelei'i 'o e Hala
FSI	Financial Soundness Index	RPACA	Polokalama Fakavahefonua ki he Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea'
FVI	Tu'unga Laveangofua 'a e Tafa'aki Fakapa'anga'	RRO-CERP	Poloseki Filifili ki ha Ngaahi ola vave mo e tali ki ha ngaahi me'a Fakafokifā

FWC	Siasi Uesiliana Tau'atina 'o Tonga	RSE	Faingamalie ngaue fakataimi
FX	Fetongi Pa'anga Muli	RV	Huhu Malu'i Ki He Fanau Iiki
FY	Ta'u Fakapa'anga (Siulai – Sune)	SATREPS	Polokalama Fekumi FakaSaienisi mo FakaTekinolosia ki ha Founa Tu'uloa ki he Fakalakalaka
G20	Kulupu toko 20	SCADA	Sisitemi ki hono Pule'i, Tokanga'i mo Ma'u 'o e Ngaahi Fakamatala'
GCF	Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Felave'i mo e Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea'	SDG	Taumu'a ki ha Fakalakalaka 'oku Tu'uloa
GDL	Ngaahi Nō ki he Fakalakalaka 'a e Pule'anga	SDPFA	Fakapapau'i mo fakapolofesinale'i 'a e ngaahi founa ki hono pule'i 'o e ngaahi nō kuo toe tuku atu'.
GDP	Mahu'inga fakakatoa 'o e ngaahi koloa mo e ngāue fakalotofonua	SDR	Pa'anga Totongi Makehe Fakavaha'apule'anga
GFS	Sitetisitika Fakapa'anga 'a e pule'anga	SFA	Vahevahe Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2027 ki he Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga
GGA	Polokalama Tokoni Fakalukūfua	SICB	Polōseki ki ha ngaahi founa ngaue fo'ou mo hono langa hake 'a e taukei ngaue fakasitetisitika 'i Tonga
GGI	Kautaha Fakamamani lahi ki hono tokonia e ngaue ki he 'ekonomika tu'uloa	SMEs	Ngaahi pisinisi iiki'
GGP	Tokoni Poloseki ki he Masiva	SPC	Komuniti ki he Ngaahi 'Otu Motu Pasifiki Saute
GPA	Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngaue 'a e Pule'anga 2018-2021	SPREP	Polokalama 'Atakai Fakavaha'apule'anga ki he 'Ekonōmika
GPO	Tu'utu'uni mo'ua Fakapule'anga	SRD	Fa'unga ngāue ki he totongi tupu
GPS	Lautohi Pule'anga	ST FX	Fetongi Pa'anga Taimi Nounou
GREST	Fakaivia hono tufaki 'a e ma'u'anga 'Uhila	SWSE	Polokalama Monu'ia 'o e kau Toulekeleka
HACCP	Fale Fa'o'anga Koloa	TARC	Polokalama Ki hono Matu'uaki 'o e Fakatamaki ki he Ngaahi Tukuikolo
HDI	Langa Fakalakalaka 'a e Tangata'	TC	Saikolone Fakatalopiki
HEART	Polōseki ki hono fakalakalaka'i 'a e tu'uloa 'o e mo'ui' lelei 'i Tonga	TCCF	Ngaahi Ngāue Felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea'
HIES	Savea ki he ma'u'anga pa'anga mo e fakamole 'a e ngaahi famili	TCRTP	Polōseki Tokangaekina e Fefononga'aki ke ne Matu'uaki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea'
HMAF/HMDS	Kau tau 'a'ene 'Afio	TDB	Pangike Langa Fakalakalaka 'a Tonga
HPV	Huhu Malu'i Ki He Kanisā Taungafanau Ki He Fanau Fefine Iiki	THS	Ako Ma'olunga 'o Tonga
HTHH	Hunga Tonga Hunga Ha'apai	THSSP3	Polokalama Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue 'a e sekitoa Mo'ui 3
IACP	Polōseki ki he tokangaekina 'o e kau toulekeleka	TIURSP	Polōseki Fakatahataha Ngaahi Sekitoa 'o e Vahekolo' ki hono Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki
IAEA	Kautaha Fakamamani Lahi ki Ivi Faka'atomi	TNeWS	Tonga National Electronic Single Window
ICT	'Initaneti' mo e Fetu'utaki'	TNQAB	Poate Fakafonua ki he ngaahi tohi Fakamo'oni Ako mo e Fakamafai 'a Tonga
IDA	Fakataha'anga Langa fakalakalaka 'a e Pangike 'a Mamani	TNU	'Univesiti Fakafonua 'o Tonga
IDRF	Pa'anga Ngāue ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao'	TOAG	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale
IFAD	Pa'anga Fakavaha'apule'anga ki he Fakalakalaka 'o e Ngoue	TOP	Pa'anga Tonga
IFC	Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	TPL	Kautaha 'Uhila 'a Tonga

IFMIS	Integrated Financial Management Information System	TRESP	Polōseki Fakalelei 'i 'o e Ma'u'anga Ivi Fo'ou
ILO	Kautaha Fakatu'apule'anga Ki he Ma'u'anga Ngāue	TRIP	Ngaahi ngāue ki he ngaahi Kolo 'i 'Uta mo e 'Otu Motu 'o Tonga
IMF	Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	TSD	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2035
IOM	Fefolau'aki Fehikitaki Holo 'a e Kakai'	TSDF2035	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga
IPP	Fakatupu Ma'u'anga 'Uhila	TSRSP	Polōseki Tokangaekina 'o e Hao mo Fakaivia 'o e Ngaahi Ako'anga' ki hono Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
ITU	'Iunioni Fakatu'apule'anga ki he Fetu'utaki	TTA	Kautaha Fakatakimamata
IUCN	Kautaha Fakatahataha ki he Tokangaekina 'o Natula	TTI	Ako Ma'olunga Ange'o Tupou
JFPR	Tokoni Siapani ki hono tokangaekina he holoki e masivesiva	TVET	Ngaahi Ako'anga Fakatekinikale
JICA	Polokalama Hoa Ngaue Fakatu'apule'anga mo Siapani	UAE	Ngaahi Vahenga Pule'anga Fakatahataha 'Alepea
JPRISM	Polōseki ki he Pasifiki' ki hono Tokangaekina 'o e Veve'	UHC	Tokangaekina e mo'ui ki he kakai' kotoa
JPRM	Fa'unga Palani Fokotu'utu'u ki he ngaahi ngāue Fakalelei	UK	Pule'anga Fakatahataha 'o Pilitania
KSA	Pule'anga 'o Saute 'Alepea	UN	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
LFPR	Tu'unga ki he Kau Ma'u Ngāue'	UNCDF	Pa'anga Tokoni fakalakalaka ki he ngaahi me'a Ngāue Lalahi mei he Pule'anga Fakatahataha'
LHS	Tafa'aki To'ohema	UNCTAD	Konifelenisi ki he Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka 'a e Pule'anga Fakatahataha
LICs	Ngaahi Fakafonua 'oku kei langalanga kehekehe	UNDP	Polokalama Tokoni Fakalakalaka 'a e Pule'anga Fakatahataha'
LIDAR	Sivi Fakasatelaite	UNDRR	Kautaha ki hono Fakasi'isi'i 'a e Tu'unga Tu'ulavengofua 'a e Pule'anga Fakatahataha
MAFF	Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	UNESCO	Kautaha ki hono Fakalakalaka'i 'o e Ako, 'Ilo Fakasaienisi mo e Tukufakaholo Fakafonua 'a e Pule'anga Fakatahataha
MCCTIL	Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika	UNFPA	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha' ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e Tohi Kakai'
MDAs	Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga	UNICEF	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha' ki he Ngaahi Ako' mo e Fanau ako'
MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'a e 'Ea	UNIDO	Kautaha ki hono Fakalakalaka'i Fakaonopooni 'a e Pule'anga Fakatahataha
MET	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	UNODC	Kautaha ki he Faito'o Kona Tapu pea mo e Fai Hia 'a e Pule'anga Fakatahataha
MEXT	Potungāue Ako, 'Ulungaanga Fakafonua, Saienisi mo e Tekinolosia 'o Siapani	UNOPS	Pa'anga Tokoni ki Hono Fakahoko 'o ha Ngaahi Poloseki 'a e Pule'anga Fakatahataha
MFAT	Pule'anga 'Aositelelia	US	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
MIA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	USA	Pule'anga Fakatahataha 'o 'Amelika
MLSPNR	Potungāue Fonua, Savea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula	USD	Pa'anga 'Amelika
MOF	Potungāue Pa'anga	USP	'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga
MoF	Potungāue Toutai	VEPs	Fakalelei Fakatekinikale ki he totongi mo e mahu'inga

MOH	Potungāue ki he Mo'ui	WAL	Kautaha ma'u mafai ki he Veve
MOI	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	WASH	Kulupu Ngāue ki he Mo'ui Lelei, Ma'a mo e Ma'u'anga Vai
MORC	Potungāue ki he Tanaki Pa'anga Hūmai mo e Tute	WB	Pangike 'a Mamani
MORDI	Ngaue'anga ki he Fakalalakaka 'i he Feitu'u 'Uta'	WECI	Tu'unga Fakamatala Faka'ekonomika 'a Mamani
MOT	Potungāue Takimamata	WE-LIFT	Polōseki ke Tu'uloa 'a e ma'u Pisinisi 'a e Kakai Fefine mo Fakalalakaka'i hono Fakapa'anga ae ngaahi 'ilo fo'ou ma'a Tonga
MPE	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	WFP	Polokalama Fakamamani Lahi ki he Me'atokoni
MTDS	Palani Nō Fakata'u Tolu 'a e Pule'anga'	WHO	Kautaha mo'ui 'a Māmani'
MTED	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika	WMO	Kautaha Fakamamani lahi ki he Ma'u Fakamatala 'Ea